

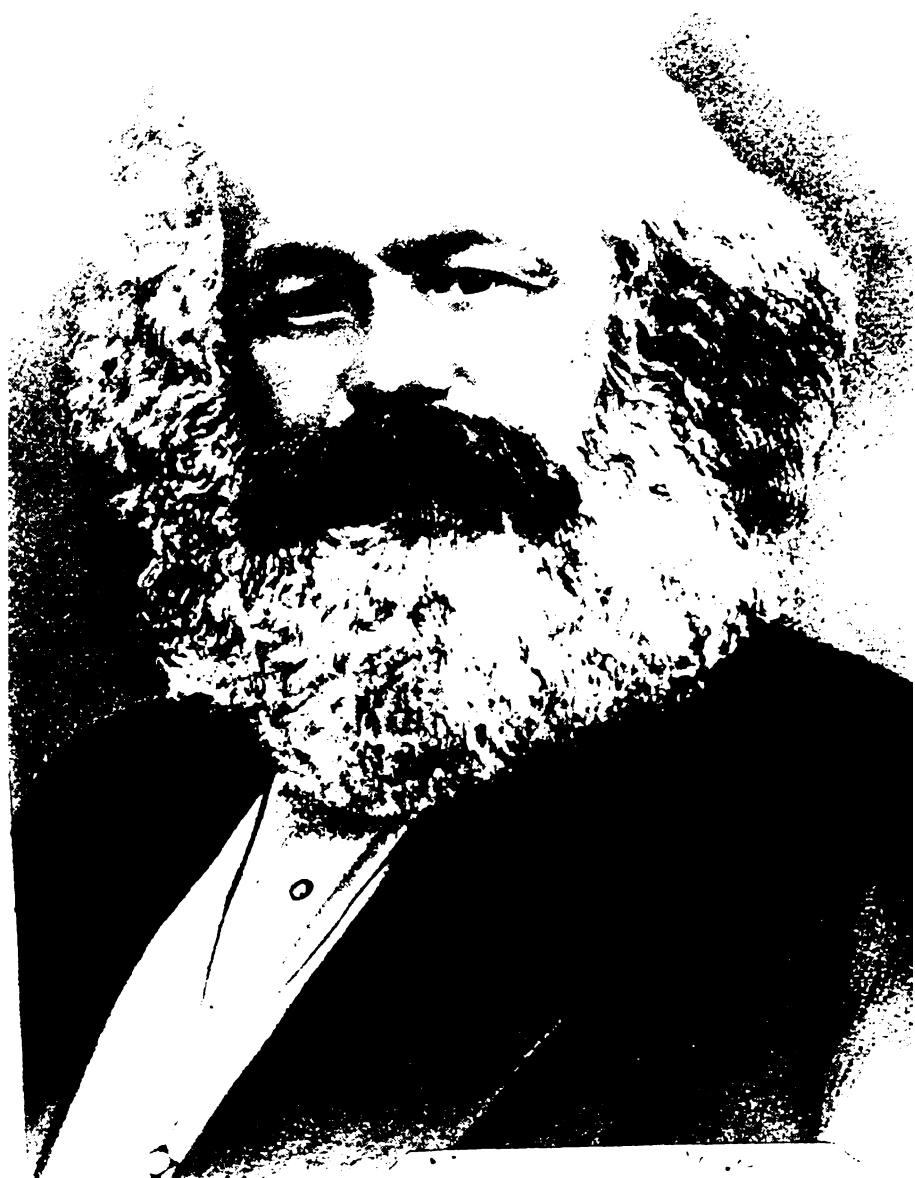
5

КИЇВ-1983

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Карл Маркс і сучасна епоха
- К. Маркс — творець теорії революційного оновлення світу
- Виникнення і розвиток світової системи соціалізму — втілення в життя ідей марксизму-ленінізму
- Карл Маркс і Україна

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (256)

ТРАВЕНЬ

1983

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСІЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

До 165-річчя з дня народження і 100-річчя з дня смерті Карла Маркса

Чухно А. А. Карл Маркс і сучасна епоха	5
Макаров А. М., Ленчовський Р. І. К. Маркс — творець теорії революційного оновлення світу	19
Кулнич І. М., Асатуров С. К. Виникнення і розвиток світової системи соціалізму — втілення в життя ідей марксизму-ленінізму	30
Лещенко М. Н. Карл Маркс і Україна	39

ПОВІДОМЛЕННЯ

Сарбей В. Г. Публікації О. І. Герцена в бібліотеках К. Маркса і Ф. Енгельса	49
Демченко М. В. Поширення марксизму першими соціал-демократичними гуртками і групами Києва	53

*З історії Української РСР
у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу*

Бабко Ю. В., Кентій А. В. Діяльність УШПР по поданню допомоги в антифашистській боротьбі народам Центральної та Південно-Східної Європи	63
Руденко Н. М. Діяльність радіостанцій зарубіжних антифашистських організацій в СРСР	72
Силецький В. І. (Івано-Франківськ). Допомога населення Червоній Армії в ході визволення західних областей УРСР	80

До Дня преси

Маковійчук І. М. Висвітлення в пресі Радянської України питань ленінської національної політики КПРС	86
Домбровський О. І. (Одеса), Сурай Ю. І. (Одеса). Ленінська газета «Правда» у боротьбі за залучення солдатських мас на бік соціалістичної революції (березень — липень 1917 р.)	93

* * *

Крот В. А. (Ворошиловград), Рашба Н. С. (Харків). Боротьба населення України проти турецько-кримських завоюників наприкінці XV — в першій половині XVI ст.	101
Горбик В. О. Проблема Ольстеру — вияв кризи буржуазного суспільства	110

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Пітова Г. В. Патріотичне та інтернаціональне виховання молоді УРСР на будовах комунізму (1976 — 1980 рр.)	117
Сюсько І. М. (Ужгород). Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу ЧССР на етапі будівництва розвинутого соціалізму	124

НАШ КАЛЕНДАР

Беренштейн Л. Ю. До 60-річчя опублікування статті В. І. Леніна «Про кооперацію»	129
Усенко П. Г. Роль М. Г. Чернишевського у виданні «Воєнного збірника» (До 125-річчя виходу першого номера)	132

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Плиснюк В. П. (<i>Львів</i>). Аграрна політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму в радянській історичній літературі	135
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Антонюк С. Н. Архив Маркса и Энгельса, т. XVI	144
Кравчук М. І., Погребінський М. Б. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине	146
Санцевич А. В. С. Л. Сенявский. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.)	148
Стеценко П. В., Суярко Л. О. Т. Н. Коляк. Влас Яковлевич Чубарь	150
Крижанівський В. П. Л. Е. Дещинский. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте	152
Дмитрієнко М. Ф., Маркітан Л. П. Реферирование в общественных науках	154
Котляр М. Ф. Київська Русь: культура, традиції	155
Волниєць В. В., Кондратенко Л. В. А. С. Якушевский. Правде вопреки	157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Дорошенко В. С. Урочністі збори, присвячені 100-річчю з дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема)	159
Бурдоносова Т. І. Перше засідання Наукової ради з проблеми «Історичне краєзнавство в УРСР»	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 165-летию со дня рождения и 100-летию со дня смерти Карла Маркса

Чухно А. А. Карл Маркс и современная эпоха	5
Макаров А. Н., Ленчовский Р. И. К. Маркс — создатель теории революционного обновления мира	19
Кулинич И. М., Асатуров С. К. Возникновение и развитие мировой системы социализма — воплощение в жизнь идей марксизма-ленинизма	30
Лещенко Н. Н. Карл Маркс и Украина	39

СООБЩЕНИЯ

Сарбей В. Г. Публикации А. И. Герцена в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса	49
Демченко М. В. Распространение марксизма первыми социал-демократическими кружками и группами Киева	53

*Из истории Украинской ССР
в период Великой Отечественной войны Советского Союза*

Бабко Ю. В., Кентий А. В. Деятельность УШПД по оказанию помощи в антифашистской борьбе народам Центральной и Юго-Восточной Европы	63
Руденко Н. Н. Деятельность радиостанций зарубежных антифашистских организаций в СССР	72
Силецкий В. И. (Ивано-Франковск). Помощь населения Красной Армии в ходе освобождения западных областей УССР	80

Ко Дню прессы

Маковийчук И. М. Освещение в прессе Советской Украины вопросов ленинской национальной политики КПСС	86
Домбровский А. И. (Одесса), Сурай Ю. И. (Одесса). Ленинская газета «Правда» в борьбе за привлечение солдатских масс на сторону социалистической революции (март—июль 1917 г.)	93

* * *

Крот В. А. (Ворошиловград), Рашба Н. С. (Харьков). Борьба населения Украины против турецко-крымских завоевателей в конце XV — в первой половине XVI ст.	101
Горбик В. А. Проблема Ольстера — проявление кризиса буржуазного общества	110

Трибуна молодого автора

Питова Г. В. Патриотическое и интернациональное воспитание молодежи УССР на стройках коммунизма (1976—1980 гг.)	117
Сюсько И. Н. (Ужгород). Возрастание культурно-технического уровня рабочего класса ЧССР на этапе строительства развитого социализма	124

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Беренштейн Л. Е. К 60-летию опубликования статьи В. И. Ленина «О кооперации»	129
Усенко П. Г. Роль Н. Г. Чернышевского в издании «Военного сборника» (К 125-летию выхода первого номера)	132

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Плисюк В. П. (Львов). Аграрная политика КПСС в условиях развитого социализма в советской исторической литературе	135
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Антонюк С. Н. Архив Маркса и Энгельса, т. XVI	144
Кравчук М. И., Погребинский М. Б. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине	146
Санцевич А. В. С. Л. Сеницкий. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.)	148

Стеценко П. В., Суярко Л. А. Т. Н. Коляк. Влас Яковлевич Чубарь .	150
Крыжановский В. П. Л. Е. Дещинский. Большевики во главе револю- ционного движения в армии и на флоте	152
Дмитриенко М. Ф., Маркитан П. П. Реферирование в общественных науках	154
Котляр Н. Ф. Киевская Русь: культура, традиции	155
Волюнец В. В., Кондратенко Л. В. А. С. Якушевский. Правде вопреки	157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Дорошенко В. С. Торжественное собрание, посвященное 100-летию со дня рождения Ф. А. Сергеева (Артема)	159
Бурдоносова Т. И. Первое заседание Научного совета по проблеме «Ис- торическое краеведение в УССР»	160

До 165-річчя з дня народження і 100-річчя з дня смерті Карла Маркса

А. А. ЧУХНО (Київ)

КАРЛ МАРКС І СУЧАСНА ЕПОХА

У 1983 р. минає 165 років з дня народження і 100 років з дня смерті Карла Маркса — основоположника наукового комунізму, вождя і вчителя світового пролетаріату. Народи Радянського Союзу, інших соціалістичних країн, міжнародний робітничий клас, все прогресивне людство віддають данину пам'яті геніальному мислителю, теоретику і революціонеру, який розкрив закономірності суспільного розвитку, показав рушійні сили історичного прогресу, перетворив соціалізм з утопії в науку, обґрунтував всесвітньо-історичну місію пролетаріату як могольщика останнього експлуататорського ладу — капіталізму і творця нового, комуністичного суспільства. У доповіді «Вчення Маркса — керівництво до дії», виголошеній на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 165-річчю з дня народження і 100-річчю з дня смерті Карла Маркса, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш Б. М. Пономарьов наголошував: «Безсмертна його заслуга полягає в тому, що він відкрив **об'єктивні закони розвитку суспільства**, створив науку про те, як боротись і здобути перемогу над капіталізмом, як творити новий, соціалістичний лад»¹.

Вчення К. Маркса та його великого друга і соратника Ф. Енгельса дістало безпосереднє продовження й розвиток у ленінізмі. Спираючись на розроблену основоположниками наукового комунізму теорію, В. І. Ленін у нову історичну епоху розкрив зміст монополістичної стадії капіталізму — імперіалізму, розвинув далі вчення про соціалістичну революцію, будівництво соціалізму та комунізму.

Марксизм-ленінізм витримав історичну перевірку часом. Він живе і торжествує у побудові розвинутого соціалістичного суспільства та досягненнях комуністичного будівництва в СРСР, у розвитку світової системи соціалізму, в могутньому піднесенні світового революційного руху, в успіхах національно-визвольної боротьби. Історія розвивається по Марксу і Леніну. В цьому — джерело величезної популярності К. Маркса, вчення марксизму-ленінізму в усьому світі.

Знаменно, що саме напередодні ювілею в СРСР завершено друге видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Це — видатна подія у науковому та ідейно-політичному житті нашої країни. Вона свідчить про постійну увагу, що її виявляє КПРС до справи збереження і популяризації творчої спадщини основоположників наукового комунізму, розпочатої ще в перші роки Радянської влади з ініціативи В. І. Леніна.

Публікація творів класиків марксизму-ленінізму відповідає потребам сучасного світового революційного процесу, грандіозним завданням комуністичного творення в СРСР. Праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна являють собою могутній арсенал животворних ідей, не-

¹ Рад. Україна, 1983, 31 берез.

меркнучі зразки аналізу суспільних явищ, всебічного узагальнення досвіду революційної боротьби робітничого класу і національно-визвольних рухів, наукового передбачення майбутнього.

Одне з найбільших відкриттів К. Маркса — матеріалістичне розуміння історії. Поширивши матеріалістичну діалектику на суспільні процеси, він створив історичний матеріалізм — науку про об'єктивні закономірності прогресивного поступального розвитку суспільства. «Маркс,— вказував В. І. Ленін,— розглядає суспільний рух як природничоісторичний процес, що підлягає законам, які не тільки не залежать від волі, свідомості й намірів людей, а, навпаки, визначають їхню волю, свідомість і наміри»².

Спираючись на матеріалістичну діалектику, К. Маркс з усією повнотою дослідив капіталістичну формацію, відкрив економічний закон її руху та історичний процес виникнення, розвитку й загибелі. Марксистське вчення про капіталістичний спосіб виробництва, розвинуте В. І. Леніним, дістає все переконливіше підтвердження в сучасну епоху, коли соціалізм перетворюється у вирішальний фактор світового розвитку, коли поглибилася і загострилася загальна криза капіталізму. Якщо на початку ХХ ст. капіталізм був єдиною і всеохоплюючою системою світового господарства, то в результаті перемоги Великого Жовтня, розвитку і поглиблення світового революційного процесу становище докорінно змінилося. Соціалізм, який переміг спочатку в одній країні, перетворився нині на світову систему, що успішно розвивається. Розпалася колоніальна система імперіалізму. Країни, які нещодавно перебували у колоніальній залежності від жменьки імперіалістичних держав, здобули політичну самостійність і стають дедалі важливішим і активнішим фактором світового розвитку. «Сучасна епоха,— зазначається в Програмі КПРС,— основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, є епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі»³.

Протягом життя одного покоління політична карта світу зазнала докорінних змін. Якщо в 1919 р., тобто відразу після перемоги Великого Жовтня на соціалістичні країни припадало 16% території та 7,8% населення земної кулі, то нині — відповідно 26,2% і 33,1%. Всі колонії та напівколонії становили у 1919 р. 72% території і 69,4% населення землі. Нині колоніальна система розвалилася. Щоправда, під колоніальним гнітом все ще перебуває 0,7% території та 0,3% населення. Держави, які звільнилися від колоніальної залежності, займають близько 62% території, а їх жителі становлять майже половину населення землі. Великі імперіалістичні держави (США, Великобританія, ФРН, Франція, Італія і Японія) займають 8,1% території, де живе 12,9% населення земної кулі⁴.

Справа, однак, не лише в цих змінах. Соціалізм як новий, прогресивний суспільний лад демонструє незаперечні переваги в головній і визначальній сфері людської діяльності — у матеріальному виробництві. Якщо в 1917 р. соціалістичні країни виробляли менше 3% світової промислової продукції, а в 1937 р. — 10%, то в 1980 р. їх частка у світовому промисловому виробництві становила більш як 40%, у тому числі на СРСР припадала п'ята його частина, а на країни — члени РЕВ — третина⁵.

² Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів).— Повне зібр. творів, т. 1, с. 155.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1977, с. 5.

⁴ Народное хозяйство СССР в 1980 году: Стат. ежегодник.— М., 1981, с. 56.

⁵ Там же.

Збільшення питомої ваги соціалістичних держав у світовому промисловому виробництві відбувається тому, що соціалізм забезпечує високі темпи безперервного зростання економіки. Так, середньорічні темпи приросту продукції промисловості в 1951—1980 рр. становили в країнах соціалізму 9,3%, а в розвинутих капіталістичних державах — 4,6%. Виробництво продукції сільського господарства в соціалістичних країнах також зростає швидше, ніж у капіталістичних. За вказаний період середньорічний її приріст у соціалістичних державах дорівнював 3,3%, а в розвинутих капіталістичних — 2%. В результаті й темпи зростання національного доходу — узагальнюючого показника економічного розвитку — в соціалістичних країнах протягом 1951—1980 рр. становили 7,2% проти 4% у розвинутих капіталістичних⁶. Суспільно-економічний лад, який міцно утвердився в державах, що утворюють світову систему соціалізму, демонструє в історичному протистоянні з капіталізмом свою велику життєву силу.

Сучасні процеси, що відбуваються в капіталістичному світі, повністю підтверджують вчення К. Маркса. Поглиблюється основна суперечність капіталізму — між суспільним характером капіталістичного виробництва і приватнокапіталістичною системою привласнення, між продуктивними силами, що розвиваються нині під впливом НТР, і капіталістичними виробничими відносинами. Все це зумовлює посилення загальної кризи капіталізму, нестабільності капіталістичної системи, веде до загострення економічних криз надвиробництва.

Справджується й передбачення К. Маркса про те, що в майбутньому проміжки між кризами будуть скорочуватися⁷. Тільки в минулому десятилітті капіталістичний світ пережив три серйозні економічні кризи. У 1980 р. розпочалася нова, ще більш глибока. Значно скоротилося промислове виробництво в 1982 р. у США. У Великобританії його обсяг протягом 1980 і 1981 рр. зменшився на 12%. При цьому промислове виробництво залишається на рівні, нижчому, ніж у 1973 р. Такого тривалого застою Англія не знала з часів економічної кризи 30-х років. Спад і застій характеризують промислове виробництво в Італії та Франції⁸.

Кризисна обстановка у господарстві капіталістичних країн зберігається вже три роки, що є незвичайним явищем для післявоєнного періоду. Причина цього полягає в тому, що економічна циклічна криза переплелася з глибокими структурними кризами, які охопили господарство капіталістичних країн, з кризою економічної політики їх урядів, насамперед уряду США. Характерною рисою нинішньої економічної кризи є стагфляція, тобто поєднання застою і спаду виробництва з інфляцією. Остання, викликаючи зростання цін і зниження купівельної спроможності населення, перешкоджає піднесенню виробництва. Незважаючи на те, що деяким буржуазним державам вдається знизити темпи інфляції, ліквідувати її повністю вони не можуть.

Одна з головних причин, що посилюють суперечності капіталістичної економіки, є її милітаризація, небачене збільшення воєнних витрат. Якщо в 1980 р. вони становили у США 138,2 млрд. доларів, то в 1982 р. — 219 млрд., а в 1983 р. досягли 263 млрд. доларів. Загалом протягом найближчих п'яти років на воєнні цілі буде витрачено 1,6 трильйона доларів. Це згубно впливає на всю економіку Сполучених Штатів. Насамперед збільшується дефіцит державного бюджету. Так, у 1982 р. він спочатку планувався в розмірі 42 млрд. доларів, однак потім зріс більш як удвічі і досяг 110 млрд., а вже в нинішньому бюд-

⁶ Там же, с. 57.

⁷ Див.: Маркс К. [Фрагменти из авторизованного французского издания I тома «Капитала»]. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 49, с. 224—225.

⁸ Правда, 1982, 14 янв.

жетному році становитиме 200 млрд. доларів.⁹ До речі, дефіцит державних бюджетів досяг рекордного рівня в усіх головних капіталістичних країнах. Для його покриття необхідно, як правило, випускати нові паперові та кредитні гроші, а це ще більше посилює інфляцію. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), зростання грошових засобів в обігу капіталістичних країн було у два рази більшим, ніж їх сумарний валовий доход.¹⁰

У цих умовах на догоду воєнно-промислому комплексу делалі більше скорочуються державні витрати, насамперед на соціальні потреби суспільства — освіту, охорону здоров'я, допомогу знедоленим. Усе це поглиблює соціальні антагонізми, посилює незадоволення мас, веде до піднесення класової боротьби.

Мілітаризація — це не лише фінансове марнотратство. Воно спотворює економіку, відволікає найбільш кваліфіковану робочу силу. Досить сказати, що на рубежі 80-х років, за даними Міжнародного інституту досліджень проблем миру (Стокгольм), в арміях світу налічувалося 26 млн. чол., а в сфері воєнного виробництва було зайнято близько 100 млн. чол.

Глибоко розкривши суть процесу нагромадження капіталу, К. Маркс показав неминучість безробіття в буржуазному суспільстві. В умовах загальної кризи капіталізму воно стало хронічним. Поглиблення суперечностей капіталізму, його антинародна суть, нездатність справитися із сучасними продуктивними силами, використати НТР в інтересах людини з особливою гостротою виявляються у швидкому зростанні безробіття. На початок 1983 р. кількість безробітних у США становила, за офіційними даними, 12 млн. чол.¹¹ Сюди слід приплюсувати ще близько 2 мільйонів тих, хто втратив надію знайти роботу і вже не реєструється на біржах праці. Крім того, більше 6 млн. чол. зайняті неповний робочий день. Таким чином, тією чи іншою мірою безробіття зачепило 20 млн. чол., тобто кожного п'ятого робітника і службовця США.¹² Чисельність безробітних в усіх країнах «Спільного ринку» досягла 12 млн. чол. Протягом 1982 р. кількість людей, що втратили роботу, збільшилася в них порівняно з 1981 р. на 16,7%. У ФРН, Нідерландах та Ірландії безробіття досягло найвищого рівня з часів «великої депресії» 30-х років. Не вселяють надій і прогнози на майбутнє. За підрахунками бюро по спеціальних питаннях ЄЕС, армія «зайвих людей» у країнах співтовариства досягне в найближчі роки 15 млн. чол.¹³ Безробіття у світі капіталу стало вузловою ланкою соціальних суперечностей.

Глибина і масштаби нинішньої затьожної кризи, що важким тягарем лягає на широкі верстви населення, пов'язані також з кризою соціально-економічної політики буржуазних держав, насамперед США. Протягом кількох десятиріч після кризи 30-х років державно-монополістичний капітал розвинутих буржуазних країн, керуючись економічною теорією Кейнса, активно використовував кредитно-економічні та податково-бюджетні важелі для впливу на попит, зайнятість і на весь процес відтворення. І хоч в основному бюджетні аспігування направлялися найбільшим монополіям, все ж частина їх використовувалася для соціального маневрування. Впертою боротьбою трудящі добивалися більш повного задоволення соціальних потреб. Завдяки цьому монополістичній буржуазії вдавалося пом'якшувати і згладжувати класові антагонізми.

Однак у 70-ті роки, особливо в період кризи 1974—1975 рр., в системі державно-монополістичного регулювання почали з'являтися серйозні

⁹ Там же, 1982, 22 нояб.; 1983, 17 янв.

¹⁰ Правда Украины, 1983, 11 янв.

¹¹ Известия, 1983, 23 янв.

¹² Там же, 26 янв.

¹³ Там же, 22 янв.

перебої, а на початок нинішнього десятиріччя вона взагалі виявилася неспроможною перед все частішими спадами виробництва, наростаючою інфляцією і безробіттям. Перерозподіл за допомогою державного бюджету національного доходу на користь великих монополій, насамперед воєнно-промислового комплексу, поглибив диспропорції в економіці розвинутих капіталістичних держав, перш за все США, підірвав їх фінансову систему, а отже, й важелі державно-монополістичного регулювання економіки та вплив останніх на соціальні процеси.

В цих умовах реакційні кола монополістичного капіталу, верхівка воєнно-промислового комплексу, ставленням якої є президент США Р. Рейган, висунули економічну програму, що дістала назву «рейганоміки». Її суть зводиться до обмеження втручання держави в економіку і відновлення дії ринкового механізму. На відміну від теорії Кейнса, що робила ставку на попит, «рейганоміка» зробила її на пропонування, яке, на думку прибічників такого підходу, можна було збільшити шляхом максимального звільнення приватних компаній від податків і державних обмежень. Це, вважали вони, дасть можливість розширити капіталовкладення, забезпечити зростання виробництва товарів, зайнятості, знизити ціни.

З цією метою адміністрація Рейгана істотно реформувала податково-бюджетну систему. Насамперед було проведено безпрецедентне в історії зниження податків на багатіїв (на 23% за три роки). Це дало представникам великого капіталу виграш у 40 млрд. дол.¹⁴ Незважаючи на обіцянку негайного благотворного впливу цих заходів на «економічне здоров'я нації», оновлення основних фондів американської промисловості або уповільнюється, або зовсім не відбувається, знижується продуктивність праці.

«Рейганоміка» являє собою спробу оживити «справжній» капіталізм, тобто капіталізм вільної конкуренції. Виражаючи інтереси найбільш реакційних і агресивних верств буржуазії, політика нинішньої адміністрації США спрямована на посилення мілітаризму, нагнітання міжнародної напруженості, обмеження життєвих прав трудящих. Неспроможна на практиці, антинародна за своєю суттю, вона зустрічає дедалі активнішу протидію найширших верств населення в усіх кінцях земної кулі.

Глибока внутрішня суперечливість капіталізму знаходить свій вияв не лише всередині буржуазних держав, а й у масштабах всієї капіталістичної системи. Спираючись на вчення основоположників наукового комунізму, В. І. Ленін відкрив і обґрунтував закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму на його імперіалістичній стадії. Згідно з цим законом відбуваються глибокі зміни у співвідношенні сил країн і «центрів» у світовому капіталістичному господарстві, а отже, і в світовій політиці. Характерною рисою трьох останніх десятиріч була істотна зміна співвідношення у «трикутнику» капіталістичного світу (США — держави ЄЕС — Японія). З 1950 по 1980 р. промислове виробництво у Сполучених Штатах збільшилося в 2,7 раза, в країнах «Спільного ринку» — в 3,9, в Японії — у 23 рази. В результаті питома вага США у промисловому виробництві знизилася за цей час із 48,7% до 34%, а їх частка в експорті капіталістичного світу скоротилася з 18,1% до 12%. Сполучені Штати, які займали раніше перше місце серед країн капіталу по виробництву валового національного продукту на душу населення, наприкінці 70-х років виявилися сьомими. За темпами зростання продуктивності праці США відстають нині від Японії, ФРН, Франції.

Західноєвропейські та японські монополії, які значно зміцнили свої позиції, активно тіснять заокеанського партнера. З свого боку, адміністрація Рейгана розгорнула широкий контрнаступ проти економічного

¹⁴ Комсомольская правда, 1983, 26 янв.

і політичного посилення західноєвропейських країн і Японії. Час від часу між США, Японією, країнами Західної Європи спалахують запеклі торгово-політичні та економічні сутички. Наростання міжімперіалістичних суперечностей посилює нестабільність капіталістичної системи.

Поглиблення суперечностей світового капіталістичного господарства виявляється й у збільшенні розриву в рівнях розвитку імперіалістичних держав та країн, що розвиваються. Нині на ці країни, де проживає майже половина населення землі, припадає лише 7% світової промислової продукції. Створена імперіалізмом система неоколоніальної експлуатації, дискримінація і нерівноправність у міжнародних економічних відносинах посилюють фінансово-економічну залежність країн, що розвиваються. Багато з них змушені віддавати близько 90%, а то й усі 100% одержуваних на Заході кредитів лише для того, щоб **погасити проценти по старих боргах**. В останній період дедалі більше позики і кредити, надані імперіалістичними державами молодим країнам, перетворюються на фактор дестабілізації міжнародної валютно-фінансової системи, а отже, й світового капіталістичного господарства в цілому.

Життя дедалі більше переконує народи країн, які розвиваються, у тому, що на капіталістичному шляху вони не зможуть добитися економічної самостійності, ліквідувати голод, злидні, безробіття, що лише шлях соціалістичної орієнтації, шлях глибоких соціально-економічних перетворень, вказаний К. Марксом і Ф. Енгельсом та всебічно обгрунтований В. І. Леніним, приведе їх до економічного й соціального прогресу. Все це створює об'єктивні передумови для дальшого розгортання національно-визвольних революцій та їх переростання в революції соціальні.

Весь хід історичного розвитку підтверджує правильність марксистсько-ленінського аналізу буржуазного ладу, переконливо свідчить, що сучасний капіталізм не тільки не позбувся органічно властивих йому пороків і антагоністичних суперечностей, а, навпаки, ще більше посилив і загострив їх. Це неминуче веде до нових економічних та соціальних потрясінь, до цілковитого краху капіталізму і перемоги нового, комуністичного способу виробництва.

Величезна заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса полягає в тому, що вони не лише обгрунтували неминучість загибелі останнього експлуаторського ладу — капіталізму, а й науково передбачили перехід людства до комунізму — безкласового суспільства, яке створює умови для всебічного розвитку особи.

Згідно з марксистським вченням комуністична суспільно-економічна формація — це не витвір розуму, а об'єктивно необхідний ступінь у розвитку суспільства. Вона є результатом конфлікту між продуктивними силами і виробничими відносинами, який виникає із зародженням капіталізму і набуває дедалі більшої гостроти в процесі його розвитку. «У Маркса нема й краплинки утопізму в тому розумінні, щоб він вигадував, сфантазував «нове» суспільство,— писав В. І. Ленін.— Ні, він вивчає, як природничо-історичний процес, *народження* нового суспільства із старого...»¹⁵, послідовно застосовуючи матеріалістичну діалектику, вчення про розвиток, розглядаючи комунізм як щось таке, що розвивається з капіталізму¹⁶.

З глибокої внутрішньої суперечності капіталістичного ладу між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення К. Маркс вивів необхідність знищення приватнокапіталістичної форми власності та панування класу буржуазії й переходу

¹⁵ Ленін В. І. Держава і революція: Вчення марксизму про державу і завдання пролетарської революції.— Повне збір. творів, т. 33, с. 46.

¹⁶ Там же, с. 94.

людства до комуністичного способу виробництва, який базується на суспільній власності на засоби виробництва та суспільному привласненні.

Разом з Ф. Енгельсом К. Маркс розкрив суть нової, комуністичної суспільно-економічної формації, її основні риси та закономірні ступені історичного розвитку — перехідний період від капіталізму до соціалізму, соціалізм — першу, нижчу й комунізм — другу, вищу фазу.

В. І. Ленін у нових історичних умовах розвинув і збагатив марксистське вчення, обґрунтував, що вища стадія капіталізму — імперіалізм є передднем соціалістичної революції, створив партію наукового комунізму — партію нового типу, розробив теорію соціалістичної революції. Вірний творчому духу марксизму, Володимир Ілліч писав: «Ми стоїмо цілком на ґрунті теорії Маркса: вона вперше перетворила соціалізм з утопії в науку, встановила тверді основи цієї науки і накреслила шлях, яким треба йти, розвиваючи далі цю науку і розробляючи її в усіх деталях»¹⁷.

На основі наукового аналізу корінних відмінностей між капіталістичною і соціалістичною формаціями К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що заміна їх одна одною об'єктивно передбачає певний історичний період революційного перетворення першої у другу. Спираючись на це положення, В. І. Ленін в умовах переміжної соціалістичної революції всебічно розкрив суть і соціально-економічну структуру перехідного періоду, розробив свій знаменитий план побудови соціалізму. Керуючись марксистсько-ленінським вченням про перехідний період, Комуністична партія створила і зміцнила державу диктатури пролетаріату, здійснила індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства, культурну революцію, розв'язала національне питання, забезпечила надійну обороноздатність першої в світі держави робітників і селян, привела багатонаціональний радянський народ до утвердження в СРСР нового, вільного від експлуатації суспільства. Соціалізм, неминучість якого науково передбачали К. Маркс і Ф. Енгельс і план побудови якого накреслив В. І. Ленін, уперше став реальною дійсністю. Це — великий, всесвітньо-історичний подвиг радянського народу, КПРС. Справа революційного оновлення світу, розпочата Жовтнем і втілена в перемозі соціалізму та успіхах комуністичного будівництва в СРСР, була продовжена перемогами соціалістичних революцій в цілому ряді інших країн. Утворення світової соціалістичної системи — найважливіша після Жовтневої революції подія, що принесла новий тріумф марксистсько-ленінському вченню.

Утвердження соціалістичних виробничих відносин, ліквідація експлуатації привели до виникнення нового типу міжнародних відносин між країнами соціалістичної співдружності. Ці країни мають однотипну економічну основу — суспільну власність на засоби виробництва; однотипний державний лад — владу народу на чолі з робітничим класом; єдину ідеологію — марксизм-ленінізм; спільні інтереси в захисті революційних завоювань і національної незалежності від посягань імперіалізму; єдину велику мету — комунізм.

Неухильно розвиваючись, світова соціалістична співдружність успішно просувається вперед по шляху соціально-економічного прогресу.

Реальний соціалізм у більшості країн соціалістичної співдружності минув перехідний період і перебуває на етапі завершення будівництва соціалізму, створення розвинутого соціалістичного суспільства, а в СРСР уже побудовано зрілий соціалізм — найвище досягнення реального соціалізму, а отже й світової цивілізації. Це знаменувало новий етап у революційному оновленні світу. Якщо Великий Жовтень відкрив нову епоху і визначив її провідну тенденцію, то якісно новий рівень реального соціалізму, його історичні успіхи закріпили необоротний ха-

¹⁷ Ленін В. І. Наша програма.— Там же, т. 4, с. 174.

раakter просування людства до соціалізму, зробили його вирішальним фактором світового розвитку.

Реальний соціалізм є втіленням теорії марксизму-ленінізму, принципів наукового соціалізму. Останній, виражаючи об'єктивні закони суспільного розвитку, визначаючи шляхи суспільно-економічного прогресу, не тільки обґрунтував реальний соціалізм, а й матеріалізувався в ньому. Водночас реальний соціалізм не тільки втілює у собі теорію, але й збагачує її. Застосування загальних закономірностей у конкретно-історичних умовах неминуче народжує особливі риси і форми, що відображають ці умови. Отже, реальний соціалізм як втілення наукового соціалізму виступає одним з найважливіших факторів його збагачення, являє собою дальший творчий розвиток його основних принципів. Органічно взаємозв'язані, науковий і реальний соціалізм становлять діалектичну єдність. Однак абсолютної тотожності між ними немає й не може бути. Навпаки, діалектична єдність наукового і реального соціалізму означає, що, будучи єдиними за своєю класовою суттю, вони водночас являють собою складний процес взаємодії, в ході якого розвивається теорія і практика, науковий і реальний соціалізм.

Історичний досвід світового соціалізму збагатив скарбницю марксизму-ленінізму новими положеннями і висновками, розширив горизонти революційної теорії і практики. Він неспростовно довів загальне значення основних законів соціалістичної революції і будівництва нового суспільства, відкритих марксистсько-ленінською наукою і вперше втілених у життя практикою Жовтня, підтвердив необхідність застосування цих законів з урахуванням конкретних умов та особливостей окремих країн.

Соціалістичні революції і будівництво нового суспільства в країнах Європи й Азії збагатили революційну теорію і практику досвідом нової форми диктатури пролетаріату — народної демократії; мирного переходу демократичного етапу революції до соціалістичного; використання парламентської та багатопартійної системи в інтересах соціалізму; будівництва соціалістичного суспільства у промислово розвинутих країнах; переходу до соціалізму економічно слаборозвинутих країн, минаючи капіталістичну стадію; соціалістичного перетворення села без націоналізації землі з урахуванням довгочасної традиції приватної власності селян на неї та ін.

Великою заслугою К. Маркса є розробка ним учення про дві фази комуністичної формації — соціалізм і комунізм як закономірні ступені соціально-економічної зрілості нового суспільства. Розвиваючи марксистське вчення, В. І. Ленін науково довів, що соціалізм — перша фаза нової формації — являє собою тривалу смугу в її розвитку, необхідну для того, «...щоб підготувати — роботою довгого ряду років підготувати — перехід до комунізму»¹⁸. Це положення лежить в основі ленінського висновку про те, що соціалізм у своєму розвитку проходить об'єктивно зумовлені, закономірні етапи зростання своєї зрілості¹⁹. Задовго до утвердження соціалізму як першої фази нової формації В. І. Ленін обґрунтував неминучість його переходу від первісних форм до «повного соціалізму»²⁰, «соціалізму, що остаточно переміг і зміцнився»²¹, «розвиненого соціалістичного суспільства»²².

¹⁸ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції. — Повне збір. творів, т. 44, с. 143.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 95; т. 36, с. 46; т. 42, с. 27.

²⁰ Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 берез. 1921 р. — Там же, т. 43, с. 116.

²¹ Ленін В. І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення: (Тези). — Там же, т. 27, с. 237.

²² Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лют. 1920 р. — Там же, т. 40, с. 101; Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 берез.: IX з'їзд РКП(б), 29 берез. — 5 квіт. 1920 р. — Там же, с. 248.

КПРС успішно застосувала ленінські положення в процесі розвитку і вдосконалення першої фази комуністичного суспільства, забезпечила повну і остаточну перемогу соціалізму, побудову розвинутого соціалістичного суспільства. Творчо збагачуючи марксизм-ленінізм, КПРС разом з братніми партіями всебічно розкрила особливості етапу зрілого соціалізму, створила з цього питання струнку цілісну концепцію, що стало вагомим вкладом у революційну теорію.

Досвід СРСР показав, що побудова соціалізму в основному, тобто ліквідація експлуататорських класів, утвердження суспільної власності в усіх секторах народного господарства, ще не дає можливості для безпосереднього переходу до комунізму. Створення основ соціалізму, природно, передбачає період завершення його будівництва. Лише після цього настає етап розвинутого соціалістичного суспільства. Отже, зрілий соціалізм, будучи вищим ступенем суспільного прогресу, ґрунтується водночас на тих самих законах і принципах, що й соціалізм, побудований в основному. Тому він є особливою стадією соціалізму як першої фази нового суспільства. Разом з тим, як вищий ступінь розвитку соціалізму, він безпосередньо переростає у комунізм.

Глибоке розуміння співвідношення між соціалізмом як першою фазою комуністичної формації і внутрішньо властивим цій фазі етапом розвинутого соціалістичного суспільства становить необхідну умову наукового, конкретно-історичного аналізу комуністичного способу виробництва. Воно є також одним з наріжних каменів теоретичного фундаменту політики КПРС, братніх партій інших соціалістичних країн. З того, що зроблено в галузі теорії, наголосив XXVI з'їзд КПРС, слід насамперед назвати розробку концепції розвинутого соціалізму. Спираючись на неї, партія уточнила і конкретизувала шляхи і строки реалізації наших програмних цілей, визначила стратегію і тактику на тривалий історичний період²³.

Як геніальний теоретик К. Маркс розробив конкретні проблеми суспільного розвитку, які й нині є методологічною основою пізнання і розуміння процесів виникнення, становлення та розвитку комуністичної формації. Так, конкретизуючи принцип природничоісторичного розвитку суспільства, він показав, що кожна суспільно-економічна формація являє собою органічну систему, яка «...має свої передумови, і її розвиток у напрямі цілісності полягає саме в тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього ще відсутні в неї органи. Таким шляхом система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність»²⁴. Це глибоке методологічне положення у концентрованому вигляді передає суть процесу виникнення і становлення нової формації. Її матеріальні, об'єктивні і суб'єктивні передумови, створені в надрах капіталізму, примножуються після перемоги соціалістичної революції, утверджуються суспільна власність на засоби виробництва, соціалістичні виробничі відносини, створюється матеріально-технічна база соціалізму. У перехідний період система соціалізму складається в основному, і лише на етапі розвинутого соціалістичного суспільства, коли завершується перетворення суспільних відносин на колективістських засадах, соціалізм як суспільно-економічна система стає цілісністю. Спираючись на основоположні ідеї класиків марксизму-ленінізму, КПРС обґрунтувала висновок, що на цьому етапі соціалістичне суспільство розвивається на власному ґрунті, тобто на основі адекватної матеріально-технічної бази і внутрішньо властивих йому суспільних відносин. Цілісність соціалізму на цьому етапі дістає свій вияв і в ряді інших категорій (економіка країни як єдиний народногосподарський комплекс, загальнонародна соціалістична держава, соціалістичний спосіб життя,

²³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981. с. 92—93.

²⁴ Маркс К. Критика політичної економії (Чорновий начерк 1857—1858 років).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. I, с. 210.

нова історична спільність людей — радянський народ та ін.). Всі вони відбивають різні сторони єдності й цілісності соціалізму як суспільно-економічної системи.

К. Маркс обґрунтував тезу про те, що з загибеллю капіталізму завершується передісторія людського суспільства, що перехід до комуністичної формації є переходом до якісно нового періоду в історії людства, оскільки соціалізм, комунізм докорінно змінюють і мету, і рушійні сили суспільного розвитку, і характер життєдіяльності людини. «...При всіх минулих революціях,— вказували К. Маркс і Ф. Енгельс,— характер діяльності завжди лишався незайманим..., тоді як комуністична революція виступає проти дотеперішнього *характеру* діяльності...»²⁵. Якщо попередні історичні форми праці — рабська, панщинна і буржуазна (наймана праця) — являли собою працю з примусу, нав'язувалися зовнішньою необхідністю, то при соціалізмі, в умовах суспільної власності на засоби виробництва, поєднання в особі кожного члена суспільства трудівника і власника, вона вперше за всю історію стає «...засобом їх визволення, даючи кожному можливість розвивати в усіх напрямках і дійово проявляти всі свої здібності, як фізичні, так і духовні»²⁶. Виходячи з цих положень, спочатку Ф. Енгельс, а пізніше В. І. Ленін розкрили вищу мету соціалістичного суспільства, його основний економічний закон. Планомірне і за рахунок всього суспільства організоване виробництво, наголошував В. І. Ленін, призначено «...для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства...»²⁷.

Керуючись основоположними ідеями класиків марксизму-ленінізму, Комуністична партія дедалі повніше реалізує гуманістичну суть соціалізму. У розвинутому соціалістичному суспільстві все яскравіше розкривається загальнонародний характер соціальної політики КПРС і Радянської держави. Вона спрямована на всемірне підвищення добробуту, освіти і культури трудящих, поліпшення умов їх праці й відпочинку, розвиток житлового будівництва, вдосконалення системи соціального забезпечення, медичного та побутового обслуговування, охорону навколишнього середовища. В 70-ті роки на реалізацію програми піднесення життєвого рівня радянських людей було асигновано майже вдвічі більше коштів, ніж за попереднє десятиріччя. XXVI з'їзд КПРС, продовжуючи вироблений на XXIV і XXV з'їздах партії курс, ще більше збагатив теорію і практику свідомого застосування основного економічного закону соціалізму, всієї системи законів в інтересах людини, її гармонійного розвитку.

Новим виявом піклування партії про трудящих стали затверджені травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС Продовольча програма СРСР, рішення листопадового (1982 р.) Пленуму Центрального Комітету партії, спрямовані на успішне виконання історичних накреслень XXVI з'їзду КПРС.

Здійснення поставлених партією завдань вимагає всемірного розвитку продуктивних сил суспільства на основі науково-технічного прогресу, вдосконалення організації та підвищення ефективності суспільного виробництва, зростання продуктивності праці. На етапі розвинутого соціалізму, коли наше суспільство має у своєму розпорядженні величезний економічний потенціал, коли відбувається з'єднання досягнень НТР з перевагами соціалістичного господарювання, рішучий перехід до інтенсивного типу відтворення, особливого значення набуває проблема збільшення кінцевих результатів при економії трудових, ма-

²⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків.— Твори, т. 3, с. 65.

²⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 287—288.

²⁷ Ленін В. І. Проект програми РКП(б).— Повне зібр. творів, т. 38, с. 102.

теріальних і фінансових ресурсів. Без цього неможливо прискорювати зростання народного добробуту, створювати сприятливі умови для всемірного розвитку фізичних і розумових здібностей всіх членів суспільства. «Нині економія, дбайливе ставлення до народного добра,— наголосив на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов,— це питання реальності наших планів»²⁸. Листопадовий Пленум поставив серйозні завдання в галузі поліпшення державної, планової і трудової дисципліни, ефективного використання робочого часу. Це повністю відповідає положенню К. Маркса про те, що «...економія часу, так само як і планомірний розподіл робочого часу по різних галузях виробництва, лишається першим економічним законом на основі колективного виробництва. Це стає законом навіть у далеко вищій мірі»²⁹.

Керуючись ідеями класиків марксизму-ленінізму, наша партія постійно приділяла величезну увагу зростанню продуктивності суспільної праці як одній з найважливіших умов перемоги нового ладу. Досить сказати, що в 1980 р. національний дохід Радянської країни зріс, порівняно з 1940 р., у 12,1 раза, а чисельність робітників і службовців — лише в 3,3 раза. Головним джерелом піднесення економіки є продуктивність праці, яка за вказаний період збільшилася в 10,8 раза³⁰. Виходячи з сучасних потреб розвитку народного господарства країни, листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС поставив нові завдання в цій важливій галузі. Сприймавши рішення XXVI з'їзду партії, травневого і листопадового (1982 р.) пленумів ЦК КПРС як свою кровну справу, радянські люди розгортають соціалістичне змагання за їх виконання, за всемірне зміцнення дисципліни, підвищення рівня господарювання, зростання продуктивності праці та ефективності виробництва. Самовідданою працею вони втілюють у життя марксистсько-ленінське вчення, плани партії, спрямовані на побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

Марксизм-ленінізм оволодіває умами і серцями мільйонів трудящих в усіх кінцях планети. У країнах соціалістичної співдружності він є науковою основою створення нового суспільства. У капіталістичних державах — це зброя робітничого класу, всіх трудящих у боротьбі проти експлуатації, панування буржуазії. Для народів країн, що розвиваються, марксистсько-ленінське вчення освітлює шлях до подолання соціально-економічної відсталості, здійснення глибоких революційних перетворень.

Комуністичний рух, прапором якого є марксизм-ленінізм, пройшов великий і славний шлях від створеного К. Марксом і Ф. Енгельсом «Союзу комуністів», де налічувалося 300 чол., до 60-мільйонної армії комуністів, об'єднаних майже в 90 комуністичних партій. Нині він став найвпливовішою силою сучасності, а наша епоха — епохою торжества марксизму-ленінізму на світовій арені.

Під впливом поширення марксистсько-ленінського вчення, зростання сили і могутності реального соціалізму, національно-визвольного руху буржуазна ідеологія змушена маневрувати. Апологети капіталізму, намагаючись хоч якоюсь мірою стримати переможну ходу марксистсько-ленінських ідей, силкуються будь-що дискредитувати науковий комунізм і реальний соціалізм в очах народів. З цією метою вони створюють все «нові» концепції, покликані довести життєвість капіталістичного ладу, які, однак, не витримують випробування ні дійсністю, ні часом.

²⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. К., 1982, с. 9.

²⁹ Маркс К. Критика політичної економії (Чорновий начерк 1857—1858 років). — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. I, с. 107.

³⁰ Народное хозяйство СССР в 1980 году, с. 37—38.

Так, після перемоги Великого Жовтня у буржуазній ідеології значного поширення набули теорії про «логічну і практичну нездійсненність соціалізму» (Мізес, Хайек та ін.). Та вже на кінець 30-х років, коли соціалістичне суспільство в СРСР було в основному побудоване, буржуазна пропаганда змушена була визнати його реальність, але взялась «доводити» недосконалість, а отже, й історичну неспроможність соціалізму. Водночас вона всіляко розхвалює вигадані нею «достойнства» та «переваги» капіталізму. На цій основі у повоєнні роки були сконструйовані теорії «неокапіталізму» (концепції «організованого», «народного» капіталізму та ін.). Однак уже в 60-ті роки виявилось, що вони безсилі протистояти марксистсько-ленінській теорії сучасного історичного процесу.

Оскільки успіхи соціалізму були дедалі більшими, буржуазні ідеологи перейшли від простого визнання існування протилежних систем до їх порівняльного аналізу. З 60-х років «порівняльні теорії» (т. зв. компаративізм) стали, по суті, панівними в буржуазному суспільствознавстві. Та невдовзі й такий підхід виявився невідповідним для капіталізму. Інфляція, безробіття, кризи та інші негативні явища, властиві світові капіталу, були надто очевидними на фоні планомірного розвитку соціалізму з його повною зайнятістю і систематичним зростанням добробуту народу. Тому на Заході дістали розвиток концепції «трансформації капіталізму». На противагу марксистсько-ленінському вченню про суспільно-економічні формації, про капіталізм і соціалізм буржуазні ідеологи висунули різні варіанти так званого безкласового суспільства: «стадій зростання», «конвергенції», єдиного «індустріального», «постіндустріального», «технетронного» суспільства та ін. Соціалізм і капіталізм все частіше розглядаються в них як тотожні системи, напрям руху яких пов'язаний винятково з розвитком науки і техніки, НТР.

Про справжню суть спроб буржуазних ідеологів розробити загальну концепцію історичного процесу можна судити, наприклад, із слів американського економіста М. Борнштейна. «Нині визнано,— писав він,— що виділення «капіталізму» і «соціалізму» не є плідотною класифікацією економічних систем і що розбіжності між ними мають швидше ідеологічне і політичне значення»³¹.

Нині в ідейній боротьбі навколо проблем соціального прогресу буржуазні ідеологи використовують, як правило, принцип технологічного детермінізму. Соціально-економічний прогрес вони безпідставно розглядають лише як результат зрушень у сфері продуктивних сил, ігноруючи конкретно-історичні системи виробничих відносин. Грунтуючись на такому однобічному підході, вони твердять, нібито шлях соціального прогресу пролягає винятково через розвиток техніки, технології, підвищення економічної ефективності. «Капіталізм і соціалізм,— пише, наприклад, австралійський «радіознавець» Дж. Вільчінський,— можуть бути розглянуті як два типи, по суті, однаково прогресивного індустріального суспільства, які базуються на високому рівні економічного розвитку. Науково-технічний прогрес веде до однакових або подібних результатів в усіх індустріальних суспільствах, незалежно від соціальної системи. Сучасна індустріальна організація, раціоналізація, зростання виробництва і рівень життя ведуть до подібних способів життя і виробляють подібне мислення»³².

Загострення соціально-економічних суперечностей, з одного боку, і становлення зрілої соціалістичної економіки, з другого,— з усією очевидністю виявили неспроможність теорій «індустріального суспільства». На зміну їм наприкінці 60-х і, особливо, в 70-ті роки приходять кон-

³¹ Bornstein M. An Sutegration.— Comparisons of Economic System. 1971, p. 345.

³² Wilczynski J. Technologi in Comecon. London, 1974, p. 365.

цепції так званого «постіндустріального суспільства». Один з найбільш відомих варіантів цих концепцій висунув Д. Белл, який зародження «постіндустріального суспільства» датує першими післявоєнними роками і твердить, що нині США перебувають на ранній стадії його розвитку. Інші ж високорозвинуті країни, у тому числі соціалістичні, мовляв, ще тільки вступають в «індустріальну еру». «Постіндустріалізм», як і теорії «індустріального суспільства», покликаний перевернути саму суть сучасної епохи, зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму. Глибинні соціальні процеси підмінюються рухом від «індустріального» до «постіндустріального» суспільства. Якщо перехід від капіталізму до соціалізму пов'язаний з соціальною революцією, то рух до «постіндустріального суспільства» — лише з розвитком продуктивних сил, із структурними зрушеннями в економіці: розвитком сфери послуг, переважанням «класу» спеціалістів і техніків, зростанням ролі науки. Неважко побачити, що ідеологи «постіндустріалізму» однобічно, лише на основі техніко-економічного підходу, намагаються розв'язувати проблеми соціально-економічного розвитку суспільства, ігноруючи при цьому визначальну роль виробничих відносин.

Значне поширення теорій «індустріального» та «постіндустріального» суспільства є досить показовим фактом. Буржуазні ідеологи змушені відмовлятися від суб'єктивно-психологічного підходу — методологічної основи буржуазної політекономії — і переходити на позиції технологічного детермінізму, вульгарного, механістичного матеріалізму. Визнаючи марксистське положення про роль продуктивних сил в розвитку суспільства, вони обмежують її лише науково-технічним прогресом. До того ж продуктивні сили, науково-технічний прогрес розглядаються ними поза виробничими відносинами. Таким чином створюються наукоподібні, але неспроможні схеми соціально-економічного прогресу. При цьому переслідуються корисливі цілі — перетворювати в технічні ті проблеми, які завжди були соціально-економічними.

Все це переконливо свідчить про кризу буржуазної ідеології, її нездатність пояснити проблеми сучасного світу, а тим більше — висунути ідеали, які б могли протистояти вченню марксизму-ленінізму. Зазнаючи постійних поразок у відкритому ідеологічному протиборстві, вона змушена пристосовуватися і навіть рядитися в «соціалістичні» форми.

Нині буржуазні концепції «соціалізму» стають стрижнем антикомунізму, перетворюються в основне ядро буржуазної ідеології і використовуються нею для позитивного трактування процесів, що відбуваються в капіталістичному суспільстві. Важко назвати буржуазного теоретика, який би не намагався переосмислити соціалізм з позицій «порівняльних економічних систем», «змішаної економіки», «індустріального суспільства», постулатів «неокласичної» чи кейнсіанської політекономії та інших теорій.

Одним з основних напрямів фальсифікації марксизму є намагання довести його незастосовність до аналізу сучасного капіталізму. Деякі автори, визнаючи заслуги К. Маркса в дослідженні англійського промислового капіталізму першої половини XIX ст., дорікають йому (наприклад, Самуельсон) за те, що він, мовляв, не побачив ряд важливих тенденцій розвитку капіталізму, його здатності до «самовдосконалення».

Опошлюючи марксизм, фальсифікатори намагаються відірвати від нього ленінське вчення. З цією метою вони широко пропагують думку про те, що ленінізм — це марксизм, який може знайти застосування лише в умовах слаборозвинутої економіки, і тому нібито він не має значення для високоіндустріальних капіталістичних країн. Брехливість цих тверджень очевидна, оскільки, як відомо, Росія належала до країн із середнім рівнем розвитку капіталізму (як монополістичного, так і

державно-монополістичного), а лєнінська теорія імперіалізму є прямим продовженням і розвитком марксизму в нових історичних умовах.

Поряд з витончено-фарисейськими методами боротьби з марксистсько-лєнінським вченням, до яких вдається буржуазна ідеологія в умовах поглиблення загальної кризи капіталізму, її представники не припиняють лобових атак проти теорії наукового комунізму, реально-го соціалізму. Усвідомлюючи ослаблення своїх позицій у світі, змушена відступати перед натиском визвольних рухів, програючи битву за уми і серця людей, імперіалістична реакція розгорнула проти сил миру, демократії і прогресу справжню психологічну війну. Щоб дискредитувати реальний соціалізм, використовується брехня і наклепи, лицемірство і фальш. Буржуазна пропаганда концентрує ідеологічну боротьбу навколо таких проблем, як права людини, спосіб життя, історична перспектива, оживляє міф про «радянську загрозу». Розв'язуючи кампанію «на захист прав людини» та «профспілкових свобод» у країнах соціалізму, буржуазія водночас жорстоко придушує права трудящих і профспілок у світі капіталу. Всіляко вихваляючи буржуазний, насамперед американський спосіб життя, правлячі кола капіталістичних країн рішуче урізають асигнування на соціальні потреби, посилюють гонку озброєнь.

Та, незважаючи на всю шаленість цих атак, безсилля і відчай імперіалістичних кіл перед лицем історії стають все очевиднішими. Світовий соціалізм, міжнародний робітничий і національно-визвольний рух, зливаючись з боротьбою народів за мир і демократію, активізують революційний процес, прискорюють розпад і загибель капіталізму як суспільно-економічної системи.

Марксизм-лєнінізм — вічно живе революційне вчення, яке перетворює світ, найвпливовіша ідейна течія в усій історії світової цивілізації. Відкритий усьому найкращому, передовому, що є в сучасній науці і культурі, наголошував товариш Ю. В. Андропов, марксизм-лєнінізм перебуває сьогодні в центрі духовного життя світу, володіє умами мільйонів і мільйонів людей. Це ідейне кредо висхідного класу, що визволяє все людство. Це філософія соціального оптимізму, філософія нинішнього і майбутнього³³.

А. А. Чухно

КАРЛ МАРКС И СОВРЕМЕННАЯ ЭПОХА

Резюме

В статье показано, что созданное К. Марксом совместно с Ф. Энгельсом учение, развитое в новых исторических условиях В. И. Лениным, выдержало историческую проверку временем. Оно живет и торжествует в построении развитого социалистического общества в СССР, в достижениях других стран социализма, в мощном подъеме мирового революционного процесса, в успехах национально-освободительного движения. Это — самое влиятельное идейное течение во всей истории мировой цивилизации, философия современного и будущего.

³³ Див.: Андропов Ю. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР.— Коммунист, 1983, № 3, с. 23

А. М. МАКАРОВ (Київ), Р. І. ЛЕНЧОВСЬКИЙ (Київ)

К. МАРКС — ТВОРЕЦЬ ТЕОРІЇ
РЕВОЛЮЦІЙНОГО ОНОВЛЕННЯ СВІТУ

Комуністична партія Радянського Союзу, світовий комуністичний рух незмінно звертаються до ідейної спадщини Карла Маркса для вирішення складних питань удосконалення зрілого соціалізму, зміцнення світової соціалістичної системи, розвитку революційних сил, боротьби проти імперіалізму. Велич Карла Маркса полягає в тому, що він вперше науково висловив споконвічні сподівання пригноблених та експлуатованих, створив теорію визвольного руху робітничого класу, що вічно живе, розвивається, узагальнюючи досвід боротьби за соціалізм, передові досягнення науки, теорію, що матеріалізується в соціальному оновленні світу.

Великий доробок в зародження та обґрунтування марксизму вніс друг і соратник К. Маркса Ф. Енгельс. Видатна роль у всебічному розвитку марксизму належить В. І. Леніну, який сприйняв революційний дух, творчий, діяльний характер марксизму, енергійно боровся із спробами перетворити вчення Маркса в закостенілу, мертву догму. В. І. Ленін збагатив усі складові частини марксизму новими положеннями, відкрив новий етап в його розвитку. Ім'я Леніна невід'ємне від імені Маркса. Ленінізм, пише Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, краху колоніальної системи, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму. Поза і без ленінізму марксизм у наш час просто неможливий¹.

Розвиток марксизму-ленінізму — це необхідна умова і закономірність діяльності комуністичних партій у їх політичному керівництві класовою боротьбою та соціалістичним будівництвом. Авангардну роль робітничого класу марксистсько-ленінська партія може виконувати тільки тоді, коли вона приділяє належну увагу «...осмисленню всього, що відбувається, узагальненню нових явищ, творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії»².

З давніх-давен кращі уми людства замислювались над тим, яким чином складається та змінюється суспільне життя, чи існують закони, що регулюють взаємини людей, де знаходяться та як діють ті пружини, які рухають суспільство і в якому напрямку. Відповідь на ці питання дала створена К. Марксом матеріалістична концепція історії. Ця багатопланова концепція відображає структуру суспільства, вказує на ті елементи, що визначають його існування, розкриває закономірність, рушійні сили, механізм та загальний напрямок розвитку людства.

Класичний виклад матеріалістичного розуміння історії К. Маркс дав у передмові до «До критики політичної економії»: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у

¹ См.: Андропов Ю. Учение Карла Маркса по некоторым вопросам социалистического строительства в СССР. — Коммунист, № 3, с. 11.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС — К., 1981, с. 92.

суперечність з існуючими виробничими відносинами... З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції»³. Таким чином, К. Маркс всебічно обґрунтував визначальну роль виробництва в житті суспільства, яке є першою передумовою людської історії. Основні сторони соціальної діяльності людей складають різні види виробництва і відтворення їх життєвих засобів, потреб, відносин та свідомості.

Концепція матеріалістичного розуміння історії вказує на закономірний природно-історичний розвиток суспільства, розкриває рушійні його сили. На відміну від метафізичних поглядів, що розглядають цей процес як наслідок впливу зовнішніх факторів, матеріалістична діалектика пояснює його перш за все внутрішньою суперечливістю виробництва. Діалектика продуктивних сил та виробничих відносин полягає в тому, що розвиток продуктивних сил приводить до невідповідності існуючих виробничих відносин. Ця невідповідність визначає всі історичні колізії та вирішується шляхом соціальної революції, яка веде до переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої, більш прогресивної.

Розкриття вирішального значення виробництва та об'єктивних закономірностей суспільного розвитку через діалектику продуктивних сил та виробничих відносин ще не вичерпує змісту матеріалістичного розуміння історії. Виключно важливу роль у механізмі здійснення суспільного прогресу відіграє суб'єктивний фактор поступального розвитку людства. Історія є наслідок діяльності людей. Продуктивні сили розвиваються насамперед як продуктивна сила праці. Людина — головна продуктивна сила суспільства, суб'єкт виробничого процесу.

Вирішальне значення діяльності людей, роль народних мас в історії знаходить вияв в розвитку продуктивних сил, а також в зміні виробничих відносин. Розвиток продуктивних сил не змінює існуючі виробничі відносини. Намагання довести можливість автоматичного розвитку виробничих відносин відповідно до рівня і характеру продуктивних сил властиво ревізіонізму з часів К. Каутського і аж до наших днів. Це робилось і робиться з метою заперечення необхідності соціальної революції, що є єдиним засобом докорінної заміни виробничих відносин антагоністичного суспільства.

К. Маркс довів, що суперечність продуктивних сил і виробничих відносин у докомуністичних формаціях породжувала революційну боротьбу мас, яка встановлювала виробничі відносини, об'єктивно обумовлені потребами продуктивних сил. У всіх революціях минулого цей процес відбувався стихійно, соціалістична революція, диктатура пролетаріату формує соціалістичні виробничі відносини свідомо і планомірно на основі пізнання об'єктивних законів.

Таким чином, концепція матеріалістичного розуміння історії поклала край ідеалістичним та метафізичним уявленням про суспільство, стала теоретичною передумовою революційної боротьби. «...При дальшому розвитку нашої матеріалістичної тези і при її застосуванні до сучасності, — писав Ф. Енгельс, — нам одразу відкривається перспектива великої, найбільшої революції всіх часів»⁴.

Створення концепції матеріалістичного розуміння історії мало своїм безпосереднім методологічним наслідком цілковиту революційну перебудову структури суспільствознавства. Матеріалістична інтерпретація діяльної сутності людини, її становлення і розвитку в праці, теорія суспільства як складної системи відносин, де базовими є відносини «суспільного виробництва життя» (у динаміці й взаємодії різновидів якого знаходить відбиття об'єктивний ступінь розвитку продуктивних

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6—7.

⁴ Енгельс Ф. Карл Маркс. «До критики політичної економії». — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 461.

сил суспільства, ступінь саморозвитку людини), — ця всеохоплююча концепція суспільно-історичного процесу є фундаментом для всієї системи суспільних наук, є основою як їх відносного розмежування, предметної диференціації, так і інтеграції, взаємодії. Геніальна ідея матеріалістичного розуміння історії, гіпотеза, яка вперше створила можливість наукової соціології, з часу появи «Капіталу», писав В. І. Ленін, вже не гіпотеза, а принцип, на якому базується наукове суспільствознавство⁵.

Докорінна структурна перебудова суспільствознавства — переворот у розумінні основних зв'язків і залежностей різних соціальних утворень — тісно пов'язана із зміною предмета пізнання. Люди в їх реальних суспільних відношеннях, справжні суб'єкти історії, що в сукупній суспільній діяльності змінюють водночас і умови свого існування й самих себе, розвивають власні продуктивні сили та перетворюють суспільні відносини — ось дійсний предмет соціального пізнання, відкритий К. Марксом у творчому співробітництві з Ф. Енгельсом. У цьому зв'язку марксистське вчення — науково-проблемний комплекс, «ядро» якого утворюють філософія, політекономія, науковий комунізм. Світоглядно-методологічні принципи, знання про закони суспільного життя й історичного розвитку, понятійний апарат, вироблені в цих науках, — основа для розвитку суспільствознавства в цілому як системи знань.

Матеріалістична концепція історії стала методологічною основою економічних досліджень К. Маркса, які привели його до відкриття додаткової вартості і, таким чином, до викриття таємниці капіталістичної експлуатації.

Соціалісти-утопісти з обуренням писали про несправедливість, аморальність привласнення капіталістом продукту праці робітника, але тільки Маркс науково показав, що причини капіталістичної експлуатації полягають не в аморальності буржуазії, не в порушенні юридичних норм, а в самому виробництві, яке при певних матеріально-технічних умовах перетворилося з простого товарного в капіталістичне.

В основі капіталістичного виробництва лежить нееквівалентний обмін між робітником і капіталістом. Маркс пише, що капітал «...являє собою силу, що привласнює чужу працю без обміну, без еквівалента, проте під виглядом обміну»⁶. Аналіз обміну між працею та капіталом базується на відкритому Марксом подвійному характері праці та її продукту — товару. Саме в обміні між працею і капіталом Маркс виділяє дві сторони — соціальну й речову. Це дозволило встановити, що об'єктом угоди між робітником та капіталістом не є праця робітника. Він продає капіталісту не працю, а свою здібність до праці, робочу силу. Товар робоча сила нерозривно зв'язаний з капіталістичними виробничими відносинами. Саме тому, що робітник не є власником засобів виробництва, він не може бути власником своєї праці і власником продукту праці і для відтворення свого життя повинен продавати свою робочу силу, передаючи в розпорядження капіталіста живу працю. Вирішивши проблему обміну між трудом і капіталом, Маркс досліджує, як внаслідок витрат живої праці робітника вартість продукту перевершує вартість сировини, допоміжних матеріалів, знарядь виробництва і ставить питання про співвідношення між вартістю, яку капіталіст виплачує робітнику у формі заробітної плати, і тим, що жива праця створює в процесі виробництва. Він довів, що вартість, створювана робітником, перевищує вартість його робочої сили, капіталістичні виробничі відносини приводять до привласнення праці як продуктивної сили, а розвиток продуктивних сил збільшує додаткову вартість за рахунок продовження робочого дня та скорочення необхідного робочого часу.

⁵ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 130—131.

⁶ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 42.

Відомо, що з розвитком робітничого руху робочий день у ХХ столітті зменшився, підвищився також середній рівень життя працюючих робітників у промислово розвинутих країнах. У цих умовах створення додаткової вартості відбувається за рахунок скорочення необхідного часу. Таким чином, капіталістична експлуатація посилюється, відчуження робітника від усіх сторін життя суспільства поглиблюється.

Теорія додаткової вартості становить наріжний камінь економічного вчення Маркса. Вона викриває сутність відносин основних класів буржуазного суспільства, історично минулий характер системи експлуатації та пригноблення мас, об'єктивну необхідність революційної заміни капіталізму соціалізмом. Розробка теорії додаткової вартості стала другим — після матеріалістичної концепції історії — великим відкриттям Маркса, що перетворило соціалізм з утопії в науку.

Марксу належить заслуга відкриття місця і ролі науки в історичному розвитку як концентрованого духовного наслідку та істотного чинника суспільного прогресу. «Наука, — за визначенням Ф. Енгельса, — була для Маркса історично рушійною, революційною силою»⁷, він дивився на неї «...насамперед як на могутню підйому історії, як на революційну силу в найвищому значенні цього слова»⁸. Саме науковий підхід, наукова озброєність дозволили К. Марксу обґрунтовано довести приреченість капіталізму, вказати на сили, спроможні його повалити, створити загальну картину руху до майбутнього комуністичного суспільства. В класичній формі характеристику основних етапів становлення і розвитку комуністичної формації К. Маркс дав у «Критиці Готської програми»: перехідний період від капіталізму до соціалізму, перша фаза комуністичного суспільства — соціалізм, друга фаза — комунізм.

Прогнозу К. Маркса притаманна, як і належить дійсно науковому передбаченню, така всезагальність, що охоплює конкретно-історичні особливості. Маркс розкрив саме закономірні риси, що властиві соціалізму незалежно від тих особливостей, що склалися в країнах з різним соціально-економічним і культурним розвитком, пов'язаним з певними конкретно-історичними умовами. Закономірним є те, що всебічне усупільнення праці і виробництва вимагає лише суспільного, тобто соціалістичного, застосування засобів праці, встановлення суспільної власності на засоби виробництва, свідомого використання науки, планомірної експлуатації речей, централізованого управління суспільством.

Першою умовою переможної боротьби за соціалізм, загальною закономірністю будівництва нового суспільства є провідна роль пролетаріату. Саме тому центральне місце в теорії наукового комунізму займає розкриття історичної місії робітничого класу. «Головне в ученні Маркса, — писав В. І. Ленін, — це — з'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства»⁹. Ще в ранніх працях К. Маркс і Ф. Енгельс вказували на історичну місію пролетаріату, що об'єктивно випливала з його положення в капіталістичному виробництві: «Річ не в тому, в чому в даний момент *бачить* свою мету той чи інший пролетар або навіть весь пролетаріат, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс. — Річ в тому, *що́ таке пролетаріат насправді* і *що́ він, відповідно до цього свого буття, історично змушений буде робити*. Його мета і його історична справа якнайбільш ясно і незаперечно визначаються наперед його власним життєвим становищем, так само як і всією організацією сучасного буржуазного суспільства»¹⁰.

⁷ Енгельс Ф. Похорон Карла Маркса. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 339.

⁸ Енгельс Ф. Начерк надгробної промови на могилі Маркса. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 336.

⁹ Ленін В. І. Історична доля вчення Карла Маркса. — Повне зібр. творів, т. 23, с. 1.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори т. 2, с. 39.

Засновники наукового комунізму багато в чому передбачили майбутні складні процеси класової боротьби, тенденції та перспективи зростання впливу робітничого класу в економічному, соціально-політичному, духовному житті суспільства, сформулювали ідею про закономірність провідної ролі пролетаріату в революційному перетворенні світу, в будівництві соціалізму. Маркс завжди підкреслював, що для здійснення своєї історичної місії робітничий клас мусить пройти велику школу боротьби, внутрішньо змужніти, перевиховати себе. Вирішальна роль у загартуванні робітничого класу належить його авангарду — партії. У листі від 18 грудня 1889 р. Ф. Енгельс писав: «Для того щоб пролетаріат у вирішальний момент був достатньо сильний і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р., — щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших і протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класова партія»¹¹.

Вчення Маркса про роль робітничого класу та його партію було всебічно розвинуто В. І. Леніним. Визнання вирішальної місії робітничого класу, марксистсько-ленінських партій у боротьбі за соціалізм виступає сьогодні тим водорозділом, що кладе межу між дійсними продовжувачами справи К. Маркса та фальсифікаторами його вчення. Буржуазні, реформістські, ревізіоністські теоретики та політики дотримуються різних позицій щодо багатьох питань сучасності, але всі вони заперечують провідну роль робітничого класу, партії нового типу в революційному русі та будівництві соціалізму.

Роль партії ще більше зростає в соціалістичному суспільстві, розвивати яке не менш складно, ніж його побудувати. Спираючись на досягнення науки, розвиваючи марксистсько-ленінську теорію, партія керує процесом удосконалення зрілого соціалізму, що є основним змістом діяльності її та народу на сучасному етапі, викриває та долає протиріччя і перепони, що виникають на нашому шляху.

Внаслідок завоювання робітничим класом політичного та економічного панування, побудови трудящими під керівництвом партії соціалізму ліквідується експлуатація людини людиною. Отже, соціалізм якісно змінює сутність суспільного життя, на що вказував Карл Маркс. Люди в умовах соціалізму виступають як вільні асоційовані виробники, що раціонально регулюють «...свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільний контроль, замість того щоб він панував над ними як сліпа сила...»¹². Реальний соціалізм починається, коли створюється економічна організація без капіталістів, організація, що господарює за планом, складеним відповідно до виявлених потреб суспільства. Соціалізм базується на історично новому економічному ґрунті — на вільній праці та соціалістичній власності на засоби виробництва як реальній основі влади, здатній свідомо керувати розвитком суспільних відносин.

Маркс визначив риси майбутнього соціалізму, виходячи з тенденцій усупільнення засобів виробництва. Він передбачав ситуацію, коли доведеться переводити на шлях соціалізму не тільки велику промисловість, але й дрібноселянське господарство, залучати до соціалістичного будівництва дрібних товаровиробників. Маркс писав, що пролетаріат вживатиме заходів, що поліпшують становище селянства, залучають його на бік революції, заходів, «...які в зародку полегшують перехід від приватної власності на землю до власності колективної...»¹³. Маркс застерігав від простої передачі великих маєтків селянам, як цього вимагав М. Бакунін.

¹¹ Енгельс Ф. Герсону Тріру, 18 грудня 1889 р. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 260.

¹² Маркс К. Капітал. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 355.

¹³ Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія». — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 585—586.

Марксова ідея втілена в ленінському плані колективізації селянського господарства з урахуванням соціально-економічних та культурних особливостей нашої країни і реалізована в колгоспному будівництві. Ці ідеї та практика соціалізму мають велике міжнародне значення для країн, що будують соціалізм.

Велику увагу приділяв К. Маркс дослідженню гуманістичної природи нового суспільного ладу. В гармонійному формуванні цілісної людини, удосконаленні її духовної сутності, внутрішніх сил та основних рис діяльності К. Маркс бачив мету комунізму. Соціалізм, як перша фаза комуністичної суспільно-економічної формації, створює основні матеріальні та духовні передумови всебічного розвитку особи. «У вісімдесяті роки Комуністична партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей»¹⁴.

Це положення безпосередньо перекликається з ідеєю «Критики Готської програми», де Маркс розглядає розвиток індивіда не тільки як самоціль, але як одну з умов переходу до комуністичного суспільства. «...Після того, — писав він, — як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: Кожний по здібностям, кожному по потребах!»¹⁵.

Головною передумовою вищої фази комунізму, підкреслював К. Маркс, є розвиток виробництва. Саме у виробництві перш за все вбачав він ті риси, що характеризують рівень прогресу суспільства, особливості кожного шабля історії, ті причини, що обумовлюють і здібності, і потреби, і розподіл. К. Маркс відзначав, що взагалі було б «...помилково бачити суть справи в так званому *розподілі* і ставити на ньому головний наголос»¹⁶. Праця і тільки праця, її реальні наслідки повинні визначати рівень достатку кожного громадянина. Такий підхід, пише товариш Ю. В. Андропов, повністю відповідає духу і змістові Марксових поглядів на розподіл у соціалістичному суспільстві¹⁷.

Комунізм — не споживацьке суспільство. Метою комунізму є не саме по собі задоволення потреб, а розвиток здібностей людини, для якого необхідне зростання матеріального і культурного рівня життя народу, підвищення потреб радянської людини. Реалізація цієї місії стає особливо актуальною на етапі зрілого соціалізму, де дедалі тіснішим є взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства. Ця притаманна зрілому соціалізму зростаюча взаємозалежність всіх компонентів системи соціалізму посилює життєвість цього суспільства, його спроможність долати всі труднощі, що можуть виникати в процесі розвитку системи, або в світі в цілому. Ще К. Маркс підкреслював величезне значення цілісності суспільної системи для її функціонування і розвитку¹⁸. Цілісність зрілого соціалізму — це велика перевага нового ладу, що не реалізується стихійно.

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 160.

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 21.

¹⁶ Там же.

¹⁷ См.: Андропов Ю. Указ. стаття, с. 16.

¹⁸ Див.: Маркс К. Критика політичної економії (чорновий начерк 1857—1858 років).— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. I, с. 210.

а вимагає свідомої активності кожної особи соціалістичного суспільства, спрямованої на забезпечення дальшого розквіту всіх компонентів соціалізму як системи.

Розроблена КПРС концепція розвинутого соціалізму збагатила марксизм-ленінізм. Ця концепція відображає риси і закономірності суспільства найвищого рівня, якого досягло людство на сьогодні. Теоретичні узагальнення і висновки, вироблені на досвіді побудови розвинутого соціалізму, дозволяють заглянути в майбутнє і більш ґрунтовно оцінити минулий шлях. К. Маркс учив, що принцип єдності історичного і логічного вимагає починати вивчення суспільства з найбільш зрілого етапу його розвитку. Для того, щоб історик міг глибше аналізувати основну тенденцію розвитку, вдосконалювати періодизацію, вірно оцінювати явища та процеси історії, необхідне пізнання вищого рівня прогресу людства на сучасному етапі — розвинутого соціалізму. Концепція зрілого соціалізму складає сьогодні методологічний орієнтир пізнання історії, тих конкретних шляхів, що ведуть до розвинутого соціалізму.

Вчення Маркса — Леніна про комунізм, збагачене й розвинуте на основі узагальнення історичного досвіду ХХ століття, будівництва соціалізму в СРСР та інших країнах, є теоретичним арсеналом, керівництвом до дії всіх революційних партій робітничого класу. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, «...комуністи, озброєні вченням марксизму-ленінізму, глибше за всіх і правильніше за всіх бачать суть і перспективу процесів, які відбуваються у світі, роблять з цього правильні висновки для своєї боротьби за інтереси робітничого класу, трудящих своїх країн, за демократію, мир і соціалізм»¹⁹.

Суть, зміст нашої епохи — перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму у всесвітньо-історичному масштабі. Тривалість цього процесу, складність класової боротьби в сучасних умовах означає, що капітал — така соціальна сила, яка без боротьби не поступиться новому суспільству. Новітня історія незаперечно показує, що всі намагання буржуазних «теоретиків» створити «модель соціалізму» без урахування основних висновків Маркса — Леніна про його загальні риси виявляються нежиттєвими, залишаються існувати лише в уяві їх творців. Історія «крокує за Марксом».

Вороги марксизму — від опортуністів II Інтернаціоналу до У. Ростоу і К. Поппера — закидають нам: Маркс «помилився», визначаючи історичний «час» капіталізму. Вони твердять, що розвиток капіталізму не веде до революційного його повалення, а Велика Жовтнева соціалістична революція була здійснена не за «законами Маркса» і тому остання не може бути дороговказом у сучасній соціальній боротьбі. Такий метод «спростування» марксизму давно вже викритий: спочатку ідеї К. Маркса фальсифікують, а потім «не можуть знайти», в чому дійсність їх підтверджує.

Відкриті К. Марксом фундаментальні закони капіталістичної економіки діють і в сучасному буржуазному суспільстві, в умовах державно-монополістичного капіталізму. Продовжується поглиблення всіх протиріч цього ладу, перш за все між працею і капіталом, між суспільним характером виробництва й приватнокапіталістичною формою привласнення. «Те, що відбувається з капіталізмом в наш час, — відзначав кандидат в члени Політбюро, секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов на урочистому засіданні, присвяченому 165-річчю з дня народження і 100-річчю з дня смерті Карла Маркса, — неможливо ні зрозуміти, ні правильно оцінити, не спираючись на Маркса, на головну працю його життя — «Капітал»^{19а}.

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 21.

^{19а} Пономарьов Б. М. Вчення Маркса — керівництво до дії. — Рад. Україна, 1983, 31 бер.

Маркс прозорливо помітив деякі ознаки імперіалізму, що тільки зароджувалися. Ще в середині XIX століття він звернув увагу на посилення ролі акціонерного капіталу, трестів, що монополізують цілі галузі виробництва. Він вказував: «...застосування форми акціонерних компаній у промисловості знаменує нову епоху в економічному житті сучасних народів»²⁰. На початку 70-х років Маркс передбачав деформацію капіталістичного виробництва, скорочення часового інтервалу між кризами²¹. Це підтверджується станом сучасної капіталістичної економіки, що переживає вже третій спад за останні десять років.

Криза 1974—1975 років була найбільш глибокою з часів «великої депресії». В цілому за 70-ті роки приріст промислового виробництва в капіталістичних країнах Заходу різко скоротився, а на початку 80-х років спостерігалось падіння його обсягу, наприклад, у 1982 р. в США — на 7 процентів. Циклічні кризи охопили більшість капіталістичних країн, що призвело до надвиробництва, небувалої й стійкої інфляції (за 1981 рік 12% в США, 16% — в Англії, 17% — в Італії). Структурні кризи — енергетичні, сировинні, продовольчі, економічні, що вразили основні сфери усього світового капіталістичного господарства, є проявом глибоких диспропорцій виробництва. Важливим фактором дезорганізації економіки є форсування гонки озброєнь. У США військові витрати збільшилися за останній рік в реальному вимірі на 12 процентів.

Мілітаризація економіки, як лицемірно запевняють верховоди воєнно-промислового комплексу, має сприяти зростанню виробництва й збільшенню зайнятості. Але дійсність спростовує ці обіцянки. У 1982 р. рівень безробіття в капіталістичному світі був рекордним після другої світової війни — 11% в США і майже стільки ж у середньому в країнах Європейського економічного товариства. У 80-х роках кількість безробітних у розвинутих капіталістичних країнах, тільки за офіційними даними, в цілому перевершує 30 млн., що у три рази більше, ніж у 1970 р.²² Характерною рисою у соціальній структурі резервної армії праці є збільшення долі кваліфікованих робітників. Масове й хронічне безробіття, «шантаж звільненням» — разом із скороченням реальних доходів — це засоби тиску на трудящих, наступ на їх життєві права.

Кризи 70-х—80-х років виявили глибокі тенденції у механізмі буржуазної економіки. У межах першого й другого етапів загальної кризи капіталізму інфляція й вплив на резервну армію праці були двома «важелями» «регулювання» становища в економіці: приборкати інфляційні процеси вдавалось у цілому шляхом підвищення рівня безробіття, а на боротьбу трудящих за свої права, включаючи право на працю, капіталізм відповідав розкрученням інфляційної спіралі. В останні роки можливості такої «подвійної бухгалтерії» у соціальній політиці буржуазії вичерпані. Не діють вже й кейнсіанські методи «регулювання» капіталістичної економіки за рахунок збільшення державних витрат.

Правлячі кола капіталістичних країн не зацікавлені у заходах щодо поліпшення становища робітничого класу в умовах кризи. Крайнє вираження їх антиробітничої політики знайшла в «рейганомії». Це — зменшення асигнувань на соціальні потреби, на програми підтримання зайнятості, натомість збільшення військових витрат, відмова від державного регулювання приватного бізнесу й стимуляція його шляхом зниження податків на прибутки. Подібний курс провадить й консервативне керівництво Англії, ФРН.

²⁰ Маркс К. Французький *Crédit Mobilier* (Стаття третя).— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 30.

²¹ Див.: Маркс К. Фрагменти из авторизованного издания I т. «Капитала».— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 49, с. 225.

²² Правда, 1983, 17 янв.

Апологети капіталізму намагаються стверджувати, що діяльність підприємців суттєво поліпшує рівень життя трудящих. Вказують при цьому на зростання заробітної плати, на деякі заходи в галузі соціального забезпечення тощо. Але всі ці «поступки» з боку капіталу — не «подаровані», а вирвані в класовій боротьбі пролетаріату. Зростання заробітної плати поширюється тільки на пролетаріат розвинутих капіталістичних країн, де його бойові заgonи — найбільш стійкі. А в деяких країнах Азії, Африки, Латинської Америки заробітна плата робітників у 10—20 разів нижча, ніж в індустріально розвинених країнах²³. Та й це зростання, по-перше, поглинається інфляцією, по-друге, не може йти ні в яке зіставлення з невпинним зростанням прибутків. Так, заробітна плата в обробній промисловості США у 1959 р. становила 82% прибутків, а через п'ять років — 28 процентів²⁴. Та найбільшу загрозу становить постійно існуюча небезпека позбавитися роботи.

На паступ капіталу робітничий клас відповідає посиленням класової боротьби. В нових умовах оновлюються й розвиваються методи його боротьби, зростає її масштаб. У 1981 р. у Великобританії в страйках брали участь 1,4 млн. чол. Такого накалу класова боротьба в цій країні не досягала з часів «великої депресії» у 20-х роках²⁵. Робітники вдаються до таких нових форм, як страйки «навпаки»: вони захоплюють підприємства, продовжують працювати проти наміру хазяїв згорнути виробництво, закрити заводи.

Значно розширилися вимоги робітничого класу. Вони охоплюють не тільки питання оплати та умов праці, а й увесь комплекс загальнонаціональних та економічних проблем, що загострюються в умовах загальної кризи капіталізму (охорона середовища, освіта, розвиток відсталіх районів, права жінок та молоді тощо). Робітничий рух впливає на колективно-договірне регулювання трудових відносин, на законодавство. Робітники активно втручаються в організацію виробництва.

Одна з визначальних рис робітничого руху — політизація. Йде боротьба за реальну участь трудящих в управлінні суспільством в загальнонаціональному масштабі. У міжнародному профспілковому русі, насамперед з боку ВФП, посилення набувають тенденції до подолання розколу в робітничому русі.

Ні реформістська політика «соціальної інтеграції», ні «вірус антикомунізму», який вносять у робітничий рух його вороги, ні труднощі боротьби, які пов'язані з розколом робітничого фронту, тредюніонізмом, «бюрократизацією» профспілкового руху, не зупиняють зростання соціальних, політичних, культурних потреб пролетаріату країн капіталу. Саме культурно-історичний рівень розвитку робітничого класу як головної продуктивної сили визначає історичний, за Марксом, рівень абсолютного зубожіння пролетаріату, який у буржуазному суспільстві не може задовольнити своїх соціально все більш високих потреб і революційні потенції, здатність до соціалістичної перебудови суспільства. В цитаделях капіталізму головною рушійною й мобілізуючою силою революційної боротьби, усього антиімперіалістичного руху, як було підтверджено на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., є робітничий клас. Понад 560 млн. налічує нині армія людей найманої праці. У США і Великобританії їх вага у самодіяльному населенні перевищила 90 процентів²⁶. Керована комуністичними й робітничими партіями, ця сила стримує експансивний розвиток капіталізму, нагромаджує революційну енергію, досвід для вирішальної битви.

У трудящих капіталістичних країн є надійний союзник — світова система соціалізму. Її зміцнення, дальший економічний і суспільний

²³ Правда, 1983, 14 февр.

²⁴ Там же.

²⁵ МЭМО, 1982, № 5, с. 95.

²⁶ Правда, 1983, 14 февр.

розвиток — гарантія необоротності плину історії, її головного спрямування — до комунізму. Така хода історії не влаштовує імперіалізм. Він сьогодні здатний ризикувати долею усього людства, щоб не втратити свої позиції. Агресивна природа капіталу була викрита засновниками наукового комунізму. К. Маркс вказував, що війни, які буржуазія веде «...для слави цивілізації...», «...за своїм розгнuzданим варварством належать до епохи розквіту розбійницького ршарства, а за своїм витонченим віроломством є все-таки приналежністю тільки новітнього періоду імперіалістської буржуазії»²⁷.

Найтяжчі імперіалістичні війни з часу появи на карті світу Країни Рад були спрямовані насамперед проти соціалізму. Імперіалістична інтервенція в роки громадянської війни проти Радянської Росії, фашистська навала, війни американського імперіалізму в Кореї та В'єтнамі, провокаційна блокада «Острова Свободи» — розкривають класову сутність збройної боротьби, яку нав'язує народам імперіалізм.

Протилежність праці й капіталу в нашу епоху є не лише внутрішньо-національною — вона знаходить також прояв у міжнародних відносинах, в політиці миру країн соціалізму, що протистоїть мілітаризму країн капіталу. Із створенням зброї масового знищення агресивність імперіалізму стала вкрай небезпечною. «Є дві сили на землі, які можуть визначити долю людства, — підкреслював В. І. Ленін. — Одна сила — міжнародний капіталізм, і раз він переможе, він проявить цю силу безконечними звірствами... Друга сила — міжнародний пролетаріат, який бореться за соціалістичну революцію...»²⁸.

Розмежування сил миру й сил війни в наші дні підтверджує це принципове положення марксистсько-ленінської теорії. «Лінія», що втілює миролюбні прагнення народів, спирається на широку соціальну базу. Зростання воєнної небезпеки, що провокується найагресивнішими колами імперіалізму, воєнно-промисловим комплексом, змушує людей різних політичних поглядів, світоглядних переконань, котрі досі займали позицію «невтручання» у «високу» політику, згуртовувати ряди борців за мир. У цьому знаходить прояв відкрита марксизмом-ленінізмом закономірність, відповідно до якої найглибші інтереси робітничого класу єдині з вірно усвідомленими інтересами абсолютної більшості людства²⁹.

Підтверджується передбачення основоположників марксизму-ленінізму, що побудова нового, соціалістичного суспільства, «...міжнародним принципом якого буде — *мир*, бо у кожного народу буде один і той самий володар — *праця!*»³⁰, є вирішальною умовою для перемоги сил миру і соціального прогресу.

Розуміння марксизму-ленінізму як вчення (теорії та світогляду), що нерозривно поєднано з суспільною практикою революційної комуністичної перебудови світу, — необхідна передумова розвитку суспільної науки сьогодні. Єдність теорії і практики реалізується у двох взаємозв'язаних напрямках: теорія і світогляд втілюються в діяльності мас, керованих партією наукового комунізму, безпосередньо входять як ключові моменти в структуру сукупної історичної практики, забезпечуючи її неупинний розвиток згідно із законами комуністичної формації та світоглядними ідеалами; практичні потреби і діяльне в цілому відношення до світу зумовлюють розвиток теорії, який ґрунтується на єдності теорії й методу, коли, за словами Ф. Енгельса, наука «...дає не го-

²⁷ Маркс К. Вторгнення! — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 435.

²⁸ Ленін В. І. VII Всеросійський з'їзд Рад 5—9 грудня 1919 р. — Повне зібр. творів, т. 39, с. 371.

²⁹ См.: Загладин В. Великий Октябрь и два направления мировой политики. — МЭМО, 1982, № 11, с. 36.

³⁰ Маркс К. Перша відозва Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-прусську війну. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 7.

тові догми, а вихідні пункти для дальшого дослідження і метод для цього дослідження»³¹.

Методологія Маркса — об'єктивність, історизм, діалектичність, системність — є визначальними для розвитку сучасної науки. «Вироблення методу, який лежить в основі марксової критики політичної економії, — зазначав Ф. Енгельс, — ми вважаємо результатом, який своїм значенням навряд чи поступається перед основним матеріалістичним світоглядом»³². Створення матеріалістичної діалектики — революційний переворот у філософській науці — забезпечило методологічно-світоглядну базу для розвитку науки.

Все більш актуальним для суспільствознавців є опанування «логіки «Капіталу»³³ як зразка для побудови й розвитку цілісної соціальної теорії. Переваги діалектико-матеріалістичної методології виявляються повною мірою при дослідженні суспільства як складної системи, що історично розвивається.

Послідовна реконструкція геніального задуму головної праці Маркса у його історичній всеосяжності стала можливою після публікації підготовчих рукописів до «Капіталу». Проникнення у лабораторію науково-творчого мислення автора твору розкриває перспективи, вихідні пункти для дальшого дослідження найбільш глибоких тенденцій суспільного життя.

Багатопланова цілісність, системність концепції Маркса заслуговує на особливу увагу. Відомо, що «...різні історичні періоди, — писав В. І. Ленін, — висувають особливо вперед то одну, то іншу сторону марксизму»³⁴. Це, однак, за пересторогою В. І. Леніна, «не значить, що дозволено будь-коли ігнорувати одну із сторін марксизму...»³⁵. Саме відрив окремих «сторін», «частин», положень від цілого, протиставлення одних моментів іншим — найбільш поширений спосіб фальсифікації марксизму в усі часи його неперервного розвитку, «основа» для претензій або «доповнити» марксизм-ленінізм принципово чужими йому елементами, або «асимілювати» ті чи інші його положення у відповідно «деформованому» вигляді.

Ідейна спадщина Маркса «анатомується» буржуазними ідеологами з метою перш за все, щоб відокремити науково-евристичний потенціал методології марксизму, не визнавати котрий вже неможливо, від його революційного світоглядного спрямування. Створюються «міфи» про різних Марксів — молодих та зрілих років, філософського романтика, «пророка» та поміркованого вченого, «гуманіста» та «революціонера». У «масках», створених «марксознавцями» (Кюнцлі, Рюбель та ін.), не тільки зруйновано цілісний образ особи великого вчителя робітничого класу, але й викривлені конкретні риси його життя та діяльності, фальсифікуються складові частини марксистського вчення.

Складність боротьби за єдність і чистоту марксизму-ленінізму, за дійове втілення ідей Маркса, Енгельса, Леніна полягає в тому, що не самі собою суб'єктивні наміри — позитивні чи негативні — зумовлюють форму сприйняття ідей. За діалектико-матеріалістичною концепцією соціальної природи пізнання, — створення цієї концепції є одним з найвизначніших досягнень в історії науки, — ідейне надбання духовно успадковується й засвоюється як елемент системи соціальних зв'язків, у прямій залежності від рівня культурно-історичного розвитку та типу суспільних відносин. У кінцевому підсумку йдеться про те, яким об'єктивно актуальним суспільним потребам, інтересам яких кла-

³¹ Енгельс Ф. Вернеру Зомбарту, 11 березня 1895 р. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 337.

³² Енгельс Ф. Карл Маркс. «До критики політичної економії». — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 465.

³³ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 282.

³⁴ Ленін В. І. Наші скасовувачі. — Повне збір. творів, т. 20, с. 321.

³⁵ Там же.

сів відповідає те чи інше соціальне вчення, розв'язання яких реальних питань можливе за умови оволодіння ним.

Сьогодні ми звертаємося до ідейної спадщини Маркса в її цілісності передусім тому, що для суспільства, мета якого є створення матеріальних і духовних передумов для всебічного розвитку людини, важливо знайти форми інтеграції (реального усупільнення) усіх різновидів діяльності — матеріально-практичного, теоретичного, «практично-духовного» (світоглядного) способів освоєння світу³⁶. Єдиною концепцією, що відповідає цій потребі, є марксизм як єдність теорії, світогляду й практики революційного перетворення світу. «Марксизм-ленізм,— підкреслював Б. М. Пономарьов на урочистому засіданні, присвяченому 165-річчю з дня народження і 100-річчю з дня смерті Карла Маркса,— як наука універсальний, в ньому як в єдиному сплаві злиті філософія, політична економія, теорія боротьби за соціалізм і комунізм»³⁷.

Маркс творив у той період, коли капіталізм підходив до свого першого рубежу, за яким відкривалася можливість його повалення. В рік 50-річчя виходу в світ першого тому головної праці Маркса «Капіталу» ця можливість була перетворена в дійсність героїчним російським пролетаріатом під керівництвом партії більшовиків, створеної і керованої Леніним. Ленін, партія, соціалізм, рух до комунізму — складають ті фактори, завдяки яким Маркс, його вчення живуть та надихають трудящих, передових людей світу на боротьбу і працю в ім'я світлого майбутнього.

А. Н. Макаров, Р. Н. Ленчовский

К. МАРКС — ТВОРЕЦЬ ТЕОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ОБНОВЛЕННЯ МИРА

Резюме

В статті показано всемирно-історичне значення відкритої К. Марксом теорії революційного оновлення мира, її сутність і втілення в СССР.

³⁶ Див.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Вступ.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 34.

³⁷ Пономарьов Б. М. Вчення Маркса — керівництво до дії.— Рад. Україна, 1983, 31 бер.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ), С. К. АСАТУРОВ (Київ)

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛІЗМУ — ВІТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ІДЕЙ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ

З плином часу дедалі величнішим постає перед людством історичне значення ідей Маркса, яскравішими стають смисл і масштаби його життєвого подвигу. Нині марксистсько-ленінське вчення, оволодівши масами, стало світоглядом мільйонів, революціонує світ, що знаходить вияв у досягненнях країн соціалістичної співдружності, завоюваннях робітничого і національно-визвольного руху, справляє великий вплив на хід людської історії.

В. І. Ленін всебічно розвинув марксистське вчення стосовно до нових історичних умов, дав у руки пролетаріату всіх країн могутню зброю революційного оновлення світу. Якщо XIX ст. було століттям зародження марксизму і поєднання соціалізму з робітничим рухом, то XX ст.,

осяяне генієм Леніна, стало століттям побудови суспільства на соціалістичних засадах, виникнення і торжества реального соціалізму, століттям краху капіталізму. «Ленін був вірним послідовником Маркса і Енгельса, — зазначав у статті, опублікованій в журналі «Коммунист» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов. — Він, за власним його визнанням, терпіти не міг ані найменшої огуди на своїх великих учителів. Лише так і могла діяти людина, яка більше від усіх зробила не тільки для захисту, а й для творчого розвитку в нових історичних умовах усіх складових частин марксизму, для практичної його реалізації. Він підняв марксизм на новий, вищий ступінь. Ім'я Леніна невіддільне від імені Маркса. Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, краху колоніальної системи, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму. Поза і без ленінізму марксизм у наш час просто неможливий»¹⁻².

Створення світової соціалістичної системи є закономірним процесом розвитку суспільства. Початок цьому процесу поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила шлях до побудови нового ладу в багатьох країнах. Вона також значно прискорила розв'язання назрілих завдань історичного розвитку, завдяки чому протягом життя одного покоління світ докорінно змінився. «Ленін і створена ним партія більшовиків, — підкреслював товариш Ю. В. Андропов, — очолили першу переможну соціалістичну революцію, яка докорінно змінила соціально-політичне обличчя світу. Тим самим було відкрито нову еру — еру грандіозних звершень та історичних завоювань робітничого класу, народних мас. Тим самим науковий соціалізм, створений Марксом, злився з живою практикою мільйонів трудящих, які будують нове суспільство»³.

Після Великого Жовтня почалося будівництво реального соціалізму, досвід якого свідчив, що у відповідності з передбаченням К. Маркса повсюди, де перемогла пролетарська революція, «суспільна власність на засоби виробництва, що утвердилася в тих чи інших формах, стала і основним фактором існування соціалізму, і його опорою, і головним джерелом його прогресу»⁴. «...Настав, — за словами В. І. Леніна, — саме той історичний момент, коли теорія перетворюється в практику, оживляється практикою, виправляється практикою, перевіряється практикою...»⁵.

Ще наприкінці 80-х років минулого століття Ф. Енгельс передбачав, що «...революція в Росії... поклала б початок всесвітній соціальній революції»⁶. Створення наприкінці 40-х років світової соціалістичної системи та її перетворення на впливову суспільну силу блискуче підтвердило цю думку. Водночас поглибилася загальна криза капіталізму. Розпочався її другий етап. У самій соціальній природі соціалізму як суспільного ладу закладені його переваги над капіталізмом. Вони відкривають можливості для дальшої зміни співвідношення сил у змаганні цих двох світових систем на користь соціалізму, а, отже, для неминучого зростання його впливу на сучасне міжнародне життя. Безумовно, розкриття таких переваг відбувається не автоматично, а в результаті величезних зусиль трудящих, постійного зростання ролі Комуністичної партії як організуючої та керівної сили суспільства. Процес реалізації переваг соціалізму пов'язаний також з цілеспрямованою політикою, яку проводять партії й уряди соціалістичних країн у сфері їх взаємовідносин, де надзвичайно важливу роль відіграють погодженість дій, зміцнення їх єдності, інтернаціональна солідарність у справі захисту завою-

¹⁻² Андропов Ю. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР.— Коммунист, 1983, № 3, с. 11.

³ Там же.

⁴ Там же, с. 12.

⁵ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 196.

⁶ Енгельс Ф. Поану Недежде.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 5.

вань світового соціалізму. «...В міру того, як з'являлись нові соціалістичні країни, — зазначав товариш Ю. В. Андропов, — почав складатись і цілком новий тип міжнародних відносин. В їх основі — ідейна єдність, спільність цілей, товариське співробітництво — при повній повазі до інтересів, особливостей і традицій кожної з країн. В їх основі — принцип соціалістичного інтернаціоналізму»⁷. З найбільшою повнотою це виявляється у взаємовідносинах між соціалістичними країнами. «В соціалістичній співдружності, в нагромадженню нею різноманітного досвіду вимальовуються найважливіші риси світового співтовариства визволеної праці, про яке мріяли Маркс і Енгельс»⁸, — підкреслював кандидат в члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш Б. М. Пономарьов у доповіді «Вчення Маркса — керівництво до дії», виголошеній на урочистому засіданні, присвяченому 165-річчю з дня народження і 100-річчю з дня смерті К. Маркса.

Виявлення і використання переваг соціалізму невіддільні від закономірного процесу всебічного зближення братніх країн, що неупинно посилюється. На його об'єктивну необхідність вказували ще К. Маркс і Ф. Енгельс. «Замість старої місцевої і національної замкнутості та існування за рахунок продуктів власного виробництва, — писали вони, — приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй однієї від одної»^{8а}. В ході цього процесу досягається дедалі тісніша взаємодія країн соціалістичної співдружності, посилюються елементи спільності в різних сферах їх суспільного життя, зближуються як рівні економічного розвитку, так і господарські механізми, формується цілісний соціальний організм світової соціалістичної співдружності. Товариш Ю. В. Андропов вказував, що саме соціалізм усуває вікові бар'єри, які розділяли працю і культуру, створює міцний союз робітників, селян та інтелігенції, всіх працівників фізичної і розумової праці при провідній ролі робітничого класу. Він прилучає трудящі маси до досягнень науки й техніки, літератури й мистецтва, забезпечує небачене суспільне визнання творчої діяльності інтелігенції. Саме соціалізм згуртовує в дружню сім'ю раніше роз'єднані національною ворожнечею народи, забезпечує справедливе розв'язання національного питання, породженого експлуаторським ладом. Саме соціалізм, сприяючи розквіту національних форм життя, формує й новий тип міжнародних, міждержавних відносин, які виключають будь-яку нерівноправність, оснований на братерському співробітництві і взаємодопомозі⁹. Однак водночас у матеріалах XXVI з'їзду КПРС підкреслювалося, що цей процес «не стирає національної специфіки, історичних особливостей країн соціалізму»¹⁰. На з'їзді також зазначалося, що «за роки соціалістичного будівництва братні країни нагромадили різноманітний позитивний досвід організації виробництва, управління, розв'язання народногосподарських проблем», який потрібно «уважніше і ширше використовувати»¹¹.

В цілому останні роки ознаменувалися дальшим зміцненням реального соціалізму, повнішим розкриттям його переваг, посиленням впливу світової соціалістичної співдружності на найважливіші процеси сучасності.

Соціалістична співдружність динамічно розвивається, збагачуючи інтернаціональний досвід будівництва нового суспільства, який включає шляхи розв'язання економічних і соціальних проблем у кожній

⁷ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. К., 1982, с. 17—18.

⁸ Радянська Україна, 1981, 31 берез.

^{8а} Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 413.

⁹ Андропов Ю. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР, с. 21.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 11.

¹¹ Там же, с. 7.

країні і постійного зміцнення тісних зв'язків між членами співдружності, вдосконалення співробітництва між ними, здійснення погоджених дій на міжнародній арені¹²⁻¹³.

Відомо, що вирішальний фронт змагання реального соціалізму з капіталізмом проходить у сфері економіки, господарської політики. Ще в 1921 р. на X Всеросійській конференції РКП(б) В. І. Ленін говорив: «Зараз головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо своєю господарською політикою... На це поприще боротьба перенесена у всесвітньому масштабі. Розв'яжемо ми це завдання — і тоді ми виграли у міжнародному масштабі напевно і остаточно. Тому питання господарського будівництва набирають для нас значення цілком виняткового»¹⁴.

Нині в країнах соціалізму виробляється понад 40% світової промислової продукції, в той час як частка розвинутих капіталістичних держав становить близько половини, решта ж — припадає на країни, що розвиваються. А на початку 50-х років питома вага перших становила лише 20%.

Протягом 1950—1980 рр. обсяг промислового виробництва соціалістичних країн збільшився у 13 разів, а розвинутих капіталістичних — тільки у 3,9 раза. Наприклад, якщо в 1950 р. в СРСР вироблялося менше 30% обсягу промислової продукції, випущеної в Сполучених Штатах Америки, то у 1981 р. — понад 80%. У нашій країні видобувається нафти на 45%, виплавляється сталі — на 33, виробляється мінеральних добрив — на 13, цементу — на 67% більше, ніж у США¹⁵.

Керуючись марксистським положенням про те, що «...з найбільшим розквітом продуктивних сил суспільної праці...» відбувається «...найповніший розвиток людини»¹⁶, партійні й державні органи братніх соціалістичних країн приділяють велику увагу забезпеченню зростання продуктивності праці, найбільш ефективному й раціональному використанню матеріальних і людських ресурсів, поліпшенню техніко-економічних показників виробництва, зниженню собівартості продукції, випуску нових товарів. «Продуктивність праці, — за висловом В. І. Леніна, — це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу... Капіталізм може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці»¹⁷. За рахунок її зростання в країнах — членах РЕВ у 1981 р. одержана основна частина приросту промислової продукції. Наприклад, продуктивність праці в СРСР зросла на 2,7%, у НРБ — на 3,8, в УНР — на 4,5, у НДР — більш як на 5, на Кубі — на 4,7, в МНР — на 6,2, у ЧССР — на 2%¹⁸.

Досягнення соціалістичних країн у розвитку народного господарства виглядають особливо перекопливо на фоні дальшого загострення загальної кризи капіталістичної системи, яка знаходить вияв у енергетичній кризі, хронічному розладі валютно-фінансової системи, напружених політичних та економічних відносинах між імперіалістичними державами і країнами, що визволилися від колоніального ярма.

В цілому протягом 70-х років темпи економічного зростання держав — членів РЕВ були вдвічі вищими, ніж розвинутих капіталістичних країн, національний дохід перших збільшився в середньому за де-

¹²⁻¹³ Пономарев Б. П. Реальный социализм и его международное значение. М., 1982, с. 77.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 43, с. 316.

¹⁵ СССР в цифрах в 1981 году. Крат. стат. сб. М., 1982, с. 61—62, 64—65, 67; Радянська Україна, 1983, 31 берез.

¹⁶ Маркс К. Лист до редакції «Отечественных записок». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 118.

¹⁷ Ленін В. І. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»). — Повне збір. творів, т. 39, с. 20.

¹⁸ Мир социализма в цифрах и фактах 1981. Справочник. М., 1982, с. 45.

сятиріччя на 66%, а обсяг валової продукції — на 84%. Створено величезний економічний потенціал. Країни — члени РЕВ виробляють електроенергії в 1,4 раза, мінеральних добрив — вдвічі, виплавляють сталі — у 1,6 раза більше, ніж країни «Спільного ринку»¹⁹. Те, що зроблено країнами — членами РЕВ під керівництвом своїх марксистсько-ленінських партій в економічному розвитку, в піднесенні життєвого рівня людей, — яскраве свідчення переваг соціалістичного ладу.

В сучасних умовах проблеми економічного розвитку соціалістичних країн не можуть успішно розв'язуватися без тісного співробітництва між ними. Важлива роль щодо цього належить соціалістичній економічній інтеграції держав — членів РЕВ, їх поступовому всесторонньому зближенню. К. Маркс писав, що «...розвиток суспільної продуктивної сили праці передбачає кооперацію у великому масштабі, що тільки при цій передумові можуть бути організовані поділ і комбінація праці, заощаджені, завдяки масовій концентрації, засоби виробництва, покликані до життя такі засоби праці, наприклад система машин і т. д., які вже по своїй матеріальній природі застосовні тільки спільно, можуть бути поставлені на службу виробництва колосальні сили природи і процес виробництва може бути перетворений у технологічне застосування науки»²⁰. Тому розвиток і поглиблення економічної інтеграції постійно перебувають у центрі уваги братніх партій, які є ініціаторами і спрямовуючою силою інтеграційного процесу. Як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, «саме життя ставить завдання — доповнити координацію планів погодженням економічної політики в цілому»²¹. Настійна необхідність розв'язання цього завдання викликана насамперед незмірним зростанням масштабів господарювання, більш складними економічними зв'язками в системі міжнародного соціалістичного поділу праці. Основним завданням економічної політики комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності є інтенсифікація виробництва.

В ході здійснення Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції, довгострокових цільових програм співробітництва, двосторонніх програм спеціалізації та кооперування виробництва на тривалий період зародилися і утверджуються нові, досконаліші методи й форми інтернаціональної взаємодії. За таких умов необхідно визначити перспективи співробітництва на 10—15 років, щоб по-господарському використовувати ресурси, а також увесь нагромаджений країнами РЕВ виробничий та науково-технічний потенціал, поглибити міжнародний соціалістичний поділ праці.

Погодження принципових позицій з питань дальшого розвитку економіки — одна з важливих умов успішного просування братніх країн по шляху соціалістичного і комуністичного будівництва, зміцнення єдності соціалістичної співдружності. Таке погодження передбачає якісно новий підхід до проблем міжнародної спеціалізації й кооперації виробництва країн соціалізму. Висуваючи це завдання як стратегічне, братні партії враховують насамперед необхідність поглиблення й розширення взаємодії на генеральних перспективних напрямках науково-технічного прогресу. Провідними в розвитку світової економіки нині є галузі, які можуть забезпечити значну економію праці, різке підвищення її продуктивності, якості продукції.

На початку 80-х років, як і раніше, економіка продовжує залишатись основною ареною боротьби, що розгорнулася між двома світовими системами. Розвиток соціалістичного ладу, посилення впливу соціалістичної співдружності на міжнародній арені, подолання курсу агресивних кіл капіталістичних країн на конфронтацію з державами — членами

¹⁹ Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ, 1982, № 11, с. 2.

²⁰ Маркс К. Капітал, т. I, кн. I. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 591.

²¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 8.

РЕВ значною мірою залежать від рівня зростання їх народного господарства, його економічного, науково-технічного потенціалу і передусім від ефективного використання останнього. Тому на XXVI з'їзді КПРС, з'їздах інших комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності приділялася велика увага питанням динамічного зростання народного господарства. Вони розробили економічну стратегію на 80-і роки з врахуванням нових внутрішніх і зовнішніх умов. «Ми вступили у 80-і роки, — говорив, зокрема, на X з'їзді Соціалістичної єдиної партії Німеччини Генеральний секретар ЦК СЕПН, Голова Державної Ради НДР товариш Е. Хонеккер. — Перед нашою партією як у національному, так і в міжнародному плані постають нові, складніші завдання. Ми готові прийняти виклик цього десятиріччя. Озброєні новим досвідом і знаннями, ми будемо й далі успішно будувати розвинуте соціалістичне суспільство і таким чином створювати основні передумови для поступового переходу до комунізму. В центрі уваги соціальної політики Соціалістичної єдиної партії Німеччини перебуває економіка, велика робота нашого народу в справі забезпечення швидкого піднесення народного господарства. Якраз у цій сфері вирішується питання про дальші успіхи в будівництві розвинутого соціалізму»²².

Важливим внеском у зміцнення реального соціалізму стало прийняття і послідовне виконання Продовольчої програми СРСР на період до 1990 р. Розроблена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС про поліпшення постачання населення продовольчими товарами і схвалена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС, ця програма є найважливішою частиною сучасної економічної стратегії партії. В економічному плані виконання завдань Продовольчої програми — це глибока перебудова народного господарства на базі марксистсько-ленінської теорії з урахуванням найсучасніших досягнень науки і техніки, досвіду соціалістичного будівництва, нагромадженого у нашій країні та інших державах світового соціалізму. Рішення травневого Пленуму ЦК КПРС — конкретний план досягнення нових рубежів у будівництві комуністичного суспільства, новий крок у розвитку марксистсько-ленінської теорії, практичному використанні економічних законів розвинутого соціалізму, збагаченні та поглибленні його концепції.

Початок 80-х років ознаменувався дальшим поглибленням соціалістичної економічної інтеграції. Водночас цей союз рівноправних суверенних держав став у наші дні фактором збереження миру, надійною гарантією успішного розв'язання грандіозних завдань будівництва нового суспільства. «...Співдружність соціалістичних країн — це могутній, здоровий організм, який відіграє величезну і благодійну роль у сучасному світі, — говорив товариш Ю. В. Андропов. — Механізм братерського співробітництва охоплює найрізноманітніші сфери життя наших країн, різні напрями нашої взаємодії у справі соціалістичного творення. Спільними зусиллями ми знаходимо дедалі успішніші шляхи поєднання загальних інтересів співдружності з інтересами кожної з країн, які входять у неї»²³.

В сучасну епоху, зазначається в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, «немає такої країни або групи країн, такої ідейної або політичної течії, яка не зазнала б на собі тією чи іншою мірою впливу соціалізму. Такою є реальність кінця двадцятого століття»²⁴. Це стосується насамперед світового революційного процесу, невід'ємною складовою частиною якого є реальний соціалізм.

Світова соціалістична система впливає на революційний процес насамперед самим своїм існуванням і динамічним розвитком. «Існування

²² Хонеккер Э. Отчет Центрального Комитета Социалистической единой партии Германии X съезду СЕПГ. Дрезден, 1981, с. 9, 68.

²³ Андропов Ю. В. Шестдесят років КСРС, с. 18.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 95.

і могутність Радянського Союзу, а також усієї соціалістичної співдружності є сьогодні найбільш надійною гарантією того, що мир, свобода, соціальний прогрес будуть забезпечені»²⁵, — говорив з трибуни XXVI з'їзду КПРС Генеральний секретар Пуерторіканської компартії Х. Батіста Перес. Крім того, соціалістичні країни подають політичну, економічну й моральну допомогу і підтримку революційним силам сучасності, а також протидіють спробам імперіалістичних держав експортувати контрреволюцію. Це ослаблює тиск на революційний рух з боку реакційних кіл і водночас примножує можливості впливу на нього комуністичного, робітничого та інших загонів світового революційного процесу.

Світовий соціалізм справляє дедалі більший вплив і на країни, що визволилися від колоніальної залежності й борються за зміцнення своєї національної незалежності та соціальний прогрес. Досвід успішної побудови нового суспільства в соціалістичних країнах революціонує свідомість учасників національно-визвольного руху. До того ж співробітництво країн, що визволилися, з соціалістичними державами позбавлене будь-яких форм експлуатації чи диктату, що корінним чином відрізняє його від відносин молодих країн із світом капіталу. Економічні зв'язки з соціалістичними державами є найважливішою умовою створення національної економіки, некапіталістичного шляху розвитку країн, що недавно визволилися від колоніального ярма. Причому особливо міцні зв'язки соціалістичні держави підтримують з країнами соціалістичної орієнтації²⁶.

Реальний соціалізм втілює в життя ідеали людства про справедливість, соціальну рівність і загальний добробут, що також справляє вплив на прискорення світового революційного процесу. Якщо капіталізм калічить і нівечить особистість, то при соціалізмі створюються широкі можливості для гармонійного і всебічного її розвитку. Саме в державах соціалістичної співдружності зроблено гігантський крок у напрямі розвитку всіх сил і творчих потенцій людини, що, за словами К. Маркса, «є самоціллю» нової, комуністичної формації²⁷. Лише протягом 70-х років у Радянському Союзі здійснено найбільшу за всю історію країни програму піднесення життєвого рівня народу, на що було виділено майже в 2 рази більше коштів, ніж за попередні десятиріччя. В РСР, наприклад, за 6—7 років будується стільки житла, скільки вистачило б, щоб розташувати в ньому все населення такої країни, як Італія²⁸. «Те, чого досяг соціалізм у соціально-економічному розвитку, у підвищенні матеріального і культурного рівня життя людей, — це ціла епоха», — говориться в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»²⁹. Чим яскравіше соціалізм демонструє переваги свого глибоко гуманістичного суспільного ладу, говорив товариш Е. Хонеккер, тим стабільніше він розвивається і тим більшим стає його міжнародний вплив³⁰.

Велику роль відіграють соціалістичні країни в боротьбі за мир, розрядку міжнародної напруженості, безпеку народів нашої планети. Сьогодні цілком очевидно, що Радянський Союз й інші держави соціалістичної співдружності є головною опорою миру на землі. КПРС, інші комуністичні та робітничі партії виходять з того, що боротьба за зміцнення миру, поглиблення розрядки міжнародної напруженості — це насамперед боротьба за забезпечення найсприятливіших умов для розв'язання творчих завдань соціалістичного і комуністичного будівництва.

²⁵ Приветствия XXVI съезду КПСС, М., 1981, с. 215.

²⁶ Пономарев Б. Н. Указ. соч., с. 61—75.

²⁷ Див.: Маркс К. Капітал, т. III, кн. III. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 355.

²⁸ Правда, 1982, 24 янв.

²⁹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 9—10.

³⁰ Neues Deutschland, 1980, 21. Oktober.

«...Немає тепер для жодного народу питання більш істотного, більш важливого, ніж збереження миру, ніж забезпечення найпершого права кожної людини — права на життя»,³¹ — зазначається в матеріалах XXVI з'їзду КПРС.

Як відомо, Карл Маркс писав, що робітничий клас як «...свідома своєї власної відповідальності...» сила здатний «...диктувати мир там, де його так звані хазяї кричать про війну»³². «Боротьба за таку зовнішню політику становить, — зазначав він, — частину загальної боротьби за визволення робітничого класу»³³. Нині, коли посилилася загроза виникнення ядерної війни, коли найреакційніші кола імперіалізму проводять курс на конфронтацію і дальшу гонку ядерних озброєнь, Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності докладають багато зусиль, використовують увесь свій міжнародний авторитет і економічний потенціал для того, щоб не дати паліям війни перервати мирну працю народів планети³⁴.

Оздоровленню політичного клімату в Європі сприяла нарада Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору, яка відбулася 4—5 січня 1983 р. в Празі. Вона відкрила мирний літопис нового, 1983 року і ще раз підтвердила, що в сучасних умовах зростає роль всебічного співробітництва соціалістичних держав, їх погоджених дій у боротьбі проти загрози війни. «Головний висновок з усього нашого товариського обміну думками на нараді, — вказував товариш Ю. В. Андропов у відповіді на запитання газети «Руде право», — можна було б визначити так: відповіддю на розрахунки агресивних кіл потіснити соціалізм повинно бути дальше зміцнення нашої єдності, нашого економічного і оборонного потенціалу. Справедливо буде сказати, що з цим безпосередньо зв'язані і безпека наших країн, і доля світу в цілому»³⁵.

Уже більш як століття створена К. Марксом і Ф. Енгельсом й розвинута В. І. Леніним теорія наукового комунізму переможно крокує по планеті, незважаючи на численні спроби представників буржуазного ладу всіляко очорнити і фальсифікувати її. 165-річчя з дня народження і 100-річчя з дня кончини К. Маркса відзначається в період, коли всеперемагаюча сила його ідей і революційного світогляду виявляється з величезною повнотою і переконливістю. Весь хід сучасного історичного розвитку свідчить про повне торжество ідей К. Маркса. Марксизм-ленінізм як теоретична основа діяльності революційних партій усього світу пройшов перевірку часом. Його вплив неухильно зростає, оскільки він дає вичерпні відповіді на корінні проблеми нашої епохи. «Це надійний компас у боротьбі народів за мир, соціальний прогрес, соціалізм і комунізм», — вказується в Тезах ЦК СЄПН, прийнятих з нагоди проголошення 1983 року роком Карла Маркса³⁶.

Однак розв'язувати творчі завдання будівництва і вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства братнім країнам доводиться в умовах, які останнім часом значно ускладнилися. Загострилася ідеологічна боротьба, реакційні кола розпочали широку кампанію наклепів проти соціалістичних країн, напруженням стало міжнародне становище.

За таких умов фальсифікація марксистсько-ленінської теорії спрямована на ідеологічний розклад країн соціалістичної співдружності й світового комуністичного руху, а також покликана протистояти дедалі зростаючій притягальній силі ідей марксизму-ленінізму.

³¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 5.

³² Маркс К. Звернення до Національного робітничого союзу Сполучених Штатів. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 358.

³³ Маркс К. Установчий Маніфест Міжнародного Товариства Робітників, заснованого 28 вересня 1864 р. на публічних зборах, що відбулися в Сент-Мартінс-холі, Лонг-Ейкр, в Лондоні. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 13.

³⁴ Пономарев Б. Н. Указ, соч., с. 12—32.

³⁵ Радянська Україна, 1983, 6 січ.

³⁶ Neues Deutschland, 1982, 1. Dezember.

Фальсифікація вчення Маркса, Енгельса, Леніна — це спроба так званих «марксологів» будь-якими засобами ослабити реальний соціалізм, що є альтернативою імперіалізму і все переконливіше демонструє свої переваги над останнім. Тому буржуазія докладає всіх зусиль, щоб «покінчити» з соціалізмом. Проте оскільки ні воєнні, ні політичні, ні економічні засоби не приносять успіху, вона покладає основні надії на підривну діяльність. При цьому значне місце відводиться спробам буржуазної політології, соціології, історіографії й пропаганди представити ідеї К. Маркса як такі, що суперечать реально існуючому соціалізму.

Однак намагання підрвати соціалістичний лад, спростувати вчення К. Маркса, «знищити» марксизм-ленінізм за допомогою дезінформації і наклепів безпідставні. Навпаки, після кожного такого «знищення» марксизм, за словами В. І. Леніна, «...стає все міцнішим, загартованішим і життєвішим»³⁷.

Яких би форм не набирало протиборство ладу світлого майбутнього з імперіалізмом, що з новою силою розгорнулося у 80-і роки, реальний соціалізм має всі можливості для того, щоб протистояти спробам реакційних сил здійснити проти нього хрестовий похід, щоб і надалі змінювати співвідношення сил на свою користь у міжнародному масштабі.

Видатний діяч німецького й міжнародного комуністичного руху Е. Тельман ще в 30-х роках зазначав: «Переможна хода соціалізму в Радянському Союзі — це наш найкращий аргумент»³⁸. Перемоги, здобуті реальним соціалізмом, зокрема грандіозні успіхи, досягнуті народами Радянського Союзу й інших братніх країн соціалістичної співдружності в справі дальшого вдосконалення соціалістичного й побудови комуністичного суспільства, — найкращий аргумент на користь немирних революційних ідей К. Маркса.

Сьогодні з ім'ям К. Маркса сотні мільйонів людей у всіх куточках земної кулі пов'язують надії на життя в умовах миру, соціальної забезпеченості й повного розквіту їх творчих можливостей. З ім'ям К. Маркса трудящі маси пов'язують свою боротьбу за втілення гуманістичних ідеалів людства в реально існуючу дійсність.

Історичні досягнення світової соціалістичної співдружності — головної революційної сили сучасності, постійне зростання ролі міжнародного робітничого класу і його авангарду — комуністичних й робітничих партій, успіхи національно-визвольного руху й усіх прогресивних кіл відкривають нові перспективи для торжества соціалізму на планеті. Подвиг народів соціалістичних країн, які першими проклали шлях «в царство свободи», — безсмертний, — зазначав товариш Б. М. Пономарьов. — І все, що буде зроблено в майбутньому народами, які вже стали або стануть на шлях корінних революційних перетворень, буде нерозривно зв'язане з практикою й принциповими досягненнями сьогоденного, цілком реального соціалізму. І дуже важливо — важливо для всіх без винятку народів світу — знати правду про реальний соціалізм, про великий подвиг народів, які побудували соціалізм»³⁹.

Реальний соціалізм — найбільш динамічна соціальна система сучасності, сповнена життєвих сил і здатна на великі історичні звершення. Успіхи, досягнуті країнами соціалістичної співдружності в розвитку економіки і соціального життя, піднесенні культури і добробуту трудящих, наочно демонструють невичерпні можливості нового ладу, його незаперечні переваги над капіталізмом.

З революційного співробітництва пролетаріату всіх країн, за висловом В. І. Леніна, формується цілісний соціалізм. І це «завдання

³⁷ Ленін В. І. Марксизм і ревизионизм. — Повне збір. творів, т. 17, с. 15.

³⁸ Цит. за: Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 1977, № 5, S. 762.

³⁹ Пономарев Б. Н. Указ. соч., с. 94.

практично розв'язується в наші дні на великих просторах земної кулі, в рамках світової системи соціалізму, що стала визначальним фактором соціального прогресу людства. І розв'язується в тому принциповому напрямі, який був передбачений Марксом»⁴⁰.

И. М. Кулинич, С. К. Асатуров

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МИРОВОЙ СИСТЕМЫ СОЦИАЛИЗМА — ВОПЛОЩЕНИЕ В ЖИЗНЬ ИДЕИ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА

Р е з ю м е

В статье, написанной к 165-летию со дня рождения и 100-летию со дня смерти Карла Маркса, в свете марксистско-ленинского учения о построении социалистического и коммунистического общества раскрываются успехи стран реального социализма в проведении социально-экономических преобразований, укреплении социалистического содружества, показано влияние этих государств на мировой революционный процесс, их борьбу за мир на современном этапе.

⁴⁰ Андропов Ю. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР, с. 22.

М. Н. ЛЕЩЕНКО (Київ)

КАРЛ МАРКС І УКРАЇНА

Невтомну роботу над теоретичною розробкою положень свого вчення К. Маркс, як і його друг та соратник Ф. Енгельс, послідовно поєднував з багатогранною революційною практикою, спрямованою на визволення міжнародного пролетаріату, всіх трудящих від соціального й національного гноблення. У своїй революційній діяльності основоположники наукового комунізму величезного значення надавали справі інтернаціонального згуртування пролетаріату. «Тільки інтернаціональний союз робітничого класу, — писав К. Маркс у статті «Четвертий річний звіт Генеральної ради Міжнародного товариства робітників», — може забезпечити його остаточну перемогу»¹⁻⁴. Як засновник і керівник І Інтернаціоналу він невтомно кував міжнародну єдність робітників. «Політичні заповіді Маркса і Енгельса комуністам світу, — наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, — не можна уявити собі без полум'яного заклику «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»⁵.

Неухильно дбаючи про об'єднання робітників усіх країн, керуючи їх революційною боротьбою, К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко і всебічно вивчали розвиток визвольного руху в різних країнах. Зокрема, вони пильно стежили за подіями, що відбувалися в Росії, в тому числі й на Україні. З метою більш глибокого ознайомлення з ними вони вивчали російську мову і непогано володіли нею.

Надаючи революційному рухові в Росії загальноєвропейського значення (як такому, що був спрямований проти російського царизму — оплоту реакції в Європі), основоположники наукового комунізму вивчали його соціально-економічні причини, виявляли великий інтерес до історії Росії та України, їх культури. Зокрема, К. Маркс

¹⁻⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 322—323.

⁵ Андропов Ю. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР. — Коммунист, 1983, № 3, с. 10.

ретельно знайомився з монографіями М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разіна» та «Гетьманство Виговського», антицаристськими памфлетами М. П. Драгоманова, працями О. Я. Єфименко, а також нелегальними виданнями українських революційних емігрантів, звертаючи особливу увагу на ті місця в них, де йшлося про значення козацтва в розвитку антифеодального руху. Свої погляди на роль Запорізької Січі в історії українського народу він висловив пізніше, в «Хронологічних виписках» 1881—1882 рр., назвавши її «християнською козацькою республікою»⁶. Цікавили його й питання класового розшарування та соціальної нерівності в середовищі козацтва. К. Маркс читав також мемуари О. І. Герцена «Тюрма і заслання», твір М. Є. Салтикова-Щедріна «Пани ташкентці», працю Н. Флеровського «Становище робітничого класу в Росії» та ін.⁷, листувався з багатьма діячами російського революційного руху. В листі до А. Бебеля 14 вересня 1886 р. Ф. Енгельс писав, що він не може назвати нікого, хто б так добре, як Маркс, знав Росію, її внутрішнє становище⁸.

Палко співчуючи упертій антикріпосницькій боротьбі, що її протягом віків вели російські, в тому числі українські, селяни, і відзначаючи її, безумовно, прогресивне значення в історії суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс разом з тим вказували й на її слабкі сторони, що зумовлювалися загальною відсталістю і умовами життя селян-кріпаків. Зокрема, однією з істотних причин слабості виступів російського селянства вони вважали наявність у його середовищі царистських ілюзій⁹. Безмежна віра в царя, в його міфічні доброти і справедливості вела до отождення земного монарха з царем небесним, до обожнювання його особи.

Враховуючи це, а також антинаукові твердження ряду істориків про «надкласовість» Російської держави, К. Маркс, як і його однодумець і друг Ф. Енгельс спростував подібні вигадки, довів, що держава в будь-якому антагоністичному суспільстві є класовою. Вона відображає і захищає інтереси панівних класів. Цей висновок має надзвичайно важливе значення, оскільки спрямований проти всіх теорій безкласовості, в тому числі й «теорії» «безбуржуазності» української нації, яку ще й досі намагаються проповідувати недобитки буржуазних націоналістів.

К. Маркс і Ф. Енгельс рішуче виступали проти реакційної внутрішньої і зовнішньої політики російського царизму, спрямованої на придушення революційно-демократичних і національно-визвольних рухів як всередині країни, так і за її межами. Так само нещадно таврували вони ганьбою його спільників з так званого «Священного союзу». В «Маніфесті Комуністичної партії» наголошувалося, що на боротьбу з революційною ідеологією пролетаріату об'єдналися всі сили старої Європи, — римський папа і російський цар, австрійський канцлер (Меттерніх) і французький прем'єр (Гізо), французькі радикали і німецькі поліцаї¹⁰. К. Маркс і Ф. Енгельс висунули лозунг революційної війни проти російського царизму і закликали народні маси Європи до боротьби проти урядів своїх країн. Ряд цінних статей опублікували К. Маркс і Ф. Енгельс з питань Кримської війни 1853—1856 рр. та ін.

Значний інтерес виявляв К. Маркс до боротьби, що її вели проти царського самодержавства і кріпосництва революційні демократи Росії, до яких належав і великий український поет Т. Г. Шевченко. Показово, що в тексті доповіді М. П. Драгоманова «Українська літе-

⁶ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, с. 154.

⁷ Шморгун П. М. Карл Маркс і Україна.— К., 1968, с. 19.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 421—422.

⁹ Див.: Енгельс Ф. Емігрантська література.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 524.

¹⁰ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 409.

ратура, яку виживає царський уряд», поданої в 1878 р. на міжнародний літературний конгрес у Парижі, він підкреслив такі рядки про великого Кобзаря: «Син народу в повному розумінні цього слова. Більше ніж будь-хто він заслуговує звання народного поета»¹¹. Особливо високо оцінювали основоположники наукового комунізму масові виступи селян у 50-х—60-х роках XIX ст. В одному з листів 1858 р. до К. Маркса Ф. Енгельс звертав його увагу на посилення селянського руху на Україні, який у той час набрав тут, особливо на Херсонщині, Катеринославщині та Поділлі, значного розмаху. «Російська історія, — писав він, — йде дуже добре. Тепер там і на півдні бунтують»¹². К. Маркс у листі до Ф. Енгельса від 11 січня 1860 р. вказував, що найважливішими з тогочасних подій були, з одного боку, «...американський рух рабів...», а, з другого боку, рух рабів у Росії»¹³. В іншому своєму листі до Ф. Енгельса він, аналізуючи загальне становище в Росії, зазначав, що рух там «...розвивається швидше, ніж в усій іншій Європі»¹⁴. Повністю поділяючи цю думку, Ф. Енгельс в опублікованій ним 1860 р. праці «Савоя, Ніцца і Рейн» писав: «...Ми дістали союзника в особі російських кріпаків. Боротьба, яка тепер розгорілася в Росії між пануючим класом і поневоленним класом сільського населення, вже тепер підриває всю систему російської зовнішньої політики»¹⁵.

Однак перша революційна ситуація, що склалася в Росії наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст., не привела до повалення самодержавства. За визначенням В. І. Леніна, це сталося тому, що народ, який сотні років перебував у поміщицькому рабстві, неспроможний був піднятися на свідому боротьбу за свободу. «Скасування кріпосного права було проведене не повсталим народом, — писав Володимир Ілліч, — а урядом, який після поразки у кримській війні побачив цілковиту неможливість збереження кріпосних порядків»¹⁶.

На грабіжницьку реформу 1861 р. російське, в тому числі українське, селянство відповіло масовими протестами. Лише на Україні в 60-х роках XIX ст., тобто в період її впровадження в життя відбулося близько 3,1 тис. селянських виступів. Їх учасники рішуче відмовлялися визнати законну силу маніфесту і «Положень», вважаючи їх, як зазначав К. Маркс, сфабрикованими, підробленими документами¹⁷. Селяни повсюдно припиняли виконувати панщину на користь поміщиків, чинили опір грабіжницькому відмежуванню їх земель від поміщицьких угідь, вирубували панські ліси, знищували посіви, самочинно переобирали місцеві органи так званого селянського самоврядування, вступали в сутички з поліцією і навіть військами.

Масовий селянський рух, який протягом березня — червня 1861 р. поширився на 42 губернії країни¹⁸, тісно переплітався з національно-визвольною боротьбою пригноблених царизмом народів. Найгострішого характеру вона набрала в Польщі, ставши одним з компонентів першої революційної ситуації 1859—1861 рр. Високо оцінюючи і всіляко підтримуючи визвольний польський рух, який вплив на повстання 1863—1864 рр. у Польщі, на Правобережній Україні, в Білорусії та Литві, вожді міжнародного пролетаріату водночас рішуче виступали проти зазіхань панівних класів Польщі на українські землі. Їх погляд на цю проблему дістав відображення у листі Ф. Енгельса до Й. Вей-

¹¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1965, т. 1, с. 27.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 287.

¹³ Там же, т. 30, с. 4.

¹⁴ Там же, т. 29, с. 408.

¹⁵ Там же, т. 13, с. 598.

¹⁶ Ленін В. І. П'ятдесятіроччя падіння кріпосного права. — Повне збір. творів, т. 20, с. 133.

¹⁷ Архів Маркса и Енгельса, т. XII, с. 3.

¹⁸ Зайончковский П. Д. Отмена крепостного права в России. М., 1960, с. 172.

демейєра (1853 р.). «Щодо колишніх польських провінцій по цей бік Двіни і Дніпра, — зазначалося в ньому, — то я про них і слухати не хочу, відколи дізнався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасти городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині в 1846 р., відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі»¹⁹.

Основоположники революційної ідеології пролетаріату всіляко підтримували російських (у тому числі українських, білоруських, литовських та інших) революційних демократів, які, глибоко співчуючи: польському визвольному рухові, докладали всіх зусиль до того, щоб об'єднати його з революційною боротьбою всіх народів Росії проти царизму та пережитків кріпосництва, породжених грабіжницькою реформою 1861 р. Неухильно зростаючі виступи селян, робітників, студентів сприяли дальшому розвитку в країні революційно-демократичного руху, виникненню народницьких гуртків і організацій. Їх члени жадібно шукали відповіді на хвилюючі питання щодо перспектив дальшого розвитку російського суспільства, прагнули до вироблення революційної теорії, до повалення влади царизму і встановлення демократичної республіки, завоювання політичних свобод та національного визволення народів окраїн, до побудови соціалізму через селянську общину.

Глибоко аналізуючи соціально-економічний розвиток Росії і класову боротьбу в ній, К. Маркс, як і його друг Ф. Енгельс, дійшов висновку про неухильне зростання її ролі в світовому революційному русі. В березні 1870 р. він у листі до Лаури та Поля Лафаргів писав, що «...в Росії є неминучою і близькою найграндіозніша соціальна революція...»²⁰, а дещо пізніше, в 1877 р., у листі до Ф. А. Зорге зазначав, що революція розпочнеться цього разу на Сході²¹. Ще через кілька років у передмові до російського перекладу «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс заявляли, що «...Росія являє собою передовий загін революційного руху в Європі»²².

Наведене повністю спростовує твердження буржуазних фальсифікаторів про те, що Жовтнева революція нібито відбулася всупереч прогнозам К. Маркса. Навпаки, будучи впевненим у неминучості близької революції в Росії, він розглядав її як подію, що «мала позбавити всю європейську реакцію її найсильнішої опори, її великої резервної армії, і тим самим дати новий могутній поштовх і політичному рухові Заходу»²³.

Загалом позитивно оцінюючи зростаючий революційний рух у Росії, К. Маркс і Ф. Енгельс бачили й слабкі його сторони, зокрема дрібнобуржуазну обмеженість поглядів революційних народників, орієнтацію на архаїчну селянську общину, застосування тактики індивідуального терору тощо, і критикували їх за це. Проте, враховуючи тогочасний рівень економічного розвитку Росії та близькість революції в країні, вони активно підтримували революційне народництво. Зокрема, заперечуючи громадській діячці Євгенії Папріц, яка вважала, що російські соціалісти недосвідчені в суспільних справах і не мають належних наукових знань, Ф. Енгельс у листі до неї писав: «Мені здається, що Ви трохи несправедливі до Ваших співвітчизників. Ми обидва, Маркс і я, не можемо на них поскаржитись. Коли деякі школи і відзначались більше своїм революційним запалом, ніж науковими дослідженнями, коли були і є ще де-не-де блукання, то, з другого боку, була і критична думка і самовіддані шукання в галузі чистої

¹⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 459.

²⁰ Там же, т. 32, с. 521.

²¹ Там же, т. 34, с. 225.

²² Там же, т. 19, с. 294.

²³ Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953, с. 279.

теорії, гідні народу, який дав Добролюбова і Чернишевського». Вірний друг К. Маркса зазначав далі, що він має на увазі не тільки «...революційних соціалістів, що діють на практиці, але також... історичну і критичну школу в російській літературі, яка стоїть незрівнянно вище від усього того, що створено в цьому напрямі в Німеччині і Франції офіційною історичною наукою»²⁴.

Надаючи великого значення нашій країні, куди поступово переміщувався центр міжнародного революційного руху, К. Маркс, як і Ф. Енгельс, підтримував тісні зв'язки з багатьма її громадсько-політичними діячами, був представником Російської секції в Генеральній Раді I Інтернаціоналу, всіляко сприяв поширенню в Росії, в тому числі на Україні, революційного вчення наукового комунізму. Першими познайомили російського читача з його ідеями О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. В. Петрашевський, М. В. Шелгунов та інші громадсько-політичні діячі, які ще в 40—50-х роках XIX ст. були обізнані з деякими марксистськими працями і висвітлювали їх окремі положення у своїх статтях.

За свідченням К. Маркса, велику популярність у Росії здобула його праця «До критики політичної економії», про що він писав у листі до Ф. Лассаля у вересні 1860 р.²⁵ Широко вивчався в Росії, в тому числі на Україні, й «Капітал». Посилання на нього часто зустрічалися у статтях, що друкувалися в «Отечественных записках», «Неделе», «Деле» та інших періодичних виданнях кінця 60-х — початку 70-х років XIX ст. Тоді ж почали з'являтися праці, в яких пропагувалися окремі положення економічного вчення К. Маркса. Так, у 1870 р. вийшла з друку стаття К. І. Покровського «Що таке робочий день?»

Того ж року доцент Київського університету М. І. Зібер написав реферат, у якому виклав основні положення «Капіталу». В 1871 р. він успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра політичної економії на тему «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо», яка привернула увагу і дістала високу оцінку К. Маркса. «При читанні цієї цінної книги, — писав він у післямові до другого видання першого тому «Капіталу», — західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору»²⁶.

М. І. Зібер проводив певну роботу, спрямовану на захист і пропаганду марксистського економічного вчення. Зокрема, він читав реферати в студентському гуртку, створеному при Київському університеті, в яких висвітлював відомі йому факти про життя і діяльність К. Маркса та основні положення «Капіталу». Розповідаючи про революційні настрої серед студентської молоді Києва того періоду, член «старої громади» П. І. Житецький зазначав, що вона (молодь) «в одній кишені носить писання батька Тараса (Т. Г. Шевченка. — М. Л.), а в другій — Маркса»²⁷.

Дещо пізніше у журналах «Отечественные записки» і «Слово» М. І. Зібер опублікував кілька статей, спрямованих проти Б. Чичеріна, Ю. Жуковського та інших вульгаризаторів марксизму. В 1879 р. у журналі «Слово» з'явилася його стаття про книгу Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», а в 1885 р. вийшло друге, значно змінене й доповнене видання дисертації вченого під назвою «Давід Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях — досвід критично-економічного дослідження». Проте через недостатній розвиток капіталізму і слабкість робітничого руху в Росії, в тому числі й на

²⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 139.

²⁵ Там же, т. 30, с. 445.

²⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 20.

²⁷ Цит. за: Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подлинського — К., 1958, с. 34.

Україні, М. І. Зібер не став марксистом, хоч немало зробив для пропаганди окремих марксистських положень. Зокрема, він не зміг сприйняти вчення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, обстоював необхідність кооперативного руху, дрібнобуржуазного реформаторства.

Пропаганда економічного вчення К. Маркса на Україні, як і в усій Росії, помітно посилилася після перекладу в 1872 р. першого тому «Капіталу» на російську мову. Зокрема, цей твір уже в 1873 р. вивчався в київському гуртку народників-чайковців, студентами Харкова, а дещо пізніше — в нелегальному гуртку учнівської молоді Кам'янця-Подільського. Тут же, а також у харківському студентському гуртку, організованому революційним народником С. П. Коваликом, вивчалася й інша відома праця К. Маркса — «Громадянська війна у Франції».

Значну роботу по пропаганді на Україні економічного вчення К. Маркса проводив прогресивний український учений і громадсько-політичний діяч С. А. Подолинський. Він був особисто знайомий і підтримував зв'язки з К. Марксом. У 1880 р., перш ніж опублікувати свою статтю «Праця людини і її ставлення до розподілу енергії», С. А. Подолинський надіслав рукопис К. Марксу з особистим листом, у якому писав: «Вельмишановний пане! Мені приносить особливе задоволення можливість послати Вам маленьку працю, до написання якої дав мені першу спонуку Ваш твір «Капітал».

Можливо, Ви пригадуєте, що я мав честь познайомитися з Вами літом 1872 р. у пана Енгельса за посередництва Лаврова.

Я сподіваюся, що незабаром зможу опублікувати... деякі мої міркування про розвиток різних форм виробництва. Крім того, я готую ще одну більшу роботу з прикладами...»²⁸.

У своїх працях і, зокрема, в книзі «Ремесла і фабрики на Україні» та ряді інших, учений під впливом «Капіталу» на яскравих фактах показав розвиток капіталізму, розклад селянської общини, формування робітничого класу, тяжке становище трудящих мас та інші явища соціально-економічного життя в умовах капіталістичної експлуатації. Разом з О. Терлецьким він видав і розповсюдив чимало соціалістичної літератури українською мовою.

Марксистське вчення проникало й на західноукраїнські землі, які перебували тоді у складі Австро-Угорської держави. Помітну роль у його поширенні відіграли львів'янин А. Жабицький, який у 1865 — 1871 рр. входив до Генеральної Ради І Інтернаціоналу і підтримував контакти з основоположниками наукового комунізму, польський емігрант Костецький, а також С. Подолинський, тісно зв'язаний з революційною молоддю Галичини.

Значне місце у поширенні революційного марксистського вчення в Східній Галичині належить І. Я. Франку. У 1878 р. він опублікував польською мовою науково-популярну брошуру «Катехізис економічного соціалізму», в якій у дохідливій формі виклав основні положення «Капіталу» та «Маніфесту Комуністичної партії». Як відомо, І. Франко не став марксистом, але він, як й інші революційні демократи кінця ХІХ — початку ХХ ст. — М. М. Коцюбинський, П. А. Грабовський, Леся Українка, наближався до марксизму, засвоїв ряд положень наукового соціалізму і пропагував їх у своїх працях. Так, в одному з листів, датованому вереснем 1878 р., він писав, що капіталізм не є вічний, що він «постав з бігом історичного розвитку і так само мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більш людському»²⁹ ладові. У своїй монументальній праці «Капітал» зазначав І. Я. Франко, Маркс доводить, що історія людства — «се

²⁸ Цит. за: Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Назв. праця, с. 185—186.

²⁹ Франко І. Твори, т. 20. — К., 1956, с. 41.

властиво історія економічного розвою, а все інше, політика, обичаї, релігія, се властиво тільки «надбудова» на економічній основі, а дуже часто тільки такий або інший вираз економічних інтересів»³⁰. У 1879 р. письменник переклав на українську мову 24-й розділ першого тому «Капіталу». Водночас І. Я. Франко надавав великого значення її марксистському вченню про політичну організацію народних мас.

Певну діяльність, спрямовану на поширення ідей марксизму, проводили в Росії та на Україні революційні народники — колишні студенти Цюрихського університету, вихідці з України О. А. Бутовська, брати Жебуньови, а також І. Фесенко, Д. Лизогуб, члени товариства перекладачів і видавців, створеного 1882 р. в Москві передовими студентами³¹. Зокрема, останні переклали на російську мову і видали ряд праць творців революційної пролетарської ідеології, у тому числі «Маніфест Комуністичної партії». Вони розповсюджувалися в Росії, а також у Харкові, Києві, Полтаві та інших містах України. Значну роботу в цьому напрямі проводила й Російська секція І Інтернаціоналу, створена в березні 1870 р. в Женеві М. Утішим, В. Нетовим (Бартеньєвим) та іншими політичними емігрантами з Росії. Характеризуючи її діяльність, В. І. Ленін вказував, що це була спроба «...перенести в Росію найпередовішу і найбільшу особливість «європейського устрою» — Інтернаціонал»³².

Розглянуті факти яскраво свідчать, що передові люди Росії, в тому числі України, виявляли великий інтерес до марксистського вчення і багато робили для його поширення. Однак внаслідок економічної відсталості країни, популярності теорій про її «самобутній розвиток», слабкості пролетарської боротьби усі вони не змогли сприяти марксизму. У цьому зв'язку В. І. Ленін писав, що навіть такий великий мислитель і революціонер, як М. Чернишевський «...не зумів, вірніше: не міг, внаслідок відсталості російського життя, піднятися до діалектичного матеріалізму Маркса і Енгельса»³³. Проте весь попередній історичний розвиток нашої країни, гострота класових суперечностей, революційні традиції, які беруть свій початок у селянських повстаннях, у діяльності О. М. Радищева і декабристів, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського та інших демократів 60-х років, революційних народників 70-х років, підготували ґрунт «для сприймання і застосування марксизму в Росії»³⁴. Важливе значення щодо цього мав швидкий розвиток капіталізму в останній чверті ХІХ ст. і поява на політичній арені найреволюційнішого в світі російського пролетаріату.

Прискорено формуючись за рахунок сімей кадрових робітників, розореного селянства та ремісників, пролетаріат Росії неухильно посилював боротьбу проти численних пережитків кріпосництва і тяжкої капіталістичної експлуатації. Якщо в 60-х роках ХІХ ст., наприклад, на Україні відбулося тільки 8 робітничих страйків і заворушень, у 70-х—64, то у 80-х—першій половині 90-х років — уже 110³⁵. Під могутнім впливом пролетарських виступів зростала боротьба багатомільйонного селянства, частішали заворушення серед студентів та

³⁰ Там же, т. 19, с. 308.

³¹ Більш детально про це див.: Шморгун П. М. Карл Маркс і Україна.— К., 1968; Гуржій І. О. Фрідріх Енгельс і Україна.— К., 1970; Багмут П. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні.— Харків, 1965 та ін.

³² Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?: (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів).— Повне збір. творів, т. 1, с. 267.

³³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм: Критичні замітки про одну реакційну філософію.— Там же, т. 18, с. 354.

³⁴ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 8.

³⁵ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.).— К., 1963, с. 281, 387.

учнівської молоді. Лише протягом зазначеного вище періоду на Україні зафіксовано понад 1000 селянських виступів, об'єктивно спрямованих проти царизму та численних пережитків кріпосництва.

Неухильне наростання класової боротьби в місті й на селі зумовило виникнення в країні марксистських гуртків і груп, які всіляко сприяли поширенню революційних творів та ідей К. Маркса і Ф. Енгельса, витісненню утопічних поглядів і доктрин народників. Досить плідну роботу в цьому напрямі провела, зокрема, перша російська марксистська організація—група «Визволення праці», створена 1883 р. в Женеві російськими політичними емігрантами на чолі з Г. В. Плехановим. Виникнення цієї групи палко вітав Ф. Енгельс. «...Я пишаюсь тим, — писав він в одному з листів до В. Засулич, — що серед російської молоді існує партія, яка щиро і без застережень прийняла великі економічні й історичні теорії Маркса і рішуче порвала з усіма анархістськими і дещо слов'янофільськими традиціями своїх попередників. І сам Маркс був би також гордий цим, якби прожив трохи довше. Це прогрес, який матиме величезне значення для розвитку революційного руху в Росії»³⁶.

Група «Визволення праці» насамперед провела величезну роботу в справі перекладу, видання і розповсюдження в Росії багатьох праць основоположників наукового комунізму. Серед них — «Маніфест Комуністичної партії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Про суспільні відносини в Росії», «Анти-Дюрінг» та ін. Водночас членами групи було видано й ряд оригінальних творів, серед яких важливе місце належить таким працям Г. В. Плеханова, як «Соціалізм і політична боротьба», «Наші незгоди», «Про матеріалістичне розуміння історії», «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», «До питання про роль особи в історії» та ін.

Твори К. Маркса, Ф. Енгельса, а також Г. В. Плеханова й інших членів групи «Визволення праці» поширювалися в Росії, в тому числі на Україні, вивчалися в марксистських гуртках і відігравали визначну роль у боротьбі проти народництва, в утвердженні революційної ідеології пролетаріату. Проте потрібні були ще значні зусилля для остаточного ідейного розгрому ліберального народництва і розчищення шляху до створення справді революційної, марксистської партії в Росії.

Це завдання успішно виконав вірний продовжувач справи К. Маркса і Ф. Енгельса, видатний теоретик пролетарської революції, великий вождь і вчитель міжнародного робітничого класу, всіх трудящих Володимир Ілліч Ленін. Початок його революційної діяльності збігся в часі з великими зрушеннями в економічному житті нашої країни і всього світу. Саме з середини 90-х років XIX ст. відбувається перехід промислового капіталізму, заснованого на приватній власності на знаряддя й засоби виробництва, вільнонайманій праці та вільній конкуренції, у найвищу й останню стадію його розвитку — імперіалізм, за якої, як відзначав В. І. Ленін, «...склалось панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами»³⁷. В цей час у Росії, в тому числі на Україні, закінчився другий, революційно-демократичний етап у визвольному русі, протягом якого йшли пошуки правильної революційної теорії, що її наша країна, за образним висловом В. І. Леніна, «...справді *вистраждала* піввіковою історією печуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовір-

³⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 245.

³⁷ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму: (Популярний нарис).— Повне збір. творів, т. 27, с. 363.

ної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»³⁸.

З середини 90-х років у Росії почався третій, пролетарський етап визвольного руху. Він характеризувався розгортанням масового робітничого руху, виникненням на його основі соціал-демократичних організацій. Уже протягом другої половини 90-х років тільки на Україні відбулося 226 робітничих виступів, що значно перевищувало їх кількість за попередні 35 років³⁹. У цей час вийшли з друку відомі праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» та «Розвиток капіталізму в Росії», в яких на величезному фактичному матеріалі всебічно висвітлена еволюція революційного народництва до лібералізму, доведена неспроможність тверджень його представників про «входження капіталізму в народне життя» без розорення селян та експлуатації трудящих, а також про те, що соціальні проблеми нібито можна розв'язати шляхом реформ. На основі глибокого аналізу пореформеного розвитку Росії Володимир Ілліч ґрунтовно показав об'єктивну закономірність становлення в ній капіталізму, розкладу під впливом нових економічних відносин селянства на діаметрально протилежні класи — сільську буржуазію та бідноту, напівпролетарів з наділами. Він розкрив соціальну базу ліберального народництва, визначив завдання робітничого класу як вождя народних мас і вказав на селянство, як на природного союзника пролетаріату в боротьбі за перемогу буржуазно-демократичної революції, що назривала в країні.

Ідейно розгромивши народництво, В. І. Ленін зосередив свої зусилля на створенні справді революційної марксистської партії робітничого класу, на з'єднанні наукового соціалізму з пролетарським рухом. Важливу роль у розв'язанні цих завдань відіграли ленінські «Союзи боротьби за визволення робітничого класу» та газета «Искра». Створена В. І. Леніним у запеклій боротьбі проти опортуністів усіх мастей і відтінків партія нового типу — партія більшовиків очолила революційний рух мільйонних мас трудящих нашої країни.

Будучи вірним послідовником К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін, як і його геніальні вчителі, тісно поєднував невтомну багатогранну діяльність вождя партії, робітничого класу і всього пригнобленого та експлуатованого людства з дальшою глибокою розробкою питань революційної теорії. Він не лише захистив марксистське вчення від підступних нападів на нього численних ідейних ворогів, а й розвинув його далі стосовно до нових історичних умов. У своїх геніальних працях, написаних на основі глибокого вивчення й критичного аналізу величезного фактичного матеріалу, В. І. Ленін всебічно розкрив суть імперіалізму як вищої й останньої стадії капіталізму і відповідно до цього науково визначив завдання російського та міжнародного революційного руху, розробив учення про партію як бойовий авангард робітничого класу, відстояв і розвинув далі вчення про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату, про союз робітничого класу і селянства як найвищий принцип цієї диктатури. Володимир Ілліч висунув і переконливо обґрунтував положення про можливість перемогти пролетарської революції, соціалізму в одній окремо взятій країні, озброївши цим самим робітничий клас, усіх трудящих нашої Батьківщини чіткою перспективою боротьби за здійснення докорінних соціальних перетворень.

В. І. Леніну належить блискуча розробка національного питання, вичерпний аналіз з позицій матеріалістичної філософії нових відкриттів у науці, що з'явилися після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса. Він всебічно дослідив проблему теорії пізнання, обґрунтував ідею союзу

³⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Там же, т. 41, с. 7.

³⁹ Парасунько О. А. Назв. праця, с. 558.

природознавства і філософії, розвинув учення про соціалізм і комунізм, про шляхи будівництва нового суспільства.

Таким чином, В. І. Ленін збагатив і розвинув усі три складові частини марксистської теорії — матеріалістичну філософію, політичну економію і науковий комунізм. «Ім'я Леніна, — наголошував товариш Ю. В. Андропов, — невіддільне від імені Маркса»⁴⁰. Створене ним учення «ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги національно-визвольних рухів, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму та будівництва комуністичного суспільства»⁴¹.

Марксистсько-ленінське вчення — могутня зброя робітничого класу в боротьбі за революційне перетворення суспільства. Озброєний цим вченням, яке особливо активно поширювалося в нашій країні після створення в 1903 р. ленінської більшовицької партії, російський робітничий клас у союзі з трудящим селянством повалив у лютому 1917 р. владу царизму, а в жовтні того ж року разом з біднішим селянством здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка знаменувала початок нової ери в історії людства — ери комунізму.

Розбивши кайдани соціального й національного гніту, Великий Жовтень відкрив широкі перспективи для всіх народів нашої країни у побудові вільного від експлуатації соціалістичного суспільства. Ми живемо в епоху, відзначається в доповіді кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша Б. М. Пономарьова «Вчення Маркса — керівництво до дії», що, як і передбачав В. І. Ленін, принесла марксистському вченню найбільший триумф. «На наших очах відбулись і відбуваються величезні революційні перетворення. Докорінно змінилася соціальна, класова природа багатьох держав. умови і спосіб життя більшості народів. Людство ніколи до цього не знало змін такого масштабу»⁴².

Величезних успіхів на шляху, вказаному основоположниками марксизму-ленінізму, досяг український народ. Нині Радянська Україна — передова індустріально-колгоспна республіка, де, як і в усій нашій багатонаціональній країні, побудовано суспільство розвинутого соціалізму. В братній сім'ї народів СРСР вона йде в авангарді боротьби за побудову комуністичного суспільства. Вірним дороговказом у цій великій і благородній справі є найвище досягнення передової суспільної думки людства — безсмертне вчення великих учителів і вождів міжнародного пролетаріату і всіх трудящих Маркса, Енгельса, Леніна.

Н. Н. Леценко

КАРЛ МАРКС І УКРАЇНА

Резюме

В статті в історико-проблемному плані освітається величезний інтерес, проявлений К. Марксом, а також его другом и соратником Ф. Энгельсом, к России, куда перемещался центр революционного движения в Европе, в том числе — к Украине. Раскрываются оценки основоположниками научного коммунизма событий, происходивших в нашей стране, их связи с русскими и украинскими общественно-политическими деятелями. Значительное внимание уделяется ленинскому этапу в развитии марксизма.

⁴⁰ Андропов Ю. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР, с. 11.

⁴¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 5.

⁴² Рад. Україна, 1983, 31 берез.

ПУБЛІКАЦІЇ О. І. ГЕРЦЕНА В БІБЛІОТЕКАХ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Кілька років тому Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС підготував і випустив у світ ґрунтовний довідник про видання російською мовою, які були в особистих бібліотеках К. Маркса і Ф. Енгельса¹. В результаті тривалих дослідницьких пошуків удалося зібрати достовірні відомості або навіть безпосередньо виявити в різних країнах (найбільше в СРСР та НДР) примірники 364 таких видань. Оскільки серед них було чимало багатотомників і праць, які друкувалися в кількох номерах одного періодичного видання, то фактично в новому довіднику описано 526 книг, брошур, примірників газет і журналів, прокламацій тощо російською мовою. Цим самим розширилися можливості сучасних дослідників проникнути в лабораторію творчої думки основоположників наукового соціалізму.

Як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс, визначаючи роль Росії у світовому революційному процесі, ґрунтовно вивчали хід боротьби її широких народних мас і передових кіл суспільства проти царського самодержавства. «Маркс і Енгельс, — зазначав В. І. Ленін, — що обидва знали російську мову і читали російські книги, дуже цікавилися Росією, з співчуттям стежили за російським революційним рухом і підтримували стосунки з російськими революціонерами»².

Отже, не дивно, що в бібліотеках К. Маркса і Ф. Енгельса були широко представлені твори передової російської суспільно-політичної думки, кращі зразки тодішньої революційної публіцистики, зокрема не менше 180 книг, брошур, газет і журналів, друкування і розповсюдження яких було заборонене в царській Росії³. До таких видань належали і всі твори О. І. Герцена — революційного діяча, письменника, публіциста, історика.

Одним з перших герценівських творів, з яким ознайомилися К. Маркс і Ф. Енгельс, стала видана на початку 50-х років XIX ст. за кордоном німецькою, французькою, англійською мовами історико-публіцистична праця «Про розвиток революційних ідей в Росії»⁴. Тоді ж на сторінках лондонських періодичних видань «The Leader», «L'Homme», «The English Republic», які систематично читали К. Маркс та Ф. Енгельс і де вони навіть друкували свої твори⁵, були вміщені й такі антисамодержавні історико-публіцистичні статті О. І. Герцена, як «Російське кріпосництво», «Старий світ і Росія». Очевидно, на них також звернули увагу основоположники наукового соціалізму. На користь цього припущення говорять і той факт, що, як тільки О. І. Герцен налагодив роботу вільної російської друкарні у Лондоні, її видання стали потрапляти до особистих бібліотек К. Маркса та Ф. Енгельса.

Про наявність у них надрукованих у 1852—1854 рр. прокламацій О. І. Герцена «Хрещена власність», «Юр'їв день! Юр'їв день!», «Росій-

¹ Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1979.

² Ленин В. И. Фридрих Энгельс. — Полн. собр. твор., т. 2, с. 13.

³ Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса, с. XVI.

⁴ Герцен А. И. Собр. соч. в 30 томах. М., 1956, т. 7, с. 412—413.

⁵ Указатели ко второму изданию Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. Указатель произведений К. Маркса и Ф. Энгельса, цитируемых и упоминаемых в их работах. Указатель имен. Указатель периодических изданий. М., 1974.

ському дворянству», «Вільна російська община в Лондоні російському воїнству в Польщі» свідчать дані, вміщені в новому довіднику⁶. Знаменно, що О. І. Герцен, який вважав себе продовжувачем справи декабристів, з великою пошаною в одній з прокламацій відізвався про російських дворянських революціонерів, назвавши першим серед них ім'я організатора «Південного товариства» П. І. Пестеля⁷. «Багато з вас бажало звільнення селян,—писалося, наприклад, у прокламації «Юр'ів день!», — Пестель і його друзі вважали звільнення їх своєю першою справою»⁸. Там же згадувався і «пугачовський бунт»⁹ — найбільша в історії Росії селянська війна, яка справила значний вплив і на соціально-економічний та політичний розвиток України.

Такі оцінки визвольної боротьби широких народних мас і передових суспільно-політичних діячів завжди привертала увагу основоположників марксизму й інколи ставали надбанням їх історичної концепції. Пригадаємо в зв'язку з цим хоча б багатозначну авторську примітку («...Пугачов був вождем великого козацького повстання при Катерині II; Пестель був главою змови 1825 р. проти Миколи I, він був повшенией»¹⁰), яка міститься у великій доповіді, написаній К. Марксом і Ф. Енгельсом та опублікованій 1873 р. за постановою Гаагського конгресу Інтернаціоналу під назвою «Альянс соціалістичної демократії і Міжнародне Товариство Робітників».

До наших днів зберігся примірник мемуарно-публіцистичного твору О. І. Герцена «Тюрма і заслання», що належав К. Марксу і Ф. Енгельсу¹¹ (оригінал знаходиться в Амстердамі у Міжнародному інституті соціальної історії, а фотокопія — в Москві у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Він містить багато поміток, підкреслень і записів, зроблених свого часу його власниками. Це була одна з перших книг, за якою спочатку Ф. Енгельс, а згодом і К. Маркс вивчали російську мову¹². Однак Марксові маргіналії не обмежуються виписками словниково-термінологічного характеру, а й стосуються змісту праці¹³. Зокрема, К. Маркс відзначив яскраві характеристики, які О. І. Герцен давав діячам реакційної, поміщицької Росії і Росії вільнодумної та революційної, представленої декабристами і тими, хто прийшов їм на зміну¹⁴.

Публіцистика великого російського революційного демократа, що друкувалася різними мовами, газета, журнал і листівки, які він видавав і які таємно доставлялися в Росію, розглядалися К. Марксом і Ф. Енгельсом як важливе джерело інформації про історію і тогочасне життя народів Російської імперії, особливо про антисамодержавний визвольний рух, що дедалі більше набирив там сили. Вони особливо цікавилися розвитком першої загальноросійської революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років. Так, К. Маркс у статтях «Питання про скасування кріпосного права в Росії» і «Про звільнення селян в Росії», надрукованих 19 жовтня 1858 р. та 17 січня 1859 р. в американській газеті «New York Daily Tribune», вказував на значне загострення класової боротьби селянства, особливо «...в областях, раніше належних Польщі...»¹⁵ (в даному випадку малася на увазі й велика частина Правобережної України), і вважав, що масове селянське повстання по-

⁶ Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса, с. 48, 50.

⁷ Герцен А. И. Собр. соч. в 30 томах. М., 1957, т. 12, с. 81, 203.

⁸ Там же, с. 81.

⁹ Там же, с. 83, 84.

¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 18, с. 421.

¹¹ Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса, с. 50, 51—53.

¹² Котов В. Н., Козинец В. П. К. Маркс, Ф. Энгельс про Росію та їх зв'язки з російськими революціонерами. К., 1962, с. 29—31.

¹³ Румянцева Н. С. Изучение К. Марксом русского языка.— История СССР, 1958, № 3, с. 174—175.

¹⁴ Конюшая Р. П. Карл Маркс и революционная Россия. М., 1975, с. 165.

¹⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 12, с. 573.

родить «російський 1793 рік», який може стати «поворотним пунктом» в історії країни¹⁶.

Знаменно, що саме в цей період, близько 1 листопада 1858 р., у Лондоні вийшла в світ п'ята книжка періодичних збірників герценівської вільної друкарні «Голоса из России», а в ній під такою ж назвою, як і в К. Маркса, була опублікована написана з революційно-демократичних позицій стаття В. О. Панаєва «Про звільнення селян у Росії»¹⁷. До речі, в ній багато місця відведено злиденному становищу кріпаків на Україні, зокрема так званих бобилів, які не мали навіть власного господарства і перебували на утриманні поміщиків, працюючи по 6 днів на тиждень¹⁸. Ця категорія населення, а також інвентарна реформа 1847 р., здійснення якої на Правобережній Україні привело до дальшого обезземелювання селянства, згадувалися і в опублікованому у восьмій книжці «Голосов из России» (жовтень-листопад 1860 р.) «Проекті справжнього звільнення селян» М. О. Серно-Соловйовича¹⁹, який піддав різкій критиці самодержавно-кріпосницький лад і запропонував план революційного оновлення країни.

Всі ці матеріали постають у новому світлі, коли дізнаємося, що повний комплект «Голосов из России» мали основоположники марксизму²⁰. І вже незабаром після початку їх виходу в світ і появи славнозвісного герценівського «Колокола» про ці видання як джерело інформації писав Ф. Енгельс К. Марксу, зазначаючи, що «російська історія йде дуже добре. Тепер там і на півдні бунтують»²¹ (в даному разі йшлося про масові виступи українських селян). А в листі до Ф. Енгельса, написаному близько 11 січня 1860 р., К. Маркс кваліфікував антифеодальну боротьбу кріпосних селян Росії як одну з найвидатніших подій світової історії²².

Коли розпочалося польське повстання 1863—1864 рр., яке також стало важливим фактором загальноросійської революційної ситуації, оскільки сприяло згуртуванню демократичних сил усіх народів Росії, увагу основоположників марксизму привернули матеріали про виступи в російській армії на захист повсталих, вміщені в герценівському «Колоколе»²³. У зв'язку з цим К. Маркс запропонував Ф. Енгельсу стежити за публікаціями «Колокола» і одержав від свого друга і соратника запевнення у готовності виконати його доручення²⁴.

Загалом у період проведення селянської реформи в Росії, піднесення у зв'язку з цим руху широких народних мас, повстання в Польщі 1863—1864 рр. основоположники марксизму підкреслювали значення матеріалів «Колокола» як джерела достовірної інформації²⁵. В ці роки у ньому повідомлялося про антифеодальні виступи селян Катеринославщини, Чернігівщини, Полтавщини, Поділля; про «одну з мерзотніших справ Росії дурнів проти Русі, яка розвивається» (вислів О. І. Герцена), — примусову відставку М. І. Пирогова з посади попечителя Київського учбового округу; про антицаристську агітацію, яку вів серед

¹⁶ Див.: там же, с. 573, 659.

¹⁷ Голоса из России. Сборники А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Книжка X. Комментарий и указатели. Выпуск четвертый. М., 1975, с. 11, 19.

¹⁸ Голоса из России. Сборники А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Книжки IV—VI. 1857—1859. Выпуск второй. М., 1976, с. 51—60.

¹⁹ Голоса из России. Сборники А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Книжки VII—IX. 1859—1860. Выпуск третий. М., 1976, с. 63—65.

²⁰ Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса, с. 54, 93—94.

²¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 29, с. 287. До речі, В. І. Ленін у своєму конспекті листування К. Маркса і Ф. Енгельса позначив підкресленнями та помітками місця, пов'язані з іменем О. І. Герцена та його виданнями (див.: Ленін В. І. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 гг.» М., 1959, с. 43, 264, 265, 310, 311, 328).

²² Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 30, с. 4.

²³ Див.: там же, с. 253.

²⁴ Див.: там же, с. 253, 255.

²⁵ Волк С. С. Карл Маркс и русские общественные деятели. Л., 1969, с. 73.

солдатів, розквартированих на Київщині, послідовник Т. Г. Шевченка революціонер-демократ А. П. Красовський; про славного сина українського народу, офіцера царської армії А. О. Потебню, який перейшов на бік польських повстанців, тощо²⁶.

Проте, як відомо, польське повстання було в основному дворянським. У ході його шляхта намагалася відстояти свої класові привілеї, тому селяни Правобережної України та Литви не підтримали повстання. Внаслідок цього царські війська швидко придушили виступ. 11 червня 1863 р. Ф. Енгельс у листі до К. Маркса змушений був констатувати: «Справи в Польщі йдуть останнім часом, здається, вже й не так добре. Рух у Литві і в Малоросії розвивається явно слабо, та й у самій Польщі повстанці начебто не добилися успіху»²⁷. Безперечно, висновок Ф. Енгельса ґрунтувався на інформації, яка містилася на сторінках «Колокола».

До речі, в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігаються три номери «Колокола» за червень-липень 1863 р., які належали К. Марксу і Ф. Енгельсу²⁸. В одному з них надрукована стаття О. І. Герцена «Колокол» і «День» (Лист до п. Касьянова). Викриваючи реакційні писання редактора московської слов'янофільської газети «День» І. С. Аксакова і редактора-видавця «Московских ведомостей» М. Н. Каткова, О. І. Герцен обстоює в ній право народів на національне самовизначення і в зв'язку з цим згадує раніше опубліковані в «Колоколе» свою працю «Росія і Польща», написаний А. О. Потебнею адрес «Офіцерам російських військ від комітету російських офіцерів у Польщі», навіть цитує «чудову», за його висловом, статтю М. І. Костомарова «Україна», роз'яснюючи польським повстанцям, що вважати Київську губернію польською землею немає ніяких підстав²⁹.

А в одному з листів, написаних пізніше, Ф. Енгельс констатував, що навіть немало кращих росіян, зокрема О. І. Герцен, дотримуються панславістських поглядів, хоч на відміну від Каткова, Аксакова, міністра внутрішніх справ Ігнат'єва він не став свідомим провідником антинародної політики царського самодержавства під прапором панславізму³⁰. В цьому ж листі Ф. Енгельс висловлював надію, що після відновлення національної незалежності Польщі полякам доведеться погоджувати питання про кордони своєї держави з литовцями, білорусами, українцями, німцями³¹, і обґрунтував ряд загальнотеоретичних положень, які в майбутньому стали програмними для комуністичних партій світу, наприклад, «інтернаціональний рух пролетаріату взагалі можливий тільки серед самостійних націй», «інтернаціональне співробітництво можливе тільки між *рівними*», «усунення національного гніту є основна умова всякого здорового і вільного розвитку», «національна незалежність з інтернаціональної точки зору... є основою для всякого інтернаціонального співробітництва»³².

Таким чином, вивчення історичного минулого і сучасного їм життя народів Російської імперії, в тому числі українського, давало можливість основоположникам марксизму розвивати і поглиблювати своє вчення, а також точніше визначати перспективи соціально-економічного і політичного розвитку країни, з якою вони пов'язували першочергові сподівання на перемогу справи міжнародного пролетаріату. Цьому сприяло й знайомство К. Маркса і Ф. Енгельса з творами О. І. Гер-

²⁶ Герцен А. И. Собр. соч. в 30 томах. М., 1958, т. 15, с. 92, 103—104, 238; М., 1959, т. 16, с. 36—37, 279, 315; М., 1959, т. 17, с. 120.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 30, с. 275.

²⁸ Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса, с. 94.

²⁹ Герцен А. И. Собр. соч. в 30 томах, т. 17, с. 206, 209, 212.

³⁰ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 215.

³¹ Див.: там же, с. 216.

³² Там же, с. 213, 214.

цена і матеріалами, вмішуваними на сторінках періодичних видань, заснованих ним, хоча доктрину утопічного соціалізму російського революціонера-демократа основоположники наукового соціалізму рішуче відкидали. Придбавши виданий 1870 р. у Женеві «Сборник посмертных статей Александра Ивановича Герцена»³³, К. Маркс змушений був констатувати, що автор показав себе соціалістом-дилетантом³⁴. А геніальний продовжувач справи великих пролетарських революціонерів К. Маркса і Ф. Енгельса—В. І. Ленін в оцінці «соціалістичних поглядів» О. І. Герцена був ще категоричнішим, заявляючи, що в них «...немає ні грана соціалізму»³⁵. Разом з тим Володимир Ілліч високо оцінював історичні заслуги О. І. Герцена у розвитку антисамодержавного загальноросійського визвольного руху. Знаменно, що ленінська стаття «Пам'яті Герцена» завершувалася такими натхненними рядками: «...Герцен перший підніс великий прапор боротьби, звернувшись до нас з *вільним російським словом*»³⁶. Саме це «вільне російське слово», притаманне кожному твору революційної публіцистики О. І. Герцена, привертало пильну увагу до неї основоположників марксизму.

³³ Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса, с. 158.

³⁴ Див.: Маркс К. Ще раз Стефаноні і Інтернаціонал (Лист до редакції «Gazzettino Rosa»).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 80.

³⁵ Ленін В. І. Пам'яті Герцена.— Повне збір. творів, т. 21, с. 245.

³⁶ Там же, с. 249.

ПОШИРЕННЯ МАРКСИЗМУ ПЕРШИМИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИМИ ГУРТКАМИ І ГРУПАМИ КИЄВА

М. В. ДЕМЧЕНКО (Київ)

Марксизм як науковий світогляд і революційна ідеологія пролетаріату зародився в 40-х роках XIX ст., коли з розвитком капіталізму в передових європейських країнах загострилися класові суперечності між буржуазією і пролетаріатом, коли останній виступив на історичній арені як самостійна політична сила. Виникнення марксизму було справжнім революційним переворотом у галузі людської думки. Узагальнивши досвід робітничого руху, основоположники марксизму—Маркс і Енгельс—перетворили соціалізм з утопії в науку. На противагу утопічному соціалізму вони довели об'єктивну неминучість революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне. К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що промисловий пролетаріат є найбільш передовим класом, головною рушійною силою, здатною об'єднати навколо себе трудящі маси для прогресивного оновлення світу. І ця велична творча мета постійно наповнювала й наповнює марксизм життєдайними соками, еліксиром безсмертя.

З виникненням марксизму мрії трудящих і пригноблених про справедливий суспільний лад уперше набули реального змісту. Для боротьби проти буржуазії, проти сил реакції під прапор марксизму стали збиратися спочатку десятки й сотні, а потім тисячі й мільйони натхнених ідеалами комунізму пролетарів у всіх капіталістичних країнах.

Розроблені К. Марксом і Ф. Енгельсом ідеї наукового комунізму привернули до себе увагу й передових людей Росії, в тому числі України, які почали читати і вивчати їх окремі твори, що доставлялися з-за кордону представниками прогресивної думки (емігрантами, журналістами, вченими, лікарями, студентами). Однак коло читачів праць основоположників наукового соціалізму в 40—50-х роках XIX ст. залишалося надзвичайно вузьким.

Інтерес до марксистських ідей та праць у нашій країні значно зростає після скасування кріпосного права, коли почався процес інтенсивного розвитку капіталізму, а разом з тим і формування промислового пролетаріату. «...Зростання капіталізму і загострення боротьби класів всередині капіталістичного суспільства,— відзначав В. І. Ленін,— були найкращою агітацією за ідеї пролетарського соціалізму»¹. Шлях до робітничого класу, до всіх трудящих марксизм прокладав у боротьбі проти народництва, яке було тоді панівною течією у визвольному русі Росії. Революційні народники, глибоко поважаючи К. Маркса як ученого і революціонера, вивчали його праці, але були твердо переконані в тому, що марксизм не можна застосувати до російської дійсності.

Тільки у 80-х роках XIX ст. склалися більш сприятливі умови для засвоєння представниками російського визвольного руху марксистської ідеології. В той час поширення наукового соціалізму стає справою революційної інтелігенції, яка порвала з народництвом і створила у 1883 р. за кордоном першу російську марксистську організацію — групу «Визволення праці». Натхненником і керівником цієї групи був теоретик і пропагандист марксизму в Росії Г. В. Плеханов. Очолювана ним група розгорнула систематичну пропаганду ідей наукового комунізму і критику помилкових поглядів народництва.

Під впливом діяльності групи «Визволення праці» й перших марксистських гуртків у Росії, на ґрунті розвитку робітничого руху, в умовах краху народництва створювалися такі гуртки в кінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. і в промислових центрах України, зокрема у Києві.

Марксистські видання групи «Визволення праці», а також твори Г. В. Плеханова та його соратників почали з'являтися у місті в середині 80-х років. У 1886 р. деякі з таких видань привезли сюди учні Петербурзької технічної школи, які прибули на завод «Арсенал» для проходження практики, а саме: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса, «Наймана праця і капітал» та «Промова про свободу торгівлі» К. Маркса, «Соціалізм і політична боротьба» й «Наші незгоди» Г. В. Плеханова та ін.²

Перші соціал-демократичні гуртки, які поклали початок систематичній пропаганді марксизму, виникли в Києві наприкінці 80-х років³. У 1889 р., наприклад, утворився гурток соціал-демократичного напрямку на чолі з Е. Абрамовичем*, куди входили робітники Головних залізничних майстерень Києва, друкарні, а також студенти Київського університету. Про напрям і зміст діяльності цього гуртка свідчила його програма для занять з робітниками. У ній, зокрема, зазначалося, що «робітничий народ — єдина суспільна сила, яка здатна здійснити соціально-політичні завдання російської держави. Здійснення будь-яких соціальних завдань у Росії, безумовно, залежить від робітничого класу»⁴. У програмі наводився великий список літератури, в якому, зокрема, були «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Капітал» К. Маркса, «Соціалізм і політична боротьба» та «Наші незгоди» Г. В. Плеханова, «Становище робітничого класу в Росії» Н. Флеровського та інші. Гурток мав свою підпільну бібліотеку⁵. Характеризуючи діяльність цього гуртка, А. В. Луначарський відзначав, що Е. Абра-

¹ Ленін В. І. Дрібнобуржуазний і пролетарський соціалізм.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 35—36.

² ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 353, арк. 4—8.

³ Див.: Історія КПРС: В 6-ти т.— К., 1965, т. 1, с. 143.

* Е. Абрамович прибув до Києва в лютому 1889 р. з Мінська. На той час він був цілком визначеним соціал-демократом; пізніше став меншовиком.

⁴ Красная летопись, 1923, № 7, с. 276.

⁵ Там же, с. 284.

мовнич практично підійшов до соціал-демократичної постановки питання, хоч теоретично гурток мав у собі ще деякі народовольські тенденції⁶.

Після розгрому гуртка Е. Абрамовича, у травні 1889 р., революційна діяльність прогресивної інтелігенції та передових робітників Києва дещо загальмувалась. Однак не надовго. Уже на початку 90-х років поживалося в місті політичне життя, особливо серед учнівської та студентської молоді, яка шукала відповідь на злободенні питання суспільного розвитку. «Як гриби після дощу,— писав у своїх спогадах учасник київських соціал-демократичних гуртків того часу Л. Федорченко,— почали виникати спочатку в університеті, а потім і в різноманітних середніх навчальних закладах Києва гуртки самоосвіти, вбираючи в себе все краще, що було тоді серед учнівської молоді»⁷. Ці гуртки, за визначенням А. В. Луначарського, були підготовчою сходиною для партійно-політичної роботи⁸. В них починали свій шлях в революцію такі учні і сподвижники В. І. Леніна, як А. В. Луначарський, П. К. Запорожець, І. А. Саммер. Двоє останніх пізніше стали активними діячами ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

З 1893 р. починається зближення окремих учнівських гуртків. Крім політичної економії та соціології, які там доти вивчалися для самоосвіти, зріс інтерес їх членів до марксистської літератури. Почали читати твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова, К. Каутського та ін., видані за кордоном. Деякі з гуртківців спеціально вивчали німецьку мову, щоб читати праці основоположників наукового соціалізму в оригіналі, оскільки їх у перекладі на російську було в той час дуже мало.

В 1893 р., згадував А. Луначарський, у Києві з'явилися «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса, «Ерфуртська програма» К. Каутського та інші нелегальні твори, які читалися нарозхват⁹. Коло читачів марксистської літератури поступово зростало.

Популярністю у гуртківців користувалися також праці Г. В. Плеханова, журнал «Социал-демократ»^{*} та інші видання групи «Визволення праці». «Пам'ятаю,— писав А. В. Луначарський,— з яким захопленням читалася брошура Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба», а також «Завдання соціалістів у боротьбі з голодом у Росії». Всі «Внутрішні огляди»^{**} «Социал-демократа» читалися в гуртках і дебатовалися на всі лади!¹⁰ Читання цієї літератури сприяло виробленню у гуртківців марксистських переконань. Теорія наукового соціалізму діставала дедалі ширше визнання.

У формуванні марксистських поглядів тодішньої революційної молоді Києва, як і інших міст Росії, помітну роль відіграла праця Г. В. Плеханова «Наші незгоди», що вийшла у світ на початку 1885 р. Вона була визначним твором російської марксистської думки тих років, у якому містилася розгорнута критика всієї системи поглядів і програмних положень революційного народництва. «Книга Г. В. Плеханова «Наші незгоди»,— відзначав Л. Федорченко,— була настільною книгою київської революційної молоді»¹¹.

⁶ Див.: Луначарський А. В. Перші кроки соціал-демократичного руху в Києві (Спогади).— УІЖ, 1959, № 4, с. 122.

⁷ Федорченко Л. (Н. Чаров). Первые шаги социал-демократии в Киеве.— Каторга и ссылка, 1926, № 6 (27), с. 24—25.

⁸ Луначарский А. В. Воспоминания и впечатления.— М., 1968, с. 17.

⁹ Там же, с. 18.

^{*} «Социал-демократ» — літературно-політичні огляди-збірники, які видавала російською мовою група «Визволення праці» у 1888—1892 роках. Всього вийшло 5 книг.

^{**} «Внутрішні огляди» писав Г. В. Плеханов. В них висвітлювалися поточні події внутрішнього життя тогочасної Росії.

¹⁰ Луначарський А. В. Перші кроки соціал-демократичного руху в Києві.— УІЖ, 1959, № 4, с. 123.

¹¹ Каторга и ссылка, 1926, № 6(27), с. 25—26.

Отже, ознайомлення з творами К. Маркса і Ф. Енгельса, виданнями групи «Визволення праці», які були, за словами А. В. Луначарського, «істотною поживою для нас — неофітів марксизму»¹², мало велике значення для зростання впливу ідей наукового соціалізму на молодь Києва.

Однак тих видань марксистської літератури, що з величезними труднощами переправлялися з-за кордону, вже було далеко не достатньо. Щоб хоч якоюсь мірою задовольнити на неї попит, у деяких гуртках праці К. Маркса і Ф. Енгельса переписувалися рукою, перевидавалися на гектографі. Так, студентський гурток у Київському університеті відгектографував найпопулярніший серед гуртківців твір основоположників наукового соціалізму «Маніфест Комуністичної партії» з передмовою авторів до його російського видання і додатком статті Г. В. Плеханова «Кілька слів від перекладача». Таким же чином були перевидані: «Товар, гроші і капітал» К. Маркса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» і «Соціалізм у Німеччині» Ф. Енгельса, «Економічне вчення К. Маркса» К. Каутського, «Російська інтелігенція і соціальна революція» Г. В. Плеханова та ін.^{13–14}

Про ідейний напрям цього гуртка свідчать література та рукописи, вилучені поліцією під час обшуків та арештів його членів, а саме: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса (6 прим.), «Товар, гроші і капітал» (4 прим.) та «Злиденність філософії» (1 прим.) К. Маркса, «Ерфуртська програма» К. Каутського (1 прим.), «Російська інтелігенція і соціальна революція» (2 прим.) й «Соціалізм і політична боротьба» Г. В. Плеханова (1 прим.), «Социал-демократ» (2 прим.), «Каталог систематичного читання» (9 прим.) та ще чимало нелегальних видань польською і німецькою мовами, в тому числі 34 примірники теоретичного органу німецької соціал-демократії — журналу «Neue Zeit» за 1891—1893 рр.¹⁵ Було виявлено також різні пристрої для гектографування та численні виписки, переважно з «Капіталу» та інших праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Все це показує, наскільки глибоко й серйозно вивчалася марксистська література в цьому невеликому студентському гуртку, члени якого заявили на слідстві, що вони пропагували принципи вчення, викладеного у творах основоположників наукового соціалізму, серед революційної студентської молоді та передових робітників.¹⁶ Однак у травні 1894 р. внаслідок репресій і арештів гурток припинив свою діяльність.

Гектографи мали й інші гуртки Києва. За спогадами А. В. Луначарського, свій гектограф мав марксистський гурток, що діяв при 1-й чоловічій гімназії. Його члени перевидали «Внутрішній огляд» з другого випуску «Социал-демократа» за 1890., написаний Г. В. Плехановим, й поширили його в багатьох примірниках серед студентів і гімназистів міста.¹⁷

Поряд з друкованими і гектографованими брошурами студентська молодь Києва розповсюджувала й рукописні твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Так, наприклад, переписаний у зошит текст «Маніфесту Комуністичної партії» було конфісковано поліцією під час обшуків у приміщенні Київського політехнічного інституту. Крім того, у зошиті містився й «Статут Міжнародного товариства робітників», написаний К. Марксом і опублікований у додатку до женецького видання «Маніфесту» 1882 р. групою «Визволення праці»¹⁸.

¹² Луначарский А. В. Воспоминания и впечатления, с. 17.

^{13–14} ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 251, арк. 12, 43, 103; спр. 347, арк. 79—80, 197; спр. 348, арк. 102—103.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 3, спр. 41, арк. 7—8, 142—143; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 347, арк. 8, 188, 189; спр. 348, арк. 103, 261.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 347, арк. 188—189; спр. 348, арк. 103, 261.

¹⁷ УІЖ, 1959, № 4, с. 124.

¹⁸ Мишко Д., Шморгун П. Ю. Д. Мельников. — К., 1970, с. 99.

Контакти між гуртками міста ставали дедалі тіснішими. Між ними почався обмін нелегальною літературою, а також пропагандистами. Було створено спільну підпільну бібліотеку, розроблено нову програму марксистського напрямку для навчання гуртківців, до якої увійшли твори К. Маркса, Ф. Енгельса, а також Г. В. Плеханова. На заняттях гуртків читалися й книги, спрямовані на загальний розвиток їх членів, такі, наприклад, як: «Робітничий пролетаріат в Англії і Франції» М. Шелгунова, «93-й рік» В. Гюго, «Хто з чого живе?» Ш. Дікштейна та ін. В міру опанування основ марксизму, поглиблення своїх теоретичних знань і засвоєння практичних завдань соціал-демократії учасники перших учнівських гуртків почали вишукувати можливості для застосування набутих знань на практиці: переходили до пропаганди марксизму не тільки серед молоді, а й серед передових робітників. Значну роль у цьому відіграв А. В. Луначарський, який одним з перших почав працювати пропагандистом у робітничому гуртку залізничного депо на Солом'янці^{19–20}.

У той же час студентська та учнівська молодь дедалі активніше почала пропагувати марксистські ідеї серед передових робітників й інших промислових підприємств міста²¹. На кінець 1893 р., згідно із спогадами Б. Ейдельмана, у Києві діяло вже кілька пропагандистських гуртків у робітничому середовищі²².

Вивчаючи в гуртках нелегальну літературу, обговорюючи складні політичні питання і влаштовуючи диспути та ін., їх члени — студенти, учнівська молодь, а також окремі передові робітники — засвоювали основи марксистського вчення, позбавлялися залишків народницьких, народовольських поглядів. У 1892—1893 рр., відзначав Б. Ейдельман, студентські та інші марксистські гуртки в Києві виділили із своїх рядів численних соціал-демократів, які зв'язали себе з першими робітничими гуртками²³.

Київські марксисты прагнули встановити зв'язки з групою «Визволення праці». В червні 1893 р. вона одержала від революційної молоді Києва, яка бажала їй допомогти у видавничій справі, 85 крб. В. Засулич у листі до прогресивного західноукраїнського діяча М. Павлика, через якого кияни переслали гроші, писала: «Передайте їм при нагоді нашу вдячність і радість, доставлену нам цим доказом, що і в Києві, з яким у нас було дуже мало зв'язків, є люди, які співчують нашій пропаганді»²⁴.

Особливо значну роль у розвитку соціал-демократичного руху в місті відіграла група студентів, що увійшла в історію під назвою «Російська соціал-демократична група»*. Її організаторами були студенти Київського університету Я. М. Ляховський (з осені 1895 р. — член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»**) і Б. Л. Ейдельман (згодом активний діяч соціал-демократичного руху на Україні, один з керівників київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», групи «Рабочей газеты», більшовик).

Уже в 1891—1892 рр. Російська соціал-демократична група провела велику організаційну роботу серед молоді Києва, спрямовану на

^{19–20} Луначарский А. В. Великий переворот. — СПб., 1919, ч. 1, с. 12; Пролетарская революция, 1923, № 2 (14), с. 61.

²¹ Див.: Петров Н. Ф. 65 лет в рядах ленинской партии. — М., 1963, с. 7; ЦДА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1319, арк. 385.

²² Эйдельман Б. Л. Первый съезд РСДРП. — М. — Л., 1926, с. 7—10.

²³ Пролетарская революция, 1923, № 2 (14), с. 61.

²⁴ Исторический архив, 1957, № 4, с. 213.

* «Російською соціал-демократичною групою» вона називалася на відміну від польських революційних груп, які існували тоді в Києві. До неї входили марксисты всіх основних національностей, які жили на той час у місті: українці, росіяни, поляки, євреї, литовці (Ейдельман Б. Л. К истории возникновения РСДРП. — Пролетарская революция, 1921, № 1, с. 21—24).

** Я. М. Ляховський пізніше відійшов від політичної діяльності, емігрував у США.

вивчення й поширення марксистських ідей. Головним у діяльності групи, поряд з цим, було те, що вона прагнула якнайшвидше зв'язатися з робітничим середовищем, створити відповідні гуртки й повести в них соціал-демократичну пропаганду. «У 1891—1892 роках Російська група являла собою марксистський гурток, який займався вивченням та пропагандою соціал-демократичних ідей серед учнівської молоді й робив спроби знайти зв'язки в робітничому середовищі,— відзначав у своїх спогадах Б. Ейдельман.— Знайти робітника і розпропагувати його — ось мрія соціал-демократа того часу»²⁵. Однак проникнення революціонера-інтелігента у це середовище на початковій стадії соціал-демократичного руху було дуже складною справою. Саме тому, щоб знайти шляхи для спілкування з трудящими, студенти й інтелігенти з Російської соціал-демократичної групи змушені були лягати в лікарні для робітників, вивчали певну робітничу кваліфікацію і потім влаштовувалися на якесь промислове підприємство з метою ведення там революційної пропаганди. Так це було, наприклад, з кандидатом права Київського університету І. І. Чорбою та ін.²⁶ Завдяки подібній тактиці вже на початок 1893 р. кілька членів групи мали свої робітничі гуртки, в яких вони вели революційну пропаганду.

Особливо помітно посилилася пропагандистська робота Російської соціал-демократичної групи серед київських робітників з вступом до неї одного з найактивніших діячів початкового періоду соціал-демократичного руху на Україні — Ю. Д. Мельникова. Свою революційну діяльність він розпочав ще в середині 80-х років у народницьких організаціях. Проте, зневірившись в ідеях народництва і методах боротьби його представників, Ю. Д. Мельников незабаром порвав з ними й на завжди зв'язав свою долю з робітничим класом та його ідеологією — марксизмом.

На час свого приїзду до Києва (кінець 1891 р.) Ю. Д. Мельников пройшов уже велику школу революційного підпілля в Харкові й Ростові-на-Дону, відбув ув'язнення у харківській тюрмі та відомій своїм суворим режимом петербурзькій — «Хрести». Важливо відзначити, що після виходу з останньої (11 березня 1891 р.) він зустрівся з керівником столичної соціал-демократичної організації — М. І. Брусневим. Безперечно, ця зустріч дала чимало корисного для обох революціонерів. Вони обмінялися детальною інформацією про форми й методи пропаганди марксизму в робітничому середовищі як у Петербурзі, так і в Харкові та Ростові-на-Дону. М. І. Брусневу було передано кілька адрес київських революціонерів, які Ю. Д. Мельников одержав свого часу від Е. Абрамовича²⁷ (він також відбував у «Хрестах» своє покарання за революційну діяльність у Києві). Це було дуже важливо, оскільки брусневська група тоді практично приступила вже до об'єднання соціал-демократичної роботи у найважливіших промислових центрах Росії і мала намір налагодити зв'язки з соціал-демократами Києва та інших міст України. Про це писав у своїх спогадах М. І. Бруснев: «Влітку 1891 року... я повинен був відвідати Москву, Нижній, Тулу і зав'язати відносини з Києвом, скориставшись адресами, які дав мені Ю. Д. Мельников»²⁸. Як відомо, у Ю. Д. Мельникова були зв'язки не тільки з Києвом, а й Харковом і Ростовом-на-Дону, гуртки яких у свою чергу мали контакти з іншими центрами півдня Росії.

Після Петербурга Ю. Д. Мельников побував у Пензі, Ромнах, Казані, де зустрічався з учасниками і керівниками місцевих революційних

²⁵ Пролетарская революция, 1921, № 1, с. 21.

²⁶ Шевченко І. І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні.— К., 1956, с. 27—28.

²⁷ Бруснев М. И. Возникновение первых социал-демократических организаций: Воспоминания.— Пролетарская революция, 1923, № 2, с. 28.

²⁸ Там же, с. 29.

гуртків, допомагав їм глибше розібратися в деяких питаннях марксистської теорії, ділився з ними власним досвідом революціонера-практика. Ці поїздки ще більш переконали його в необхідності якнайшвидшого об'єднання соціал-демократичних організацій пролетаріату різних міст і районів країни.

Нарешті, Ю. Д. Мельников виїхав до Києва, де на початку 90-х років XIX ст. значно посилювався революційний рух. Багатий власний досвід, перебування у тюрмах і зустрічі з відомими революціонерами-марксистами, ґрунтовне ознайомлення з нелегальною літературою — все це сприяло остаточному формуванню марксистських поглядів у Ю. Д. Мельникова. Зрілий марксист, переконаний соціал-демократ він швидко завоював авторитет серед київського пролетаріату і відіграв визначну роль у справі утвердження марксистського напрямку серед революційно настроєної інтелігенції та передових робітників міста. Проте йому, як політично неблагонадійному, було дуже важко влаштуватися на роботу. Царський уряд «потурбувався» своєчасно про те, щоб таких, як він, не допускали в робітниче середовище. Однак і за таких обставин Ю. Д. Мельников, як тільки йому вдалося влаштуватися електриком на щойно спорудженій електростанції, одразу ж приступив до пропагандистської роботи. Як свідчать агентурні донесення, він досить часто проводив з робітниками бесіди «секретного характеру», читав їм заборонену цензурою літературу, підбурював їх проти уряду і капіталістів, закликаючи до організованої боротьби за поліпшення свого становища ²⁹.

Проте не довго працював Ю. Д. Мельников на електростанції: незабаром за наказом поліції його звільнили з роботи як політично неблагонадійного. Після цього (протягом 1892—1893 рр.) йому довелося тимчасово займати посади механіка, слюсаря, вантажника, чорнороба та ін. у різних невеликих майстернях, що дало можливість зблизитися з цими категоріями робітників, глибше вивчити їх умови життя та праці, погляди і прагнення. Однак це не задовольняло ні Ю. Д. Мельникова, ні Російську соціал-демократичну групу, до складу якої він увійшов невдовзі після приїзду в Київ. Як видатний організатор революційного руху Ю. Д. Мельников не обмежувався роботою в групі, а ставив своїм завданням створити робітничі гуртки на великих промислових підприємствах Києва і широку соціал-демократичну організацію. А для цього необхідно було якнайшвидше зв'язатися з робітниками даних підприємств. Тим часом жандарми пильно стежили за кожним кроком політично піднаглядного Ю. Д. Мельникова. Проте він разом з своїми однодумцями знаходять шляхи зближення з робітниками. Влітку 1893 р. вони організували на Лук'янівці (вулиця Дорогожницька, 15 — тепер вулиця Ю. Мельникова) школу-майстерню, яка увійшла в історію революційного руху міста під назвою «Лук'янівський клуб» ³⁰.

У цій школі під керівництвом Ю. Д. Мельникова (який ще до приїзду в Київ оволодів кількома спеціальностями — токаря, слюсаря і електрика) окремих робітників навчали токарної і слюсарної справи й одночасно з них готували активних пропагандистів марксизму. Закінчивши через два-три місяці навчання, вони влаштовувалися працювати на промислові підприємства й організовували там гуртки, в яких робітники знайомилися з марксистськими ідеями. Завдяки вихованням школи-майстерні було встановлено зв'язки Російської соціал-демократичної групи з робітниками київських майстерень Дніпровського пароплавства й залізничних майстерень, заводів Гретера і Криванека (нині — завод «Більшовик»), Південноросійського (нині — «Ленінська кузня»), заводу «Арсенал» та інших підприємств ³¹. Там створювалися

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1173, арк. 222—227, 314, 342.

³⁰ Каторга и ссылка, 1929, № 10 (59), с. 58.

³¹ Мишко Д., Шморгуни П. Ю. Д. Мельников, с. 32.

робітничі гуртки. Їх організаційним центром була школа-майстерня, в якій пропагандисти, керівники цих гуртків, одержували завдання й настанови, необхідну літературу і тематику занять, консультації та поради. З цього приводу Б. Ейдельман у своїх спогадах писав: «Школа-майстерня стала штаб-квартирою соціал-демократів інтелігентів, клубом й університетом для численних відвідувачів-робітників. Тут деякі вчилися говорити і писати зрозумілою для мас мовою. Тут у тісному колі обговорювалися плани організації та намічалися найбільш здібні відвідувачі у члени робітничої організації. Тут обговорювалися газетні новини, велися суперечки про пропаганду й агітацію і роздавалися книжки. Душею Лук'янівського клубу був Ю. Мельников». Він часто відвідував гурткові збори, проводив бесіди з робітниками, знайомив їх з нелегальною марксистською літературою. Робітник Ф. Глущенко писав у своїх спогадах: «Мельников розповідав нам про Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та їхню науку, яка викриває рабське поневолення та безмежний визиск робітників»³².

Таким чином, з 1893 р., коли соціал-демократичний рух у Києві набрав більш організованого характеру і склалися більш чіткі організаційні форми, зв'язки Російської соціал-демократичної групи з робітничим середовищем міста дедалі більше міцніли. Група мала на той час уже ясну мету, добре орієнтувалася в найближчих завданнях, як місцевих, так і загальних, і під керівництвом таких досвідчених соціал-демократів, як Ю. Д. Мельников, змогла порівняно швидко організувати робітничий актив, готувати пропагандистів ідей марксизму. Водночас багато уваги приділялося видавничій діяльності. У 1893 р. було здійснено переклад (з німецької) і видано брошуру К. Каутського «Основні положення Ерфуртської програми» з тим, щоб її могли вивчати в місцевих марксистських гуртках*.

Ерфуртську програму Німецької соціал-демократичної партії було прийнято в жовтні 1891 р. на з'їзді у м. Ерфурті (замість застарілої Готської програми). Незважаючи на те, що в ній містилися деякі поступки опортунізму (найсерйознішою з них В. І. Ленін вважав умовчання про диктатуру пролетаріату), на той час вона була зразком найбільш витриманого з точки зору марксизму програмного документа міжнародної соціал-демократії. Її вивчали у перших марксистських гуртках і соціал-демократичних групах у всіх кінцях Росії. Характеризуючи ставлення російських соціал-демократів до Ерфуртської програми, В. І. Ленін у 1899 р. писав: «Ми нітрохи не боїмося сказати, що ми хочемо наслідувати Ерфуртську програму: в наслідуванні того, що хороше, немає нічого поганого, і саме тепер, коли так часто чуєш опортуністичну і половинчату критику цієї програми, ми вважаємо за свій обов'язок відкрито висловитися за неї»³³. Володимир Ілліч читав і видану киянами брошуру про Ерфуртську програму, яка є серед книг його кремлівської бібліотеки³⁴.

Слід сказати, що вже сам факт перекладу і видання Російською соціал-демократичною групою вказаної брошури свідчить про ідейно-теоретичну зрілість групи. Зміст передмови до книги (датованої липнем 1893 р.) підтверджує, що в головному на той час питанні — питанні про народництво — група стояла на правильних, марксистських позиціях. Її члени відкидали і критикували народницьку ідеологію й тактику. «Ми, соціал-демократи в Росії,— писали вони в передмові,— прагнемо до

³² Пролетарская революция, 1921, № 1, с. 26; Глущенко Ф. Записки робітника-підпільника.— Харків, 1932, с. 30.

* Брошуру було перекладено у Києві членами Російської соціал-демократичної групи і видано за дорученням київських соціал-демократів М. Павликом у Коломиї (Каутский К. Основные положения Эрфуртской программы.— Коломия, 1894; Исторический архив, 1957, № 4, с. 212; Каторга и ссылка, 1929, № 10 (59), с. 56).

³³ Ленін В. І. Проект програми нашої партії.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 211.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 57.

створення робітничої партії, першим політичним завданням якої буде повалення абсолютизму». Правильні позиції займали автори передмови і в питанні про ставлення соціал-демократії до інших демократичних елементів. «Ми готові,— заявляли вони,— приходити на допомогу усяким чесним і розумним спробам боротьби з існуючим політичним ладом, від якої б партії вони не виходили». В той же час автори передмови були не до кінця послідовними у своїх соціал-демократичних позиціях, виявивши плутані погляди в питаннях практичного здійснення основних завдань робітничого руху. Обмежуючи їх рамками «суто робітничої справи — економічної боротьби з капіталом», вони вважали необхідним «відмовитися від колишніх завдань пропаганди серед робітників», тобто від залучення їх «до політичних конспірацій інтелігенції», помилково вважаючи, що це «послаблює робітничий клас і породжує в ньому деморалізацію, виринаючи з його середовища осіб найбільш видатних і перетворюючи їх в інтелігентів»³⁵.

Передмова до брошури К. Каутського відбила вплив незрілих, відсталих поглядів ремісничого пролетаріату, виразниками яких були Я. М. Ляховський і Б. О. Кістяківський — її перекладачі й видавці. Перший до переїзду в Київ працював серед робітників-ремесників у Вільно і переніс на київський ґрунт цей досвід роботи. Другий (на початку своєї громадсько-політичної діяльності — драгомановець) у період навчання в Дерптському університеті захопився марксизмом, але незабаром еволюціонував до лібералізму, ставши одним з активних діячів «легального марксизму».

Однак помилкові погляди авторів передмови до брошури «Основні положення Ерфуртської програми» не позначилися на практичній діяльності київської соціал-демократичної організації. Це пояснювалося тим, що її керівники Ю. Д. Мельников і Б. Л. Ейдельман були вже на той час підготовленими марксистами і досвідченими революціонерами. Зокрема, Ю. Д. Мельников вважав помилковим те твердження передмови, де російські видавці писали, що робітник, який заглиблюється у вивчення теорії, втрачений для робітничого руху³⁶.

Переклад і надрукування «Ерфуртської програми» київською соціал-демократичною групою були першим виданням її російською мовою. І хоч його тираж був невеликий, все-таки це видання було досить відоме й активно вивчалось в робітничих гуртках і організаціях у 90-х роках³⁷.

Таким чином, згадувані вище та багато інших фактів і даних свідчать про те, що марксистські гуртки й групи, які існували на початку 90-х років у Києві, дедалі більше включалися у соціал-демократичну роботу, активно розповсюджували марксистську літературу. Тим самим вони сприяли поширенню ідей наукового соціалізму як серед учнівської та студентської молоді, так і серед передових робітників.

На початок 1894 р. київські соціал-демократи згуртувалися ідейно та зміцніли організаційно, а головне — значно розширили свої зв'язки з робітниками. «У 1894 році,— відзначав Б. Ейдельман,— Російська група з марксистського гуртка теоретиків, який вів пропаганду серед студентів, остаточно перетворюється у пропагандистів серед робітників»³⁸. За даними департаменту поліції, в Києві на той час кількість цілком організованих робітників-революціонерів досягла 100 чол.³⁹

Серед соціал-демократичних гуртків міста Російська соціал-демократична група займала провідне місце. В 1894 р. вона мала зв'язки майже з усіма заводами, фабриками й великими майстернями. Під її

³⁵ Пролетарская революция, 1928, № 10 (81), с. 150.

³⁶ Там же, 1921, № 1, с. 29.

³⁷ Летопись революции, 1923, № 4, с. 175—176.

³⁸ Пролетарская революция, 1921, № 1, с. 24.

³⁹ Рабочее движение в России в XIX веке: Сб. док. и материалов — М., 1952, т. 3, ч. 2, с. 549.

керівництвом діяло багато пропагандистських робітничих осередків. Того ж року до групи приєднався гурток залізничників, очолюваний робітником Е. Ф. Плетатом. Цей гурток раніше перебував під впливом місцевої групи Польської соціалістичної партії (ППС), якою він був свого часу організований. Групи російських і польських соціал-демократів Києва вели рішучу боротьбу проти націоналістичних тенденцій та ідей «пепеєсівців». Відвоювання у них гуртка робітників залізничних майстерень було одним з наслідків цієї боротьби. Під керівництвом Російської соціал-демократичної групи з вузьконаціонального він перетворився в інтернаціональний соціал-демократичний гурток і відіграв значну роль у вихованні передових робітників-пропагандистів й організаторів революційного руху в Києві.

Під впливом соціал-демократичної пропаганди посилювалася політична активність пролетарів. Вони почали збиратися на сходки, які були новим явищем у революційній боротьбі в місті. Перша сходка-маївка в Києві, у Кадетському гаю (перша й на Україні), відбулася у 1894 р. На ній зібралося близько 20 чол., переважно робітників залізничних майстерень. Маївка залишила, згідно із спогадами її учасників, глибокий слід у всіх, хто був на ній присутній⁴⁰. Головне ж — вона сприяла посиленню зв'язків київських соціал-демократів з пролетарськими масами. В наступній маївці (1895 р.), проведеній у Голосіївському лісі, взяло участь уже майже 100 робітників київських підприємств⁴¹.

На початок 1895 р. соціал-демократичний рух у Києві настільки розрісся, що школа-майстерня на Лук'янівці не могла вже забезпечити всі гуртки досвідченими кадрами. Назріла потреба у перебудові організаційної діяльності київських соціал-демократів по пропаганді марксистських ідей в усіх робітничих гуртках міста. Керівникам Російської соціал-демократичної групи необхідно було подумати про об'єднання гуртків і груп в одну організацію, про створення єдиного центру, який би міг очолити революційну боротьбу в Києві. Всі ці питання, що постали на порядку денному, почали обговорюватися на зборах керівних членів Російської соціал-демократичної групи, які відбувалися регулярно, як правило, раз на тиждень, на конспіративній квартирі. Вони поступово перетворилися в періодичні засідання, де вирішувалися найважливіші питання соціал-демократичного і робітничого руху. В результаті цього наприкінці 1895 р. був сформований у Києві єдиний керівний центр революційної боротьби, що увійшов в історію під назвою «Перший робітничий комітет». Він створився, за висловленням Б. Ейдельмана, самим ходом практичної роботи⁴². Його завдання полягало в тому, щоб знати все, що відбувається в робітничому середовищі міста. Члени комітету вивчали умови життя трудівників київських підприємств. На його засіданнях обговорювалися різні питання: про посилення і кращу організацію марксистської пропаганди серед пролетаріату, збагачення форм діяльності соціал-демократів по активізації робітничого руху, про організацію нових пропагандистських гуртків, розподіл між пропагандистами старих і нових гуртків, розповсюдження легальної й нелегальної літератури.

Організатором і душею комітету був Ю. Д. Мельников. Він віддавав усі свої сили, щоб об'єднати робітничі гуртки Києва в один союз — на зразок петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», керованого В. І. Леніним, який представляв нове покоління російських марксистів.

Перший робітничий комітет одразу ж почав випускати звернені до

⁴⁰ Пролетарская революция, 1921, № 1, с. 26.

⁴¹ Путь революции: Сб. первый. Социал-демократическое движение в Киеве (90-е годы). — К., 1923, с. 84.

⁴² Пролетарская революция, 1921, № 1, с. 27, 36.

робітників прокламації, які викривали сваволю підприємців, розповідали про страйки на київських фабриках і заводах, роз'яснювали необхідність пролетарської солідарності, взаємної підтримки й допомоги, а також закликали їх до об'єднання. Поряд з цим у місті за прикладом петербурзьких соціал-демократів, які під керівництвом В. І. Леніна першими в країні стали переходити від пропаганди марксизму в робітничих гуртках до економічної й політичної агітації серед пролетарських мас, були зроблені перші кроки в цьому напрямі.

Трохи пізніше, в 1896 р., прихильники масової політичної агітації серед робітників об'єдналися в соціал-демократичну групу «Робітнича справа», а в березні 1897 р. — у Києві, за прикладом Петербурга, було створено «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

Такими були перші марксистські гуртки і соціал-демократичні групи, що діяли в місті в кінці 80-х — в середині 90-х років XIX ст. Вони займалися переважно пропагандистською роботою, були замкнуті, організаційно не зв'язані. Проте ці гуртки і групи відіграли важливу роль у справі поширення марксистських ідей серед передових робітників, пробудження у них класової свідомості, підготовки їх до майбутньої організованої боротьби проти царизму, капіталістів і поміщиків. Діяльність гуртків і груп була підготовчим етапом до створення соціал-демократичної робітничої партії в Росії та її організацій на Україні, зокрема в Києві.

Під керівництвом Комуністичної партії трудящі нашої країни, натхнені ідеалами соціалізму, обґрунтованими К. Марксом більш як 100 років тому і збагаченими грандіозним досвідом міжнародного робітничого і всього революційного руху, добилися гігантських успіхів у втіленні їх в життя. «Генеральний висновок з усього вчення Маркса.— підкреслює кандидат в члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш Б. М. Пономарьов у доповіді «Вчення Маркса — керівництво до дії»,— полягає в неминучості перемоги соціалізму і комунізму. Ми вправі пишатися тим, що перша переможна соціалістична революція відбулася в нашій країні, що шлях до соціалізму проклав людству російський пролетаріат, керований ленінською партією»⁴³.

⁴³ Рад. Україна, 1983, 31 берез.

3 Історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

ДІЯЛЬНІСТЬ УШПР ПО ПОДАННЮ ДОПОМОГИ В АНТИФАШИСТСЬКІЙ БОРЬОБІ НАРОДАМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ю. В. БАБКО (Київ), А. В. КЕНТІЙ (Київ)

Перемоги Збройних Сил СРСР на фронтах Великої Вітчизняної війни і вихід Червоної Армії до західних та південно-західних кордонів нашої країни стали важливим фактором посилення визвольного руху проти фашизму в Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині. Однією з форм антифашистської боротьби народів цих країн був партизанський рух. З метою його дальшого розвитку комуністичні партії ряду східноєвропейських держав звернулися по допомогу до Центрального Комітету ВКП(б) і Радянського уряду. У відповідь на це прохання Центральний Комітет ВКП(б) доручив ЦК КП(б)У подати все-

бічну підтримку прогресивним силам Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини в їх справедливій боротьбі. Практичне подання цієї допомоги було покладено на Український штаб партизанського руху (УШПР), який на той час уже встановив зв'язки з польськими і чехословацькими патріотами й набув певного досвіду в координації спільних бойових дій проти гітлерівських загарбників.

У працях українських радянських істориків дістали висвітлення загальні питання допомоги Радянського Союзу народам країн Центральної та Південно-Східної Європи в розгортанні антифашистської збройної боротьби¹. Разом з тим ряд важливих аспектів цієї проблеми, зокрема діяльність Українського штабу партизанського руху, досліджено ще недостатньо. Виходячи з цього, автори повідомлення, вивчивши широке коло архівних джерел, роблять спробу показати його роль і місце в поданні всебічної підтримки трудящим Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини в боротьбі проти гітлерівців, уточнюють окремі цифри й факти, пов'язані з тими подіями.

Покладені на УШПР відповідальні завдання щодо подання допомоги народам Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини зумовили перебудову роботи всіх його підрозділів. У серпні 1944 р. безпосередній контроль за організацією партизанських загонів і груп, які готувалися для перекидання на територію країн Центральної та Південно-Східної Європи, а також оперативне керівництво їх бойовою діяльністю було доручено працівникам оперативного і технічного відділів на чолі з начальником технічного відділу УШПР підполковником І. М. Кондрашовим. У листопаді 1944 р. вони були організаційно оформлені в оперативно-розвідувальну групу УШПР (до неї входили начальник технічного відділу І. М. Кондрашов, старший помічник начальника оперативного відділу Г. М. Кустов, помічник начальника технічного відділу Б. Ф. Косов, помічник начальника розвідувального відділу О. В. Молодчиков)².

Під керівництвом цієї групи та відповідних відділів УШПР проводилася підготовка партизанських кадрів з осіб чеської, словацької, румунської та угорської національностей, зміцнювалися й формувалися радянські та національні загони і групи, здійснювалося їх перекидання на територію країн братніх народів, забезпечення зброєю, боеприпасами, засобами зв'язку та медикаментами, координування бойових дій.

Широкою програмою діяльності Українського штабу партизанського руху відповідно до вказівок ЦК КП(б)У став оперативний план на липень — вересень 1944 р., який передбачав здійснення ряду заходів, спрямованих на подання термінової допомоги народам Центральної і Південно-Східної Європи в антифашистській боротьбі. Зокрема, планувалося створити й перекинути в райони, охоплені визвольним рухом, 40 диверсійних загонів та груп. Представництво УШПР при Військовій раді 1-го Українського фронту дістало вказівку зміцнити діючу на території Чехословаччини партизанську групу І. Г. Мельникова, перемістити в район Прешова групу Л. Ю. Беренштейна й організувати на їх базі майданчики для прийому нових загонів та груп. Перед представництвом УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту було поставлено завдання вивести в райони Рахова та Ужгорода партизанські загони під командуванням П. Г. Сапожинського і В. К. Циганкова, а також виділити для самостійних дій в цій місцевості мо-

¹ Клоков В. П. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). — К., 1961; Клоков В., Кудрицкий А., Бречак І. Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки). — К., 1968; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. — К., 1975, т. 3.

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 12, спр. 63, арк. 277.

більні загони чисельністю 75—100 чол. із з'єднань М. І. Шукаєва та В. М. Макарова³.

Важливе місце у заходах штабу відводилося організації національних центрів керівництва партизанським рухом. У квітні 1944 р. при активній участі УШПР було створено Польський штаб партизанського руху (ПШПР). За домовленістю з Головним управлінням кадрів НКО СРСР для роботи в новоорганізованій штаб та засновану при ньому спеціальну школу підготовки партизанських кадрів, в якій налічувалося понад 1500 курсантів, відділ кадрів УШПР (начальник — Л. П. Дрожинин) відрядив 30 спеціалістів радіозв'язку та мінопідривної справи, в тому числі — 18 офіцерів із складу працівників УШПР та його підрозділів. ПШПР було також передано 16 найменувань спеціальної літератури і 106 прим. технічної документації з питань користування мінопідривною технікою⁴⁻⁵.

У травні 1944 р. для передачі досвіду в справі керівництва партизанським рухом у Польський штаб був направлений І. М. Кондрашов. За його безпосередньою участю розроблялися плани роботи оперативного і технічного відділів ПШПР, план підготовки і перекидання організаторських та диверсійних груп в тил противника, програми навчання курсантів у спеціальній школі й інші документи, які забезпечили нормальне функціонування всіх підрозділів і служб Польського штабу партизанського руху.

Наказом УШПР від 12 травня 1944 р. ПШПР передавалися всі польські партизанські формування, які були організовані й діяли на Україні: з'єднання ім. Костюшка під командуванням Р. Я. Сатановського (9 загонів, 866 чол.), бригади ім. Ванди Василевської під командуванням С. П. Шелеста (2 загони, 320 чол.) і «Грюнвальд» під командуванням Ю. М. Собєсяка (3 батальйони, 500 чол.), а також загін під командуванням Л. М. Луцевича (177 чол.), усього — 1863 чол. Разом з ними до Польського штабу переходили 11 ліній зв'язку, майно для обладнання його радіовузла, велика кількість зброї та боєприпасів, автотранспорт і літаки для перекидання людей та вантажів у тил противника⁶.

Для забезпечення тісної бойової взаємодії радянських і польських народних месників УШПР дав вказівку командирам партизанських з'єднань і загонів України, які знаходилися на території Польщі, погоджувати свої оперативні плани з Польським штабом. Було встановлено також постійний зв'язок УШПР з ПШПР в питаннях обміну розвідувальною інформацією, організації спільних диверсій на комунікаціях гітлерівців.

У липні 1944 р. за допомогою Українського штабу партизанського руху формування ПШПР в цілому завершилося. Він був укомплектований кадрами і забезпечений необхідними технічними засобами для розгортання діяльності по керівництву боротьбою проти фашистських загарбників.

В середині 1944 р. Центральний Комітет КПЧ звернувся до Центрального Комітету КП(б)У з проханням подати допомогу у визвольній боротьбі трудящим Словаччини, де на той час склалася революційна ситуація. 17 червня того ж року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про подання допомоги Чехословацькій Компартії в організації партизанського руху на території Чехословаччини»⁷. УШПР було зобов'язано сформувати й направити на територію Словаччини кілька груп організаторів партизанського руху, забезпечити у спецшколі штабу підготовку відповідних кадрів з осіб чеської та словацької національно-

³ Там же, оп. 1, спр. 72, арк. 26—28.

⁴⁻⁵ Там же, оп. 11, спр. 27, арк. 14; оп. 9, спр. 15, арк. 101.

⁶ Там же, оп. 1, спр. 70, арк. 16—17; оп. 11, спр. 27, арк. 13—14.

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, с. 314.

стей і перекинути до Чехословаччини групу зв'язку ЦК КПЧ. ЦК КП(б)У надав йому право мати своїх представників при УШПР та спецшколі з метою відбору курсантів, їх навчання й політичного виховання, організації партизанських загонів.

Серед заходів, здійснюваних УШПР, важливе значення мала робота по поданню допомоги у формуванні Головного штабу партизанського руху Словаччини (ГШПР), перейменованого пізніше у Головний штаб партизанського руху Чехословаччини. Такий орган був необхідний у зв'язку з розширенням масштабів визвольного руху словацького народу і стрімким зростанням партизанських сил. Виходячи з цього, 18 вересня 1944 р. ЦК КПЧ знову звернувся до ЦК КП(б)У з проханням подати допомогу в організації центру керівництва народною боротьбою на визволеній території Словаччини. У відповідь на це Центральний Комітет КП(б)У писав: «Ваше прохання про подання Вам допомоги кадрами досвідчених штабних офіцерів і спеціалістів буде задоволено»⁸. І в ніч на 30 вересня того року Український штаб партизанського руху переправив туди оперативну групу у складі 10 керівних працівників ГШПР Словаччини. Серед них був полковник О. М. Асмолов, який раніше очолював представництво УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту. ГШПР Словаччини було також забезпечено відповідною апаратурою та майном для розгортання роботи його радіовузла.

Головному штабу партизанського руху Словаччини УШПР підпорядковував в оперативному відношенні всі українські формування народних месників, які діяли на території цієї країни. Своїм представництвом при військових радах 1-го і 4-го Українських фронтів він дав вказівки координувати всі бойові дії з ГШПР Словаччини. Поряд з цим УШПР рекомендував йому погоджувати плани бойового використання партизанських загонів з командуванням повсталіх частин словацької армії. Такі заходи сприяли дедалі більшому посиленню ударів по гітлерівцях.

Одним з важливих напрямів діяльності УШПР щодо подання допомоги в розвитку партизанського руху на території Центральної та Південно-Східної Європи була підготовка відповідних національних кадрів. Спочатку навчання іноземних громадян здійснювалось у школі особливого призначення, а потім в об'єднаній школі Українського штабу партизанського руху. Командири диверсійних загонів і груп, інструктори мінопадвальної справи та мінери-підрильники навчалися за 180-годинною програмою, розробленою УШПР. Протягом травня — липня 1944 р. курс навчання пройшли 400 чехословаків, румунів та угорців. На початок жовтня 1944 р. штаб підготував 930 спеціалістів партизанської боротьби з числа іноземних громадян. Серед них були 74 командири загонів, 113 командирів диверсійних груп, 73 інструктори та 670 підрильників⁹.

Прискорена підготовка кадрів дала можливість Українському штабу партизанського руху спільно з представниками компартій Чехословаччини, Румунії та Угорщини вже на початку серпня 1944 р. створити 40 організаторських загонів. До складу кожного з них включалися на посади штабних працівників, інструкторів-мінерів, радистів, лікарів 4—5 досвідчених радянських партизанів. Усі ці загони були забезпечені обмундируванням, зброєю та засобами зв'язку¹⁰. Кожному з них визначалися район бойових дій і певні завдання. Йшлося, зокрема, про встановлення зв'язку з місцевим населенням, поповнення свого складу за його рахунок, створення нових партизанських формувань, розгортання бойової та диверсійної діяльності на залізницях і шо-

⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 11, спр. 25, арк. 16.

⁹ УІЖ, № 1, 1981, с. 30.

¹⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 63, арк. 13

сейних шляхах, ведення розвідки у ворожому тилу, а також про роботу по розкладу національних військових формувань гітлерівців.

Поряд з цим УШПР готував для перекидання на територію Чехословаччини, Румунії та Угорщини радянські партизанські загони і групи, що укомплектовувалися загартованими в боях проти фашистів бійцями та командирами. Вони мали стати ядром нових бойових одиниць. Ці загони і групи очолювали, зокрема, П. О. Величко, О. С. Єгоров, В. О. Квітінський, О. М. Садиленко, О. В. Тканко. Кожен з них мав на своєму рахунку чимало успішно проведених бойових операцій, розгромлених гарнізонів та підірваних ешелонів фашистських загарбників.

9 липня 1944 р. першими в район на північний схід від Ужгорода були викинуті на парашутах організаторська група з'єднання О. В. Тканка, партизанські загони І. М. Маслова та С. Т. Сопілкова. 26 липня в Середній Словаччині десантувалася група П. О. Величка. До 28 липня того року на території Закарпатської України та Словаччині вже налічувалося 5 партизанських загонів та груп чисельністю 109 чол.¹¹

На словацькій землі місцеве населення тепло зустрічало радянських партизанів. Десантування їх перших загонів викликало нове піднесення визвольної боротьби. Характеризуючи обставини, які склалися в той час у Словаччині, П. О. Величко доповідав УШПР, що умови для розвитку словацького партизанського руху дуже сприятливі¹².

Радянські партизани розгорнули велику агітаційну роботу серед жителів міст і сіл, а також солдатів словацької армії. Було встановлено зв'язок з представниками місцевих національних комітетів — органів Словачької Національної Ради, військових гарнізонів. Спроба профашистського уряду Словаччини направити проти партизанів 2-у піхотну дивізію завершилася повною невдачею. Солдати й офіцери відмовлялися воювати і переходили на сторону патріотів. Враховуючи ці обставини, УШПР вжив заходів до додаткового перекидання протягом серпня 1944 р. у район дій нових загонів та груп. Командирам партизанських формувань було дано вказівку про їх передислокацію з південної Польщі та Закарпатської України на територію Словаччини. До 11 серпня 1944 р. там уже знаходилося 12 партизанських загонів чисельністю 381 чол.¹³

Розвиток визвольного руху словацького народу сприяв значному зростанню діючих партизанських формувань, створенню нових загонів. Організаторська група П. О. Величка, у складі якої було 11 чол., протягом серпня 1944 р. перетворилася в бригаду, що налічувала 581 чол., а загін О. С. Єгорова за період з 8 по 31 серпня 1944 р. з 21 чол. виріс у бригаду з 750 чол. Було організовано також 8 місцевих партизанських загонів загальною чисельністю в 927 бійців. За станом на 30 серпня 1944 р., на території Словаччини та прилеглих до неї районів Закарпатської України діяло 42 формування, які налічували 4000 чол.¹⁴

Водночас з перекиданням у Словаччину нових загонів та груп УШПР вживав заходів до зміцнення діючих партизанських формувань кадрами командного складу, спеціалістами розвідки і радіозв'язку, медичними працівниками. Протягом серпня — вересня 1944 р. з цією метою було відряджено 15 офіцерів із складу Українського штабу партизанського руху та його підрозділів, у тому числі: у бригаду ім. Стефаніка на посаду комісара — начальника розвідувального відділу УШПР В. І. Храпка, а на посаду начальника штабу — старшого помічника начальника розвідувального відділу УШПР П. М. Горлача. В жовтні

¹¹ Там же, спр. 69, арк. 14.

¹² Там же.

¹³ Там же, оп. 5, спр. 146, арк. 20—21.

¹⁴ Там же, арк. 42—44.

1944 р. у партизанські формування Чехословаччини для виконання спеціальних завдань було направлено 58 чол.¹⁵

Наприкінці серпня 1944 р. воєнно-політичне становище в Словаччині різко загострилося. Її профашистське керівництво, втрачаючи вплив в армії і не маючи змоги придушити визвольний рух народу, звернулося до правлячих кіл гітлерівської Німеччини з пропозицією ввести на територію країни частини вермахту. 29 серпня 1944 р., враховуючи важливе стратегічне значення Словаччини, німецько-фашистські війська розпочали її окупацію. Їх вторгнення стало сигналом до Словацького національного повстання. Ворог зустрів впертий опір повсталих частин армії, партизанів, усього народу.

31 серпня 1944 р. посланник Чехословаччини в СРСР З. Філінгер і начальник чехословацької військової місії в нашій країні генерал Г. Піка звернулися до Радянського уряду з проханням подати військову допомогу повсталим. Хоч форсування Карпат зі сходу не входило до намірів Збройних Сил СРСР, Ставка Верховного Головнокомандування дала вказівку командуючому військами 1-го Українського фронту маршалу І. С. Конєву підготувати й провести наступ з району Кросно, Санок в напрямку на Прешов і з'єднатися там з словацькими військами.

Рішення радянського командування провести Карпатсько-Дуклінську наступальну операцію поставило перед партизанськими бригадами і загонами, що діяли в Словаччині, нові завдання. Необхідно було насамперед спільно з повсталими частинами словацької армії стримати просування гітлерівських військ, не допустити захоплення ворогом перевалів через Карпати. У зв'язку з цим Український штаб партизанського руху ще 30 серпня 1944 р. рекомендував командирам бригад і загонів встановити міцні контакти з патріотичними організаціями й повсталими армійськими частинами для підготовки спільних бойових дій проти фашистських загарбників, підняти народ на збройну боротьбу, створювати нові партизанські формування, захоплювати й удержувати міста, залізничні вузли та лінії зв'язку, паралізувати рух на залізницях та шосейних шляхах¹⁶.

1 вересня 1944 р. з метою тіснішої координації дій радянських народних месників з патріотичними силами Словаччини за домовленістю з ЦК КПЧ УШПР запропонував командирам партизанських з'єднань проводити бойові операції та політичну діяльність під керівництвом національних комітетів, які створювалися місцевими патріотами у всіх визволених містах і селах¹⁷.

На початку вересня 1944 р. партизани спільно з частинами словацької армії оволоділи містами Брезно, Подберезове, Злате Моравце, аеродромом Тридуби й десятками інших населених пунктів. Важливу роль у цьому відіграли вжиті УШПР заходи щодо нарощування партизанських сил у Словаччині. Протягом вересня штаб додатково перекинув туди 15 загонів і організаторських груп загальною чисельністю 215 чол. За станом на 26 вересня 1944 р., на території Чехословаччини вже діяли 21 партизанська бригада та 13 окремих загонів, в яких налічувалося близько 17 тис. бійців¹⁸.

Оцінюючи діяльність УШПР в липні — вересні 1944 р., ЦК Компартії Чехословаччини в листі до ЦК КП(б)У підкреслював, що загонам, які були перекинуті до Словаччини Українським штабом партизанського руху, належать чималі заслуги у справі розгортання широкого народного антифашистського руху, результатом якого стало очищення більшої частини території країни від гітлерівців. Поряд

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, оп. 10, спр. 142, арк. 712—714.

¹⁷ Там же, арк. 724.

¹⁸ Там же, оп. 1, спр. 69, арк. 52.

з цим відзначалося, що партизанські загони під командуванням П. О. Величка, Є. П. Волянського та О. С. Єгорова в перші дні боїв несли головний тягар оборони на всіх ділянках боротьби проти наступаючих німецько-фашистських загарбників¹⁹.

Враховуючи зростання визвольного руху в Чехословаччині, УШПР вживав активних заходів щодо подання допомоги в розгортанні всенародної боротьби поряд із Словаччиною і в інших районах країни. Наприкінці вересня 1944 р. він доповідав ЦК КП(б)У, що в районах Чехії та Моравії за їх географічним положенням і складом населення, яке пригнічується гітлерівським протектором, є сприятливі умови для розвитку партизанського руху²⁰. Восени і в наступні місяці 1944 р. та на початку 1945 р. УШПР перевів із Словаччини в ці райони ряд партизанських формувань під командуванням Д. М. Резута, В. І. Клокова, К. К. Попова та інших командирів. Крім них, УШПР та його представництва при військових радах 1-го і 4-го Українських фронтів до травня 1945 р. додатково передислокували у Чехію та Моравію ще 14 партизанських загонів та груп.

Усього ж Український штаб партизанського руху з липня 1944 р. по травень 1945 р. направив на територію Чехословаччини 53 партизанські загони й організаторські групи загальною чисельністю близько 1200 чол., а його представництва при військових радах 1-го, 2-го та 4-го Українських фронтів — відповідно 32 і 513 чол.²¹

Велика увага, яку приділяв УШПР розвитку партизанського руху на території Чехословаччини, пояснювалася насамперед масштабами антифашистської визвольної боротьби чеського і словацького народів і тим, що фашисти надавали особливого значення утриманню цієї країни як стратегічного плацдарму для завдання ударів по радянських військах, що просувалися до гітлерівського лігва та важливих воєнно-економічних районів фашистської Німеччини.

Розгортання партизанського руху вимагало регулярного матеріально-технічного постачання партизанів. Особливої гостроти ця проблема набула у період Словацького збройного повстання. Враховуючи обмеженість своїх можливостей, УШПР вже на початку вересня 1944 р. звернувся до Генерального штабу Червоної Армії і командуючих військами 1-го та 4-го Українських фронтів з проханням терміново направити партизанам і словацькій армії якнайбільшу кількість зброї та боєприпасів. Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення покласти в цілому їх постачання на радянське фронтове командування. УШПР доручалося забезпечувати партизанів переважно засобами радіозв'язку. Перекидання вантажів у Словаччину здійснювалося з аеродромів у районах Кнева, Станіслава, Жешува (Польща). За період з липня по листопад 1944 р. тільки УШПР направив патріотам 46,5 т зброї, боєприпасів, засобів радіозв'язку і медикаментів. Усього ж до травня 1945 р. було перекинуто за лінію фронту на територію Чехословаччини 250 т різних вантажів²².

В середині вересня 1944 р. німецько-фашистські війська, підкріплені резервами, відновили наступ на райони Центральної та Східної Словаччини, які утримували партизани та частини словацької армії. У другій половині жовтня того ж року після запеклих боїв переважаючі сили гітлерівців оволоділи основними опорними пунктами повстання, в тому числі — містом Банська Бистриця. Тимчасовому успіху ворога сприяли нерішучість і хитання командування частин словацької армії, що приєдналися до повсталого народу. За даних обставин партизанські формування були змушені відійти в гірські райони, де про-

¹⁹ Там же, оп. 27, спр. 20, арк. 10.

²⁰ Там же, оп. 5, спр. 169, арк. 42.

²¹ Там же, оп. 12, спр. 33, арк. 68; оп. 19, спр. 1, арк. 83—84; оп. 22, спр. 2, арк. 39, 50.

²² Там же, оп. 10, спр. 161, арк. 64.

довжували боротьбу. Внаслідок цього порушилася взаємодія окремих загонів, послабився їх зв'язок з органами керівництва партизанським рухом. «Окремі бригади і загони, — згадує генерал-майор О. М. Асмолов, — діяли надто далеко від ГШПР, до інших важко було дістатися, треті переходили в нові райони бойових дій, четверті взагалі підпорядковувалися вищестоящим партизанським або іншим штабам»²³.

Враховуючи складність обстановки у Словаччині, УШПР накреслив ряд невідкладних заходів щодо посилення там керівництва бойовими діями партизанів. Насамперед необхідно було організувати взаємодію бригад та загонів, які підпорядковувалися ГШПР Чехословаччини і представництвом УШПР при військових радах 1-го й 4-го Українських фронтів. З цією метою на 1-й Український фронт в кінці жовтня 1944 р. направили керівника оперативно-розвідувальної групи УШПР підполковника І. М. Кондрашова. Від імені УШПР він доповів Військовій раді фронту обстановку, яка склалася в Словаччині, й оперативний план дальшого розвитку партизанського руху, охарактеризував чисельний склад та бойові можливості партизанських бригад і загонів, розповів про завдання ГШПР Чехословаччини. І. М. Кондрашов дав також рекомендації представнику УШПР при Військовій раді 1-го Українського фронту І. М. Бовкуну з питань формування нових партизанських загонів та постановки їм бойових завдань, звернув увагу на необхідність підвищення дисципліни серед особового складу партизанів²⁴. Пізніше, в лютому — квітні 1945 р. І. М. Кондрашов перебував на 4-му Українському фронті, де подавав допомогу представництву УШПР в організації та бойовому використанні партизанських сил.

В кінці листопада 1944 р. УШПР вжив додаткових заходів щодо посилення контролю за бойовими діями бригад і загонів українських народних месників на території Чехословаччини та у прилеглих до неї районах Угорщини. Було встановлено чіткий порядок подання партизанам оперативною і розвідувальною донесень, на підставі яких аналізувалася бойова обстановка і приймалися відповідні рішення штабу. Він дав вказівку своїм представництвам при військових радах 1-го і 4-го Українських фронтів поліпшити взаємний обмін розвідувальною інформацією, зміцнити зв'язок з ГШПР Чехословаччини, активніше залучати до збройної боротьби з гітлерівцями місцеве населення, солдатів та офіцерів колишньої словацької армії.

На початку грудня 1944 р. УШПР розробив «Оперативний план дій партизанів на території Чехословаччини», метою якого було підвищення ефективності їх ударів по ворогу і сприяння наступальним операціям Червоної Армії. Перед партизанськими з'єднаннями, бригадами та загонами ставилося завдання паралізувати рух на основних залізничних та шосейних магістралях країни й перешкодити підвезенню резервів противника до лінії фронту. Особливого значення у плані надавалося з'ясуванню заходів, що їх намічали гітлерівці по укріпленню оборонних рубежів та передислокації військ. Для виконання планованих завдань УШПР залучив 14 партизанських формувань, в яких налічувалося близько 3 тис. бійців. З них для проведення диверсій виділялися спеціальні загони чисельністю 200—250 чол.²⁵

Розгортання активних дій на території Чехословаччини згідно з оперативним планом, розробленим УШПР, збіглося з початком наступу військ 2-го і 4-го Українських фронтів у Східній Словаччині. Удари партизанських бригад і загонів по комунікаціях ворога сприяли успішному просуванню частин Радянських Збройних Сил. Як згадує генерал-майор О. М. Асмолов, «починаючи з січня 1945 року і до повного визволення країни від фашистських загарбників партизанські за-

²³ Асмолов А. Н. Фронт в тылу вермахта. — М., 1977, с. 288.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 9, спр. 15, арк. 159.

²⁵ Там же, спр. 9, арк. 167—168.

гоні і бригади, які опинилися у прифронтовій смузі, діяли в найтіснішій взаємодії з наступаючими передовими частинами радянських військ»²⁶.

Важливе місце у планах УШПР належало розвитку партизанського руху, поряд з Чехословаччиною, в країнах Південно-Східної Європи. Диктаторські режими, нещадний терор і масові поліцейські репресії створювали значні труднощі для діяльності антифашистських сил, зокрема, в Румунії та Угорщині. Проте і за тих умов штаб робив усе можливе для подання допомоги народам цих країн в їх справедливій боротьбі проти фашизму.

Формування та перекидання партизанських загонів і груп, наприклад, на територію Румунії УШПР доручив переважно своїм представництвам при військових радах 2-го і 3-го Українських фронтів. В їх розпорядження було направлено курсантів румунської національності, які закінчили спецшколу штабу, а також спеціалістів міннопідривної справи, радистів, медичних працівників з числа радянських партизанів, необхідні засоби радіозв'язку. За станом на 11 серпня 1944 р., в Румунію було перекинуто 7 партизанських загонів та організаторських груп загальною чисельністю 84 чол.²⁷ На базі трьох таких груп, що їх направило в тил ворога представництво УШПР при Військовій раді 2-го Українського фронту, сформувалися 3 партизанські загоны, які налічували 240 бійців. Сам штаб у серпні 1944 р. перекинув на територію цієї країни організаторську групу під командуванням К. П. Донча. Опинившись на румунській землі, загоны та групи вже з перших днів розгорнули жорстокі бої проти каральних частин окупантів. Партизани встановили тісні зв'язки з місцевими антифашистами і разом з ними вели бойові дії до приходу радянських військ.

На початку серпня 1944 р. УШПР спільно з ЦК Компартії Угорщини приступили до організації партизанського руху в цій країні. Протягом серпня — вересня того ж року на угорську територію та в прилеглі до неї райони Закарпатської України було перекинуто 8 загонів та груп загальною чисельністю 150 чол.²⁸ Вони діяли в надзвичайно складних умовах. Від ударів переважаючих сил карателів значних втрат зазнали, зокрема, організаторські групи під командуванням Д. Сеньї, І. Деканя, М. Рейсдорфера та Я. М. Кузнеця.

Враховуючи ці обставини, Український штаб партизанського руху дійшов висновку, що найсприятливішим районом для розгортання антифашистської боротьби в тилу ворога є північна частина Угорщини. Наявність там, на кордоні з Словаччиною, гірського лісового масиву створювала великі можливості для зосередження та укріття партизанів. У кінці вересня 1944 р. штаб дав вказівки командирам бригад О. С. Єгорову, Є. П. Волянському, П. О. Величку сформувати з угорських патріотів боєздатні партизанські загоны й перекинути їх у північну частину країни. Водночас УШПР направив у цей район з території Словаччини організаторські групи під командуванням В. М. Козлова та Ш. Ноградї, на базі яких виникли значні партизанські формування. У жовтні того ж року в Угорщині та прилеглих до неї районах Закарпатської України діяли одне партизанське з'єднання та 8 загонів чисельністю 611 чол.²⁹ Вони не припиняли боротьби проти ворога аж до з'єднання з Червоною Армією у грудні 1944 р.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про подання допомоги народам Центральної і Південно-Східної Європи в розгортанні партизанського руху, УШПР та його представництва при військових радах 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів за період з травня 1944 р. по травень 1945 р. перекинули на території Чехословаччини,

²⁶ Асмолов А. Н. Указ. соч., с. 308.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 5, спр. 145, арк. 20—21.

²⁸ Там же, оп. 1, спр. 1, арк. 134—135.

²⁹ Там же, спр. 69, арк. 35.

Угорщини та Румунії 101 загін та групу чисельністю близько 2000 чол. Вони стали ядром нових партизанських формувань, склад яких у той період постійно зростав за рахунок місцевого населення і досяг 19 319 чол.³⁰

Радянські та національні партизанські бригади і загони завдавали нищівних ударів гітлерівським окупантам. Тільки в серпні — вересні 1944 р. було проведено, зокрема, на території Словаччини понад 100 бойових операцій проти військ німецько-фашистських загарбників та їх спільників. Партизани, які діяли на території Чехословаччини, за період з липня 1944 р. по травень 1945 р. вбили й поранили близько 35 тис. солдатів та офіцерів, підірвали 250 ешелонів, 180 мостів, підбили і спалили 45 літаків, 60 танків, до 800 автомашин ворога³¹.

Відчутних втрат завдали фашистам і партизанські формування представництв УШПР на фронтах. За неповними даними, вони знищили на території Чехословаччини, Румунії та Угорщини понад 72 тис. гітлерівських солдатів та офіцерів, висадили в повітря 562 ешелони з живою силою і технікою.

За хоробрість і мужність, виявлені в боях проти загарбників на території Чехословаччини, у серпні 1944—травні 1945 р. понад 250 партизанів було нагороджено орденами та медалями Союзу РСР, з них 50—чехів та словаків³². У свою чергу багато радянських партизанів удостоєно урядових нагород Чехословаччини. Керівники її Компартії дали високу оцінку їх діям. У листі ЦК КПЧ до ЦК КП(б)У від 30 липня 1945 р. зазначалося, що радянські люди принесли з собою дух ненависті до ворога, дух рішучості в боротьбі проти фашизму, в якій повинні брати участь широкі народні маси. Вони також показали чеському і словацькому народам, відмічалось в листі, як треба бити гітлерівських окупантів³³.

З глибокою вдячністю за допомогу в боротьбі проти фашизму зверталися до Комуністичної партії та радянського народу і представники компартій Румунії та Угорщини³⁴.

Таким чином, виконуючи вказівки ЦК КП(б)У про подання допомоги Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині в розгортанні антифашистської збройної боротьби, УШПР провів велику роботу по створенню національних центрів керівництва партизанським рухом та підготовці відповідних кадрів, організації і перекиданню в тил противника загонів та груп і забезпеченню їх зброєю, боєприпасами й засобами зв'язку, а також взаємодії радянських та місцевих партизанських формувань. Вжиті Українським штабом партизанського руху заходи відіграли важливу роль у посиленні боротьби проти фашизму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

³⁰ Підраховано авторами на підставі документів УШПР та його представництв на фронтах.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 12, спр. 33, арк. 66—69.

³² Там же.

³³ Там же, спр. 31, арк. 150.

³⁴ УІЖ. № 1, 1981, с. 80.

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДІОСТАНЦІЙ ЗАРУБІЖНИХ АНТИФАШИСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В СРСР

Н. М. РУДЕНКО (Київ)

У роки фашистського терору за рішенням центральних комітетів комуністичних і робітничих партій європейських країн до Радянського Союзу емігрувало багато представників їх керівних органів та окре-

них антифашистів. Це було зроблено з метою збереження партійних кадрів і в зв'язку з величезними труднощами боротьби проти гітлерівців на окупованій ними території. Радянські ідеологічні органи створили антифашистам німецької, угорської, румунської та інших національностей усі необхідні умови для проведення роз'яснювально-пропагандистської роботи серед співвітчизників, у тому числі серед військово-службовців армій гітлерівської Німеччини та її союзників, що знаходилися на фронті, і військовополонених. Зокрема, було налагоджено видання й розповсюдження програмних партійних документів, звернень та відозв політичних і громадських діячів, інших агітаційно-пропагандистських матеріалів. Багатьох антифашистів було направлено політичними інструкторами та пропагандистами у фронтові й тиллові табори для військовополонених.

Одним із засобів оперативного зв'язку представників керівних органів комуністичних і робітничих партій європейських країн з учасниками руху Опору на батьківщині, із співвітчизниками на фронті та військовополоненими було радіо. Ці керівники виступили з ініціативою створення в СРСР національних радіомовних станцій. З дозволу Радянського уряду і за допомогою керівництва Комінтерну їх було створено кілька. Так, у 1941 р. на основі радіозасобів «Союзрадіо» були обладнані і почали передачі німецька радіостанція «Дейчер фолькс-зендер» («Німецька народна радіостанція»), угорська — «Кошут радіо» (ім. Лайоша Кошута), румунська — «Роминія лібере» («Вільна Румунія»), югославська — «Слóbодна Югославія» («Вільна Югославія»), італійська — «Міла́но — ліберта́» («Мілан — свобода»), австрійська — «Фрейес Естеррейх» («Вільна Австрія»), болгарські — «Христо Ботев» і «Народен глас» («Голос народу») та ін. З перших днів Великої Вітчизняної війни почали роботу польські радіоредакції, що здійснювали передачі при Всесоюзному і Українському радіокомітетах. Чотири радіостанції працювали на Чехословаччині. У 1943 р. почали свої радіопередачі Союз польських патріотів (СПП) — масова антифашистська організація поляків та Національний комітет «Вільна Німеччина» (НКВН) — антифашистська організація німецьких політичних емігрантів та військовополонених. Радіостанція останнього мала назву «Фрейес Дейчланд» («Вільна Німеччина»).

У передачах створених радіотрансляційних станцій широко висвітлювалися міжнародне становище, що характеризувалося зростанням сил держав антифашистської коаліції, бойові дії на фронтах, діяльність Комінтерну, викривався нацистський «новий порядок». По радіо давалися поради й рекомендації щодо різних питань організації підпільної боротьби, звучала правдива інформація про морально-політичну єдність радянського народу, його героїзм, мужність і т. д. Метою радіопередач було допомогти поневоленим народам в активізації визвольного руху, у створенні єдиного антифашистського фронту дій, вселити в них віру в перемогу над ворогом і одночасно ослабити моральний дух солдатів та офіцерів країн фашистського блоку, ідейно ізолювати фашизм.

При кожній радіостанції діяли національні редакції, до складу яких входили представники керівних органів комуністичних і робітничих партій окремих країн, відомі діячі науки й культури. Всю агітаційну діяльність спрямовувала створена Секретаріатом Виконкому Комінтерну центральна редакція радіомовлення, очолювана Г. Дмитровим¹. На засіданні Секретаріату, що відбулося спільно з керівниками національних радіоредакцій 30 грудня 1941 р., було вироблено політичну лінію у боротьбі з фашизмом, конкретизовану стосовно кожної

¹ Хаджишиколов Веселин. Георгий Дмитров и советская общественность. 1934—1945.— Сокр. пер. с болг. А. Н. Киришевской и А. М. Коренькова.— М., 1975, с. 268.

країни у зв'язку з новими воєнними умовами, які склалися після розгрому військ загарбників під Москвою. Перед комуністами ставилося завдання добиватися згуртування в діяльності демократичних, патріотичних та антифашистських сил, сприяти розкладу тилу нацистських армій, піднімати трудящих окупованих країн на боротьбу за вигнання загарбників². В резолюції Виконкому Комінтерну від 27 лютого 1942 р. вказувалося на необхідність посилювати в передачах критику пасивної поведінки деякої частини антифашистів, які вважали, що для боротьби ще не настали сприятливі умови³.

Значну роль у згуртуванні антифашистських сил німецького народу відіграли радіостанція Комуністичної партії Німеччини (КПН) «Дейчер фольксендер» і Московське радіо, що вело передачі німецькою мовою⁴. У складі редколегії «Дейчер фольксендер» працювали німецькі письменники, артисти, режисери. Діяльну участь у її передачах брали відомі діячі КПН⁵.

Завдяки досягненням радянських спеціалістів, що винайшли спосіб безперешкодного підключення до каналів передач ворожих радіостанцій, німецькі патріоти, що перебували в СРСР, налагодили також радіопропаганду, яка здійснювалася на хвилях гітлерівських станцій. Під час трансляції фашистськими радіостанціями офіційних повідомлень вони несподівано підключалися до передач і аргументовано спростовували їх. На пропозицію Г. Димитрова проводилися радіодиспути з пропагандистами рейху. Їх, зокрема, вели член Політбюро ЦК КПН А. Аккерман і Б. Келер. Керували цією роботою Г. Димитров і В. Пік. Вони стежили за змістом виступів, їх ідейною спрямованістю⁶.

З 20 липня 1943 р. й до переможного завершення війни вела свої передачі радіостанція НКВН «Фрейес Дейчланд». Ініціаторами й організаторами всієї роботи на ній були В. Пік, В. Ульбріхт, Е. Вайнерт, В. Бредель, А. Аккерман, Г. Собботка та інші відомі діячі КПН. Вони брали участь у визначенні змісту передач, самі виступали по радіо⁷. До складу її редколегії, крім А. Аккермана — відповідального редактора, ввійшли також німецькі комуністи й антифашисти НКВН Г. Штеслейн, Е. Гадерман, М. Клейн, Л. Ахіллес, Л. Пік, Л. Гроссе, М. Кейлзон, Ф. Апельт та ін. Спочатку радіостанція організовувала протягом кожного дня 3 передачі. Загальна тривалість роботи в ефірі становила 50 хвилин. З часом і кількість передач, і тривалість їх значно збільшилися⁸.

Передачі «Фрейес Дейчланд» мали на меті допомогти руху «Вільна Німеччина» в успішному здійсненні ряду його політичних, ідеологічних і організаційних завдань. Тому радіостанція безустанно їх роз'яснювала. Багато місця в її роботі відводилося пропаганді офіційних документів НКВН: «Маніфесту Національного комітету «Вільна Німеччина» до вермахту і німецького народу», «Звернення Національ-

² История второй мировой войны. 1939—1945.— М., 1975, т. 4, с. 449, 450.

³ Там же, с. 450.

⁴ Бланк А., Лёвель Б. Наша цель — свободная Германия: Из истории антифашистского движения «Свободная Германия» (1943—1945 гг.). — М., 1969, с. 47.

⁵ Пик Вильгельм. Избранные произведения.— М., 1956, с. 186, 187; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945.— К., 1970, с. 378; Селезнев К. К штыку прививал перо...: Немецкие писатели-антифашисты в годы войны: Страницы воспоминаний.— Иностран. лит., 1976, № 9, с. 250.

⁶ Бланк А., Лёвель Б. Указ. соч., с. 47, 48.

⁷ Погребний М. Г. Национальный комитет «Вільна Німеччина» та його пропагандистська діяльність.— УІЖ, 1966, № 5, с. 53; Верт Александр. Россия в войне. 1941—1945.— Авториз. пер. с англ.— М., 1967, с. 536; Бланк А., Лёвель Б. Указ. соч., с. 235—237.

⁸ Берников Н. Национальный комитет «Свободная Германия» (К 20-летию основания).— Воен.-ист. журн., 1963, № 7, с. 113; Погребний М. Г. Назв. стаття, с. 53; Бланк А., Лёвель Б. Указ. соч., с. 87, 233, 234; Шевченко А. М. Национальный комитет «Свободная Германия» в действии.— В кн.: Ежегодник германской истории. 1973: Сб. статей. М., 1974, с. 407.

ного комітету до німецького народу і армії: 25 умов закінчення війни» та інших матеріалів. У перших передачах широко транслювалися виступи учасників установчих конференцій НКВН та «Союзу німецьких офіцерів» (СНО). Радіостанція докладно інформувала про становище на фронтах, розкривала мету і характер визвольного руху в Німеччині. Перед мікрофоном виступали відомі діячі антифашистського руху, військовополонені солдати, офіцери й генерали. Вони спростовували пропаганду відомства Геббельса про жахи радянського полону, засуджували гітлерівську агресію, звирячі злочини фашистів на окупованих територіях. Діяльну участь у передачах радіостанції взяли, зокрема, заступник президента НКВН і президент СНО генерал В. Зейдліц, який виступав з коментарями про становище на фронтах, колишній полковник третього рейху, а пізніше активний член Комітету, віце-президент СНО Л. Штейдле, що адресував свої звернення знайомим командирам полків, офіцерам запасної команди VII армійського корпусу, німецьким жінкам і дівчатам, військам і населенню Мюнхена, а також антифашисти Госсенс, фон Кюгельген, К. Хетц, Г. Хоман, Е. Енгельбрехт та ін.⁹

Велику увагу приділяла радіостанція політичній пропаганді серед солдатів 75-тисячної гітлерівської армії, оточеної під Корсунем-Шевченківським. По закінченні строку ультиматуму радянського військового командування В. Зейдліц звернувся до солдатів і офіцерів оточених дивізій із закликом припинити військові дії і переходити на бік НКВН. Його виступ транслювався радіостанцією 25 разів¹⁰.

До програм радіостанції включалися передачі про життя й творчу діяльність прогресивних німецьких письменників Г. Гейне, Й. Гельдерліна, Й. Бехера, Б. Брехта, Г. Бюхнера, Е. Вайнерта, Г. Лессінга, Й. Шіллера та ін. Працівники «Фрейес Дейчланд» знайомили солдатів діючої армії з населення Німеччини з радянською літературою та музикою. Передавалися по радіо і концерти художньої самодіяльності військовополонених. Даючи оцінку роботі радіостанції, А. Аккерман писав: «Радіостанцію «Вільна Німеччина» слухали сотні тисяч людей і в вермахті, і в усіх частинах Німеччини. Вона була далекобійним ефективним знаряддям політики, пропаганди і відкритого виступу німецьких патріотів, які показали приклад усім німецьким антифашистам і вказали правильний шлях у боротьбі»¹¹. На завершальному етапі війни в радіопередачах чимало місця відводилося питанням утворення демократичної німецької держави. Багато громадян Німеччини під впливом передач стали пізніше активними будівниками соціалізму на своїй землі.

Використовуючи потужну радіоапаратуру, під керівництвом Закардонного бюро ЦК Комуністичної партії Угорщини вела передачі редакція радіостанції «Кошут радіо»¹². Угорські антифашисти гостро виступали проти участі своєї країни у війні на боці Німеччини. Ними було висунуто лозунг — «Повернути угорських солдатів на батьківщину!»¹³. Одночасно проводилася діяльна агітація щодо організації саботажу військового виробництва¹⁴. 18 грудня 1942 р. радіостанція передала

⁹ Погребний М. Г. Назв. стаття, с. 53, 54; Бланк А., Лёвель Б. Указ соч., с. 234.

¹⁰ Weinert Erich. Das Nationalkomitee «Freies Deutschland». 1943—1945: Bericht über seine Tätigkeit und seine Auswirkung.— Berlin, 1957, S. 80; Бланк А., Лёвель Б. Указ. соч., с. 197.

¹¹ Бланк А., Лёвель Б. Указ. соч., с. 237.

¹² Венгрия и вторая мировая война: Секрет. дипломат. док. из истории кауна и периода войны.— Пер. с венг. Б. Я. Гейгера и Н. Н. Сикачева.— М., 1962, с. 247; Пущкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны.— М., 1966, с. 230.

¹³ Каллан Дюла. Движение за независимость Венгрии. 1936—1945. Пер. с венг.— М., 1968, с. 108.

¹⁴ Немеш Дежё. Освобождение Венгрии.— Пер. с венг. Л. Ф. Золоткова.— М., 1957, с. 49.

в ефір розроблену Закордонним бюро Компартії програму боротьби угорського народу, яка відіграла значну роль у згуртуванні прогресивних сил країни в єдиному антифашистському національному фронті¹⁵.

Передачі з СРСР були для угорського народу, солдатів на фронті та військовополонених одним із джерел правдивої інформації про міжнародне становище і внутрішньополітичну обстановку в країні, події на фронтах, несправедливий характер війни з боку Угорщини, що виступила в союзі з фашистською Німеччиною проти СРСР. Вони подавали угорським патріотичним силам неоціненну допомогу в організації боротьби за визволення. Про результати цієї роботи свідчило, наприклад, повідомлення начальника поліції м. Шалготар'яна, який підтверджував, що переданий радіостанцією «Кошут радіо» шахтарям вугільного басейну заклик відсвяткувати 25-у річницю Великого Жовтня організованим саботажом, «без сумніву, знайшов сприятливий ґрунт»¹⁶.

Регулярно інформувала населення Румунії, солдатів на фронті та військовополонених про згуртування антигітлерівських сил в усьому світі і закликала румунських патріотів приєднатися до антифашистського руху радіостанція «Роминія лібере». Вона обнародувала платформу Комуністичної партії Румунії від 6 вересня 1941 р. і висунула ідею єдності дій у створенні національного антифашистського фронту. В передачах повідомлялося про героїчну боротьбу радянського народу, розвиток воєнних подій. Біля мікрофона виступали румунські комуністи і військовополонені, що включилися в політичну роботу¹⁷.

ВКП(б) і Радянський уряд подали велику допомогу також фінським антифашистам у налагодженні пропагандистської роботи серед співвітчизників. Особливо активну політичну агітацію і пропаганду проводив на хвилях фашистської радіостанції Лахті фінський поет, активний учасник революційного руху в країні А. Ейкія. Він викривав загарбницькі цілі війни з боку німецьких фашистів та фінських експансіоністів і з переконливою силою доводив неминучість перемоги радянського народу та його союзників по антифашистській коаліції¹⁸.

Враховуючи національні особливості Чехословаччини, Виконком Комінтерну прийняв рішення про налагодження в СРСР роботи кількох радіостанцій: «За народні освободені» («За визволення народу») — для чеських областей, «За словенську слободу» («За словацьку свободу») — для словацьких областей, «Судетендейчер Фрейгейтсзендер» («Вільна радіостанція судетських німців») — для областей, населених німцями, та «Голос Підкарпаття» — для Закарпатської України¹⁹. Важливим засобом ідейного впливу на чехословацьких громадян були організовані Комуністичною партією Чехословаччини (КПЧ) і передачі радіостанцій Союзу РСР, а також роз'яснювально-пропагандистська діяльність таємних передавачів, що використовувалися Закордонбюро ЦК КПЧ у Москві для зв'язку з підпільними організаціями на батьківщині²⁰.

Першою (22 липня 1941 р.) почала свої передачі з Москви чеська радіомовна станція. Восени 1941 р. її було евакуйовано до Уфі. На-

¹⁵ Там же, с. 52.

¹⁶ Пушкаш А. Н. Указ. соч., с. 230.

¹⁷ Иванов Г. П. В предгорьях Кавказа. — В кн.: Герои подполья: О подпольной борьбе сов. патриотов в тылу нем.-фашист. захватчиков в годы Велик. Отеч. войны. Сб. статей. 3-е, испр. и доп. изд. М., 1970, вып. 1, с. 547.

¹⁸ Эйкия Армас. В радиовойне против немецкого и финского фашизма. — Пер. с фин. Г. П. Корень. — В кн.: Литературное наследство. М., 1966, т. 78, кн. 1, с. 553—560.

¹⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. — М., 1962, т. 4, с. 315; Бурмака М. М. Голос національного визволення: (Про роботу чеської радіостанції «За národní osvobození» (1941—1945 pp.). — Вісн. Київ. ун-ту. Серія журналістики, 1968, № 10, с. 43.

²⁰ История Коммунистической партии Чехословакии. — Пер. с чеш. — М., 1962, с. 480; Бурмака М. М. Назв. стаття, с. 43.

прикінці червня 1943 р. радіостанція знову працювала в Москві, де продовжувала роботу до 15 травня 1945 р.²¹ Значний вплив на активізацію боротьби чеських патріотів справило, зокрема, неодноразово передаване нею на початку травня 1942 р. звернення громадських і політичних діячів Чехії, що перебували в СРСР, до співвітчизників²². Для підпільних комуністичних організацій воно стало керівництвом до дії.

Згодом почала працювати й словацька радіостанція, яка повела активну агітацію за створення фронту антифашистської боротьби словацького народу. Чеська й словацька радіостанції широко інформували про останні новини на фронтах, міжнародне становище та внутрішньополітичну обстановку в Чехословаччині, про організацію в СРСР чехословацьких військових частин, їх бойові успіхи в співдружності з радянськими військами на території Радянського Союзу, а згодом — і на території Чехословаччини. Радіостанції активно коментували підписану 27 вересня 1941 р. представниками верховного командування СРСР і Чехословацької республіки воєнну угоду, згідно з якою Радянський уряд зобов'язався подати матеріальну допомогу чехословацьким військовим формуванням, а також договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво від 12 грудня 1943 р.

Вважаючи допомогу антифашистському рухові в країні головним завданням, Закордонний керівний центр ЦК КПЧ через радіо передавав на батьківщину свої директиви. В мовленні на чехословацький рух Опору діяльну участь брали відомі діячі КПЧ, зокрема, К. Готвальд, Я. Шверма та інші.

З перших днів Великої Вітчизняної війни почали роботу польські редакції при Всесоюзному і Українському радіокомітетах. З редакцією, що працювала при Всесоюзному радіокомітеті в Москві, а з жовтня 1941 р. у Куйбишеві, тісно співробітничали прогресивні польські діячі В. Білліг, Є. Баумріттер, П. Гоффман, Г. Кржижановська, І. Браун, літературний критик і письменник Є. Борејша, громадська діячка і письменниця Я. Броневська та ін. Постійним політичним оглядачем польського радіо в Куйбишеві був відомий діяч революційного й робітничого руху, колишній член Політбюро ЦК Комуністичної партії Польщі (КПП) А. Лямпе.

В редакції польського мовлення при Українському радіокомітеті в Саратові плідно працювали представники польської еміграції Ю. Брунович (Брун), В. Грош, М. Нашковський, Є. Путрамент, Л. Пастернак, А. Важик та ін. В. Грош, зокрема, поєднував обов'язки члена редакції й заступника голови радіокомітету. Зусиллями редакції 27 листопада 1941 р. було проведено радіомітинг представників польської еміграції в СРСР²³. В 1943 р. польське мовлення при Українському радіокомітеті було припинено. Членів редакції було відряджено до Куйбишева — в польську редакцію, що працювала при Всесоюзному радіокомітеті.

З утворенням Союзу польських патріотів і налагодженням його радіомовлення діяльність редакції в Куйбишеві припинилася. Її члени переїхали до Москви, де взяли активну участь у створенні передач СПП. Останні транслювалися двічі на тиждень для поляків, що проживали в СРСР, і один раз — для населення Польщі. Одночасно радіомовлення польською мовою велося СПП з Павлодара, Омська, Қзил-Орди, Свердловська, Фрунзе, Алтайського і Красноярського країв. З утворенням СПП в ефір було передано програмні документи Союзу:

²¹ Бурмака М. М. Назв. стаття, с. 44, 45, 47, 48.

²² Правда, 1942, 6 мая; История второй мировой войны. 1939—1945.— М., 1975, т. 5, с. 442.

²³ Правда, 1941, 2 дек.

декларацію, статут, матеріали першого з'їзду, різні офіційні повідомлення²⁴.

На населення і військовослужбовців Югославії пропаганда велась через радіостанцію «Слободна Югославія»²⁵. В її передачах брали участь відомі діячі науки й культури югославського народу, а також антифашисти з військовополонених.

Закордонне бюро ЦК Болгарської робітничої партії (БРП) здійснювало зв'язок з населенням своєї країни через радіостанцію «Христо Ботев», створену з ініціативи й під керівництвом Г. Димитрова, та через радіопередавач «Народен глас»²⁶. Радіостанція «Христо Ботев» працювала аж до повалення в країні монархо-фашистського режиму і встановлення влади робітничого класу й селянства. Членами редколегії станції й активними її працівниками були Г. Димитров, В. Коларов, С. Димитров-Марек, С. Колев, К. Луканов, К. Лазарев, Ф. Козовський та інші політемігранти, що проживали в СРСР. В. Коларов, зокрема, підготував у вересні 1941 р. 20 передач, у листопаді — 29, у січні 1942 р. — 43, в березні 1942 р. — 32²⁷.

Закордонне бюро ЦК БРП використовувало радіо для передавання на батьківщину «своїх керівних вказівок і напутніх порад»²⁸ і цим, як пише болгарський історик Н. Горненські, задавало тон і спрямованість агітаційній роботі комуністів, членів Робітничої молодіжної Спільноти та інших патріотів. У передачах постійно підкреслювалося, що, задовольнивши загарбницькі домагання окупантів, уряд Болгарії зрадив інтереси трудящих. Через радіостанцію партія роз'яснювала, що «воля і незалежність завойовуються тільки боротьбою. Боротьба вимагає жертв. Але пасивність принесе не тільки незмірно більше жертв і страждань, вона несе ганьбу і загибель всій нашій державі і народу»²⁹.

17 липня 1942 р. по радіо було передано розроблену Закордонним бюро ЦК БРП програму Вітчизняного фронту³⁰. Працівники радіостанції створили серію передач, у яких роз'яснювалися завдання цього фронту. У вересні і в грудні 1943 р., зокрема, читалися статті Г. Димитрова, у яких йшлося про внутрішньополітичне становище в Болгарії й шляхи виходу з кризи, породженої пронімецькою орієнтацією її правлячої верхівки. Радіостанція передавала вказівки Закордонного бюро ЦК БРП у зв'язку з підготовкою в країні повстання³¹.

Регулярно виходив в ефір створений для викриття фашистської пропаганди і радіопередавач «Народен глас»³².

²⁴ Докладніше про це див.: Калениченко П. М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. — К., 1957, с. 111—115, 167.

²⁵ Зеленин В. В. Советско-югославское боевое содружество в годы второй мировой войны. — Вопр. истории, 1965, № 9, с. 27; Трго Ф. Освободительная борьба народов Югославии и Великая Отечественная война СССР (1941—1945 гг.). — В кн.: Великая победа советского народа. 1941—1945: Материалы науч. конф., посвящ. 30-летию победы сов. народа в Велик. Отеч. войне 1941—1945 гг. М., 1976, с. 512.

²⁶ Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны: Сб. очерков. — М., 1962, с. 225.

²⁷ Горненски Никифор. Въоръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристката окупация и монархо-фашистката диктатура (1941—1944 г.). — София, 1958, с. 62; Аблова Р. Т. Сотрудничество советского и болгарского народов в борьбе против фашизма (1941—1945). — М., 1973, с. 176.

²⁸ Говори радиостанцията «Христо Ботев» (23 юли 1941—22 септември 1944). — София, 1950, т. 1, с. 5.

²⁹ Цит. по кн.: Клоков В. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). — К., 1961, с. 116.

³⁰ История второй мировой войны. 1939—1945, т. 5, с. 447.

³¹ История Болгарской коммунистической партии. — Пер. с болг. — М., 1971, с. 452.

³² Горненски Никифор. Указ. соч., с. 63; Кореньков А. Георгий Димитров. — М., 1962, с. 78; История Болгарской коммунистической партии, с. 426; Аблова Р. Т. Указ. соч., с. 181.

У 1941 р. вийшла в ефір радіостанція, з якої вели свої передачі французькі антифашисти. Вони адресувалися співвітчизникам на батьківщині, а також військовослужбовцям французьких військових формувань, посланих гітлерівцями на територію СРСР³³.

Радіостанція «Міламо — ліберта» зверталася до населення Італії й солдатів італійського експедиційного корпусу, направленого в серпні 1941 р. на радянсько-німецький фронт і перетвореного влітку 1942 р. в армію, що складалася з 10 дивізій і налічувала 200 тис. чол.³⁴ З липня 1941 р. постійну участь у її передачах брав П. Тольятті, який виступав під псевдонімом Маріо Корренті³⁵.

Населенню і солдатам країн фашистського блоку, а також Польщі, Чехії, Болгарії та Югославії адресувалися передачі відділу іноземного радіо Всесоюзного радіокомітету. Вони здійснювалися через Московську, Ленінградську, Одеську, Куйбишевську, Мурманську й Тбіліську радіостанції³⁶. По радіо Москви регулярно виступав член Закордонного бюро ЦК БРП В. Коларов. Він вів огляди міжнародного становища, коментував політичні й воєнні події.

З Тбілісі, крім того, велося мовлення на Грецію, Іспанію, Італію. Там працювали С. Димитров, Л. Полано та інші антифашисти³⁷. Вагому допомогу національним редколлективам у Тбілісі подавав військовий кореспондент Союзрадіо П. В. Кованов. У своїх спогадах він пише, що кожна національна редакція, працюючи над новою радіопередачею, «повинна була знайти час, щоб прослухати внутрішнє радіомовлення своїх країн, негайно прокоментувати, роз'яснити народові брехливість профашистської пропаганди, викрити зрадницьку політику гітлерівських прислужників»³⁸.

Передачі, що здійснювалися національними редакційними колективами безпосередньо на війська Німеччини та її сателітів, доповнювалися радіопропагандою політорганів Червоної Армії, що проводилася як за допомогою стаціонарних радіостанцій, так і радіоустановок політуправлінь фронтів. На фронтах були створені спеціальні колективи, що готували матеріали для радіопередач. В складанні програм діяльну участь брали й іноземні антифашисти. Поряд з пропагандистськими матеріалами до них включалися уривки з листів і щоденників військовополонених. По радіо виступали політемігранти, колишні військовослужбовці, які говорили про безглуздість продовження воєнних дій. Так, на початку 1944 р. неодноразово виступав перед мікрофоном радіостанції, що функціонувала на хвилі штабу корпусу фашистських військ, колишній офіцер гітлерівської армії, уповноважений НКВН на 3-му Українському фронті Е. Карізіус. Передача називалася «Одинадцять років гітлерівського панування»³⁹. Колишні генерали вермахту фон Зейдліц, Корфес та інші німецькі антифашисти вдень і вночі

³³ Бурмака М. М. Назв. стаття, с. 43.

³⁴ Там же.

³⁵ Тридцать лет жизни и борьбы Итальянской коммунистической партии: Сб. статей и документов. Пер. с ит.—М., 1953, с. 656.

³⁶ Горненски Никифор. Указ. соч., с. 117, 159; Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941—1945): Крат. ист. обзор.—2-е перераб. и доп. изд. М., 1968, с. 526, 558, 559; История Болгарской коммунистической партии, с. 426; Аблова Р. Т. Указ. соч., с. 175; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 4, с. 380; Клоков В. И. Помощь КПСС и Советского государства европейскому движению Сопротивления.—В кн.: Великая победа советского народа. 1941—1945, с. 188.

³⁷ Замлинский В. А. По велению интернационального долга: Выполнение Коммунистической партией Советского Союза, советским народом своего интернационального долга в борьбе против германского фашизма во второй мировой войне 1939—1945 гг.—К., 1980, с. 120.

³⁸ Кованов П. П. Слово — оружие.—2-е изд., доп.—М., 1978, с. 29.

³⁹ Wolf Willy. An der Seite der Roten Armee: Zum Wirken des Nationalkomitees «Freies Deutschland» an der sowjetisch-deutschen Front 1943 bis 1945.—Berlin. 1973, S. 109

зверталися по армійській радіостанції до оточених німецько-фашистських військ під Корсунем-Шевченківським⁴⁰. 118 виступів здійснено активістами НКВН у вересні 1944 р. на 4-му Українському фронті⁴¹.

Про розмах пропагандистської діяльності радіостанцій зарубіжних антифашистських організацій в СРСР свідчить той факт, що передачі для населення і військовослужбовців Німеччини тільки до липня 1943 р. здійснювалися з Москви на семи хвилях і тривали більше п'яти годин на добу⁴². З утворенням Національного комітету «Вільна Німеччина» і налагодженням роботи радіостанції цієї організації і добова кількість передач, і тривалість їх значно збільшилися. Всесоюзний радіокомітет організовував щоденно 14 передач, які звучали в сфері близько п'яти годин⁴³. В цілому ж під час війни радіомовлення здійснювалося на 28 іноземних мовах⁴⁴.

Передачі радіостанцій, створених в СРСР з ініціативи керівників міжнародного робітничого й комуністичного руху, братніх компартій, були розраховані переважно на населення європейських країн. Вони подавали патріотам велику морально-політичну підтримку в боротьбі проти фашизму, сприяли ідейній ізоляції останнього. Радіостанції відіграли велику роль у налагодженні зв'язку з учасниками антифашистського руху на батьківщині, а також в ідеологічній роботі серед солдатів фашистських військ. Адже під час тотальних мобілізацій, до яких фашистська Німеччина та її сателіти змушені були вдаватися через величезні втрати на фронті, до гітлерівської армії і військ союзників потрапляли солдати, які чули по радіо слова правди. Це справляло серйозний вплив на їх моральний стан. Крім того, передачі радіостанцій сприяли посиленню антифашистських настроїв серед військовослужбовців ворожих армій на фронті. Багато з них стали в ряди борців проти гітлеризму і згодом успішно проводили агітаційну роботу у фронтових і тиллових таборах для військовополонених, брали активну участь в ідеологічній боротьбі на фронті, вступали до створених на території СРСР національних добровольчих військових частин, які після завершення війни стали на варті демократичних перетворень у своїх країнах.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibid., S. 168.

⁴² Бурцев М. И. Идеологическая работа среди войск и населения противника.— В кн.: Всемирно-историческая победа советского народа. 1941—1945 гг.: Материалы науч. конф., посвящ. 25-летию победы над фашист. Германией. М., 1971, с. 518.

⁴³ Селезнев Н. А. Война и идеологическая борьба.— 2-е изд., перераб. и доп.— М., 1974, с. 68.

⁴⁴ История Коммунистической партии Советского Союза — М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 413.

ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЯ ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ В ХОДІ ВИЗВОЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР

В. І. СИЛЕЦЬКИЙ (Івано-Франківськ)

На початку 1944 р. воєнно-політична обстановка визначалася всесвітньо-історичними перемогами нашого народу та його Збройних Сил, які було здобуто під керівництвом Комуністичної партії у попередній період. Вони привели до корінного перелому в ході війни, дали можливість Верховному Головнокомандуванню розробити й здійснити протягом 1944 р. ряд великих наступальних операцій, які завершилися цілковитим визволенням радянської території.

Велика Вітчизняна війна з усією силою й повнотою показала нерозривний зв'язок Збройних Сил СРСР з народом. Історія ще не знала такої монолітної єдності народу й армії, тилу й фронту. Вона яскраво проявилася й під час визволення західних областей Української РСР. Трудящі вважали своїм патріотичним обов'язком всіляко сприяти Червоній Армії, зробити вагомий вклад у розгром гітлерівських окупантів. Вони допомагали будувати мости й наводити переправи, споруджувати оборонні позиції та аеродроми, відбудовувати шляхи сполучення, виділяли для військових частин свій індивідуальний транспорт, були добровільними провідниками та розвідниками.

У ході Проскурово-Чернівецької операції, коли передові загони 1-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерала М. Ю. Каткова вийшли до Дністра в районі Заліщиків, жителі с. Устечко і навколишніх сіл активно сприяли їм при форсуванні водної перепони. Під обстрілом противника вони вказали броди, розшукали човни, будівельний матеріал, необхідний для наведення переправи¹. Під час рейду передового загону 1-ї гвардійської танкової бригади (командир — старший лейтенант В. Бочковський), що закінчився визволенням м. Коломиї, юна жителька міста С. Романчук попередила командира головної машини про небезпеку. Завдяки їй сапери виявили й знешкодили 6 добре замаскованих мін. В. Бочковський направив кілька танків для захоплення ворожих ешелонів з бойовою технікою, що відходили в напрямі станції Годи. Найкоротший шлях радянським бійцям указав житель с. П'ядики М. Ф. Мельничук. Загалом було знищено три ешелони, захоплено багаті трофеї².

Як відомо, радянські воїни перешкодили гітлерівцям зруйнувати важливий політичний, промисловий і культурний центр Радянської України — Львів. І в цьому активну допомогу їм подавали львів'яни. І. Галан показав шлях й вивів танкістів лейтенанта Т. М. Кононця з 4-ї танкової армії під командуванням генерала Д. Д. Лелюшенка до залізничної станції Львів. Їх поява стала для фашистів повною несподіванкою. Наші бійці знищили 4 паровози, охорону, захопили 8 паровозів, близько 100 вагонів з бойовою технікою³.

Під час боїв за визволення західних областей УРСР місцеве населення допомагало також обладнати медсанбати, польові госпіталі, забезпечували їх харчами, ліжками, білизною, розмішували поранених і хворих по квартирах. У боях за Тернопіль на початку березня 1944 р. у з'єднаннях 15-го стрілецького корпусу кількість поранених перевищила 500 чол. Виникла нагальна потреба в їх улаштуванні. Ця справа була вирішена за допомогою жителів м. Збарж. На базі міської лікарні було організовано госпіталь⁴. «Дуже важко було в цих умовах, — пише у своїх спогадах колишній командир 15-го стрілецького корпусу І. І. Людинков, — евакуювати поранених. Доводилося розгортати в населених пунктах медпункти. Місцеві жителі охоче допомагали нашим лікарям, медсестрам і санітаркам, надаючи для поранених і хворих ліжка, білизну, ставали санітарками, кухарями в медпунктах»⁵.

Коли ситуація на фронті вимагала від наших військ на деякий час залишити той чи інший населений пункт, патріоти, ризикуючи власним життям та своїх рідних, переховували поранених бійців та офіцерів, які з різних причин змушені були залишитися. Так, селянин с. Чарторія Ходорівського району Дрогобицької області В. Парадовський врятував сержанта В. Командінова з 129-ї гвардійської стрілець-

¹ ЦАМО СРСР, ф. 300, оп. 3063, спр. 31, арк. 148, 149.

² Прикарпатська правда, 1979, 24 лип.

³ Лелюшенко Д. Д. Москва — Сталинград — Берлін — Прага. — М., 1973, с. 265.

⁴ ЦАМО СРСР, ф. 417, оп. 10597, спр. 100, арк. 220, 221.

⁵ Людинков І. І. Сквозь грозы. — Донецьк, 1973, с. 96.

кої дивізії 107-го стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії, яка вела наступ у районі м. Стрий. Під час однієї з атак противника В. Командінов був поранений. Парадовський, знайшовши сержанта, перев'язав його, і згодом переніс до своєї садиби. Незважаючи на небезпеку, він переховував Командінова від ворогів. Коли село було визволено від окупантів, відправив пораненого до санроти⁶.

Партійні й радянські органи західних областей УРСР, керуючись настановами В. І. Леніна про те, що у воєнний час необхідно перевести «...максимум своєї роботи, своїх зусиль і турбот на безпосередні завдання війни...»⁷, підтримували тісний зв'язок з військовими радами фронтів і армій, які розробляли й здійснювали операції по знищенню бойових частин противника. Приймалися також спільні постанови про виділення робочої сили та тягла й направлення їх на військове будівництво. В них визначалися строки проведення робіт, забезпечення працюючих харчуванням, будівельними матеріалами. На засіданнях бюро міськкомів і райкомів партії систематично обговорювалися стан оборонного будівництва, участь в ньому широких народних мас. Населення цих областей подавало значну допомогу армійським з'єднанням, наприклад, у будівництві ліній оборони, ходів сполучення, аеродромів і т. ін.

Протягом усього січня 1944 р. трудящі визволених районів Ровенської області допомагали споруджувати оборонні рубежі в межах дій 13-ї армії⁸. Три таких лінії побудували жителі Волинської області⁹. Вони працювали з особливим напруженням, докладали всіх зусиль для того, щоб завдання командування виконати доброякісно й устрок, значно перевищуючи існуючі норми виробітку. Масова участь населення у цій кампанії дала можливість зосередити зусилля відповідних підрозділів регулярної армії на зміцненні й удосконаленні передньої лінії оборони. Так, з 1 травня по 10 липня інженерні частини 1-го Українського фронту за допомогою місцевих жителів у ході підготовки до Львівсько-Сandomирської операції спорудили 22 тис. кулеметних, майже 5780 артилерійських і 5600 мінометних окопів, понад 1420 кулеметних дзотів, 5600 командних пунктів спостереження¹⁰.

Значну допомогу інженерним батальйонам та загонам аеродромного обслуговування 2-ї і 8-ї повітряних армій у будівництві нових та реконструкції старих аеродромів подали трудящі західних областей УРСР. До 20 червня 1944 р. лише тилові частини 2-ї повітряної армії за активною участю населення підготували 65 літних майданчиків, частину яких було розташовано на території Волинської, Ровенської та Тернопільської областей¹¹.

Напередодні Львівсько-Сandomирської операції Ставка ВГК, враховуючи особливе воєнно-політичне значення завдань, поставлених нею перед військами 1-го Українського фронту, поповнила вищезгадане з'єднання 42-ма авіаполками. Виникла необхідність терміново побудувати для них бази в районі Луцька, Ровно, Берестечка, Кременця, Тернополя, Проскурова, Старокостянтинова. Завдяки активності та героїчним зусиллям трудящих Волинської, Ровенської, Тернопільської та Хмельницької областей протягом 10 днів було підготовлено 33 аеродроми¹². Повітряну армію забезпечено необхідною кількістю льотних полів.

При сприянні місцевого населення інженерні частини 8-ї повітряної армії 4-го Українського фронту до 1 вересня 1944 р. створили 3

⁶ ЦАМО СРСР, ф. 572, оп. 56879, спр. 2, арк. 74.

⁷ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! — Повне збір. творів, т. 39, с. 42.

⁸ ЦАМО СРСР, ф. 361, оп. 6022, спр. 126, арк. 53.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 352, арк. 21.

¹⁰ Конев І. С. Записки командуючого фронтом 1943—1944. — М., 1972, с. 242.

¹¹ Военно-исторический журнал, 1964, № 7, с. 31.

¹² Там же, с. 32.

аеровузли: Стрийський — 4 майданчики, Ходорівський — 3 й Дрогобицький — 4¹³.

Протягом 1944—1945 рр. значну частину робочої сили й індивідуального транспорту було виділено для підготовки аеродромів до зимового сезону. За кожним з них закріплено найближчі населені пункти, певна кількість транспортних засобів тощо.

Великого значення набула й допомога, яку трудящі подали залізничним військам та спеціальним формуванням Наркомату шляхів у відбудові залізниць. Від їх успішної діяльності залежало безперерйне матеріально-технічне забезпечення бойових операцій Червоної Армії. Наступ радянських військ вимагав збільшення обсягу та масштабів перевезення стратегічних вантажів до лінії фронту. З просування наших армій далі на захід значно зросла довжина комунікацій, а також відстань від промислових центрів до районів бойових дій. До того ж залізничне господарство України зазнало величезних руйнувань у період тимчасової окупації й особливо під час відступу німецько-фашистських загарбників. Інженерні частини й спеціальні формування без допомоги з боку місцевого населення й змогли б вчасно відбудувати знищене ворогом. ЦК КП(б)У та РНК УРСР прийняли спільні постанови «Про відбудову залізничних напрямків Правобережної України в межах 1-го Українського фронту (21 січня 1944 р.)», «Про відбудовні роботи першої черги на найважливіших напрямках території УРСР (13 травня 1944 р.)»¹⁴, в яких було визначено конкретні завдання щодо реконструкції залізничного транспорту, транспортних магістралей, системи сполучення.

Партійні організації Волинської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей провели значну масово-політичну й організаційну роботу для залучення трудящих регіону до участі у відбудовних роботах. Лише жителі Волинської області з початку визволення останньої до листопада 1944 р. відпрацювали понад 101 тис. людино-днів. Для боротьби із сніговими заметами вони виготовили 12000 щитів, 1500 кілків і 500 дерев'яних лопат¹⁵.

Територія визволених від окупантів районів західних областей була найближчим тилом діючої армії. Транспорт, ешелони в місцях навантаження й розвантаження постійно перебували в зоні бомбардування та артилерійського обстрілу. Це ускладнювало умови роботи. Незважаючи на небезпеку, залізничники й населення інколи кілька разів відбудовували виведені з ладу об'єкти. Наприклад, Коломийський залізничний вузол з березня по липень 1944 р. систематично піддавався ворожому обстрілу. Але вже через 3—5 годин необхідні для фронту вантажі відправлялися за місцем призначення¹⁶.

Вчасне введення в дію залізниць за активною участю місцевого населення стало однією з важливих передумов успішної підготовки й проведення Львівсько-Сандомирської наступальної операції, яку здійснили частини 1-го Українського фронту. Транспорт відіграв вирішальну роль у перегрупуванні армій, постачанні бойової техніки, боєприпасів, завдяки чому було забезпечено перевагу на напрямках головних ударів. Лише в червні—серпні у прифронтові райони Ковельської і Львівської залізниць прибуло понад 140 тис. вагонів з вантажем, необхідним для наших військ¹⁷.

Воєнні дії під час визволення західних областей України відбувалися також у важкопрохідних районах: лісисто-болотистій місцевості

¹³ Рытов А. Г. Рыцари пятого океана.— М., 1968, с. 368.

¹⁴ Данилюк М. З. Натхнення праця в ім'я перемоги.— К., 1970, с. 78.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 352, арк. 12.

¹⁶ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 1, спр. 6, арк. 14.

¹⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945.— М., 1962. Т. 4, с. 610.

Волинської та Ровенської областей, у Карпатах, у надзвичайно складних кліматичних умовах взимку й навесні 1944 р. Відступаючи, противник виводив з ладу шляхове господарство. Промисловість не мала можливості повністю задовольнити потреби у техніці. Тому заготівля й підвезення будівельних матеріалів, реконструкція шляхів і мостів — все це вимагало значних зусиль. Інженерним військам на допомогу прийшло місцеве населення, яке активно використовувало власний транспорт. У січні — лютому 1944 р. трудящі визволених районів Волинської і Ровенської областей разом з бійцями 42-го, 117-го, 150-го та 15-го шляхово-експлуатаційних батальйонів 13-ї армії відбудовували транспортні магістралі, ремонтували трубопроводи тощо. Окремі ділянки закріплювалися за селами, їх мешканці входили до складу спеціальних бригад, які очолювали солдати й офіцери інженерних військ¹⁸.

Партійні та радянські органи провели велику масово-політичну й організаційну роботу, щоб забезпечити активну участь населення західних областей у відбудові шляхового господарства й поданні допомоги наступаючим військам Червоної Армії. Так, виконком Ровенської обласної Ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У 14 лютого 1944 р. прийняли спеціальну постанову «Про утримання шляхів гужового транспорту в належному стані». На бюро Дрогобицького обкому партії кілька разів розглядалися питання, що стосувалися будівництва шляхів союзного, республіканського й місцевого значення та залучення місцевого населення, використання їх індивідуального транспорту на відбудовних роботах¹⁹. Так, йдучи назустріч проханням командування 1-го Українського фронту щодо будівництва й ремонту військово-автомобільних шляхів у травні — червні 1944 р., обласні та районні комітети партії Волинської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей мобілізували й залучили з метою допомоги інженерним частинам тисячі жителів міст і сіл. Лише в районі дій 60-ї армії в червні щодня працювали 900 чол. з ряду районів Тернопільської області. Було також підвезено 35% (із загальної кількості) будівельних матеріалів²⁰. Це дало можливість інженерним військам фронту побудувати, відбудувати та відремонтувати 3300 км шляхів, навести великі мости на ріках Дністер, Збруч, Прут і Серет²¹.

До початку Львівсько-Сандомирської операції всі необхідні роботи по шляховому й мостовому будівництву були закінчені. Це мало особливе значення для зосередження армійських з'єднань і техніки на головних напрямках наступу, сприяло їх матеріальному забезпеченню й успішному виходу на бойові рубежі. Слід сказати, що на ділянці прориву, яка становила 26 км (6% смуги фронту), було згруповано до 90% танків і САУ, понад 70% артилерії²².

Під керівництвом партійних організацій трудящі західних областей УРСР подали необхідну допомогу інженерним частинам 4-го Українського фронту у створенні розгалуженої системи шляхів, яка в складних умовах лісно-гористої місцевості забезпечила безперерйне постачання військ усім необхідним, вчасну евакуацію поранених як під час підготовки, так і в ході Східно-Карпатської наступальної операції. Так, 15 серпня 1944 р. бюро Станіславського обкому КП(б)У та виконком обласної Ради депутатів трудящих прийняли постанову «Про відбудову мостів і шляхів по Станіславській області», згідно з якою на відбудовні роботи щоденно мобілізувалося 1400 чол. та 500 підвод з 19 районів області²³.

¹⁸ ЦАМО СРСР, ф. 361, оп. 79433, спр. 1, арк. 145, 148, 157, 158.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 339, арк. 19.

²⁰ ЦАМО СРСР, ф. 417, оп. 10610, спр. 22, арк. 28, 29.

²¹ Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.— М., 1958. Т. 3, с. 395—396.

²² Полущкин М. А. На Сандомирском направлении.— М., 1969, с. 21.

²³ Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-295, оп. 1, спр. 6, арк. 57.

В період боїв за визволення західних областей України місцеве населення виділяло свій транспорт для перевезення військових вантажів. Незадовільний стан шляхів, весняне бездоріжжя підвищували роль гужового транспорту, а у віддалених від шосе районах взагалі робили його основним видом сполучення. Важливість і необхідність транспорту зростала й тому, що під час наступу та швидкого просування Червоної Армії на захід тили відставали, а автомашини у складних умовах місцевості застрягали на шляхах. З аналогічних причин медсанбати й польові госпіталі не завжди встигали за військами.

Лише 30 та 31 січня 1944 р. селяни Колківського й Цуманського районів Волинської області за допомогою свого гужового транспорту перевезли сотні тонн вантажів²⁴. 1 лютого 1944 р. 149-а стрілецька дивізія (комдив — полковник А. А. Орлов) згідно з наказом командира корпусу повинна була прорвати другу смугу оборони противника в районі м. Здолбунова й вийти на західну околицю м. Ровно. Однак виконати його не вдалося. Вся артилерія, тили й автотранспорт відстали. Чотири мости, побудовані на р. Горинь, були роздавлені кригою або затоплені, запас боєприпасів значно зменшився. Дивізія змушена була відмовитися від плану наступу, тому що у солдатів залишилося всього по 10—15 патронів на кожну гвинтівку. Командування мобілізувало населення, його транспорт, частину особового складу полків для підвезення боєприпасів. Вранці становище поліпшилося, й дивізія змогла відновити свій наступ²⁵. Під час Проскурово-Чернівецької операції, яка проходила в надзвичайно складних кліматичних умовах, війська 15-го стрілецького корпусу 60-ї армії 8 березня 1944 р. підійшли до Тернополя. За два дні боїв підрозділи зайняли північну частину міста, але розвинути свій успіх не змогли: фашистське командування ввело в дію нові резерви. Корпус змушений був відступити й закріпитися на іншій позиції — на підступах до міста. Становище ускладнилося. Боєприпаси й продовольство підвозилися за допомогою гужового транспорту, якого не вистачало. Тили відстали на 100 й більше кілометрів. Польові госпіталі — також. Число поранених збільшувалося. В цих складних умовах політпрацівники дивізій і корпусу звернулися до місцевого населення із закликом подати їм активну допомогу²⁶. Лише у розпорядження 28-го стрілецького корпусу генерала Н. І. Нечаєва було виділено 300 підвод із сіл Тернопільщини²⁷.

Отже, моральна й матеріальна підтримка, яку трудящі подали наступаючим частинам Червоної Армії під час визволення західних областей республіки, дала змогу зменшити втрати як особового складу, так і бойової техніки та матеріальних засобів, вивільнити додаткову кількість військ для безпосередньої участі в операціях, розроблених радянським командуванням. Було досягнуто високих темпів наступу, що забезпечило його успіх.

²⁴ Лизогуб М. Д. Бойові дії партизанів та початок визволення Волині Червоною Армією (1941—1944 рр.).— Наук. зап. Луцького пед. ін-ту, 1957. Т. 7, с. 165.

²⁵ Белкин И. М. 13-я армия в Луцко-Ровенской операции, 1944.— М., 1960, с. 111.

²⁶ ЦАМО СРСР, ф. 417, оп. 10597, спр. 100, арк. 220, 221.

²⁷ Там же, спр. 92, арк. 200.

До Дня преси

ВИСВІТЛЕННЯ В ПРЕСІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПИТАНЬ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

І. М. МАКОВІЙЧУК (Київ)

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє постійну увагу дальшому поліпшенню ідейно-політичного, патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. У постанові «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслено, що партійні організації, проводячи багатогранну роботу по комуністичному вихованню трудящих, покликані «широко показувати роль героїчного робітничого класу, Комуністичної партії Радянського Союзу в інтернаціональному згуртуванні всіх трудящих, у здійсненні ленінської національної політики, всебічному прогресі й зближенні націй і народностей...»¹. Постійним, неминущим за своїм значенням завданням Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов назвав «виховання радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей країни, любові до своєї великої Радянської Батьківщини, інтернаціоналізму, солідарності з трудящими інших країн»².

Велику роботу по пропаганді ленінської національної політики КПРС, ідей дружби народів Союзу РСР та інтернаціональному вихованню трудящих проводить радянська преса. В умовах розвинутого соціалізму засоби масової інформації перетворилися, як сказано в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», у могутній, оснащений сучасною технікою інформаційно-пропагандистський апарат, який охоплює своїм впливом мільйони людей³, стали одним з важливих інститутів у політичній системі соціалістичного суспільства. Нині на практиці здійснений відомий лозунг В. І. Леніна, висунутий ним ще у квітні 1918 р.: «Преса повинна служити знаряддям соціалістичного будівництва...»⁴. Газети і журнали республіки яскраво висвітлюють величезну роботу нашої партії і держави по дальшому розвитку й вдосконаленню національних відносин, вихованню трудящих у дусі патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, а також почуття громадянина Радянського Союзу.

Висуваючи ці питання на перший план, періодична преса Української РСР прагне показати, що основу інтернаціональної спільності соціалістичних націй становить великий російський народ, навколо якого згуртувалися всі народи нашої Батьківщини. Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР» зазначив: «Народи нашої країни звертають особливі слова вдячності до російського народу. Без його безкорисливої братерської допомоги були б неможливими нинішні досягнення жодної з республік»⁵.

Комуністична партія постійно націлює радянську пресу на глибоке розкриття питань ленінської національної політики, дружби народів СРСР. Про необхідність ґрунтовного висвітлення цих проблем на сторінках газет і журналів наголошувалося, зокрема, у постановах

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 21.

² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. К., 1982, с. 15.

³ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 3.

⁴ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 180.

⁵ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 9.

ЦК КПРС «Про підвищення ролі районних газет у комуністичному вихованні трудящих», «Про висвітлення питань соціалістичного змагання у пресі Литовської РСР», «Про керівництво Томського обкому КПРС засобами масової інформації і пропаганди»⁶ та ін.

Для поліпшення діяльності преси Української РСР важливе значення мали постанови ЦК Компартії України з питань роботи засобів масової інформації і пропаганди. Так, у постанові ЦК Компартії України «Про роботу партійних комітетів Чернігівської області по підвищенню ролі місцевої преси у вирішенні завдань господарського і культурного будівництва» (1973 р.) указувалося: «У місцевій пресі слід яскравіше розкривати роль партії як керівної, політичної сили нашого суспільства, виховувати маси у дусі марксизму-ленізму, дружби народів СРСР, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму»⁷.

Центральний Комітет Компартії України після XXVI з'їзду КПРС націлив пресу республіки на пошуки нових форм подачі матеріалів з питань дружби народів. У постанові «Про роботу редакції газети «Правда України» по пропаганді рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України», зокрема, наголошувалося: «Важливо урізноманітнювати подачу матеріалів, спрямованих на виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів СРСР...»⁸

Виконуючи ці рішення партії, працівники преси, радіо та телебачення прагнули вдосконалювати методи й форми роботи. Як зазначав у промові на V з'їзді журналістів України (лютий, 1982 р.) член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський, засоби масової інформації та пропаганди повинні «допомагати партійним організаціям виховувати трудящих, особливо молодь, в дусі комуністичної переконаності, зміцнювати високі патріотичні та інтернаціоналістські почуття наших людей»⁹.

Важливим орієнтиром в діяльності редакційних колективів стала постанова ЦК КПРС «Про організаторську і політичну роботу партійних організацій Грузинської РСР по підготовці до 60-річчя утворення СРСР»¹⁰, опублікована 20 липня 1982 р., а також матеріали Всесоюзної науково-практичної конференції з проблем розвитку національних відносин в умовах зрілого соціалізму, досвіду патріотичного й інтернаціонального виховання, яка відбулася в червні 1982 р. у Ризі.

Преса Радянської України нагромадила значний досвід по пропаганді ленінської національної політики, ідей дружби народів СРСР. Вивчення багатого фактичного матеріалу, газетно-журнальних публікацій показує, що періодичні видання республіки приділяють особливу увагу таким важливим напрямом своєї роботи, як пропаганда марксистсько-ленінського вчення з національного питання; роль В. І. Леніна в утворенні Союзу РСР; висвітлення рішень XXVI з'їзду КПРС з питань дальшого розвитку національних відносин на сучасному етапі; всебічний аналіз закономірностей розквіту та неухильного зближення соціалістичних націй, результатів дедалі зростаючої інтернаціоналізації господарського й усього суспільного життя, становлення й зміцнення нової історичної спільності людей — радянського народу; критика «теорій» буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії нашої країни, в тому числі Української РСР; пропаганда соціалістичного способу життя.

⁶ КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. М., 1979, с. 286, 309, 333.

⁷ Під прапором ленінізму, 1973, № 21, с. 3.

⁸ Рад. Україна, 1981, 4 верес.

⁹ Рад. Україна, 1982, 5 лют.

¹⁰ Правда, 1982, 20 июля.

Використовуючи різноманітні жанрові форми подачі матеріалів, газети і журнали республіки систематично друкують теоретично-пропагандистські статті, в яких розкривається зміст ленінського вчення з національного питання, його творчий розвиток Комуністичною партією. Вони вміщуються, як правило, в постійних розділах та рубриках, наприклад: «Питання наукового комунізму», «XXVI з'їзд КПРС: питання марксистсько-ленінської теорії» (журнал «Комуніст України»), «Теоретичні семінари», «Питання теорії» (журнал «Під прапором ленінізму»), «XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва» («Український історичний журнал»), «Актуальні питання теорії» (газета «Радянська Україна»), «Теоретичні читання» (газета «Правда України»), «Наші марксистсько-ленінські читання» (газета «Кримська правда»), «На допомогу доповідачам, політінформаторам і агітаторам» (газета «Київська правда»), «Політичні бесіди» (газета «Прапор комунізму», м. Київ) та інших.

Виходячи з партійних настанов, газети й журнали УРСР широко пропагують і роз'яснюють широким масам читачів основні закономірності розквіту та зближення соціалістичних націй, висвітлюють теоретичні проблеми, які стосуються основ соціалістичного способу життя.

У теоретичних та пропагандистських статтях показано, як наша партія, постійно розвиваючи марксистсько-ленінське вчення про нації і національні відносини, розкриває положення про те, що національна політика КПРС спрямована на дальший розквіт і зближення всіх націй і народностей, поглиблення соціалістичної демократії. Останнім часом у періодичних виданнях надруковано чимало матеріалів, в яких розглянуто важливі рішення XXVI з'їзду КПРС, що стосуються як проблеми взагалі, так і деяких окремих її аспектів. В них наголошується, що рішення XXVI з'їзду, постанови ЦК КПРС, які розвивають і конкретизують принципи ленінської національної політики, пройняті глибокою повагою до особливостей життя та побуту, традицій народів, які живуть у нашої країні.

Чимало теоретико-пропагандистських статей, присвячених новій Конституції СРСР, всенародне одностайне схвалення якої наочно продемонструвало прагнення трудящих Союзу РСР берегти й зміцнювати дружбу народів, державний союз, надруковано в республіканській пресі. В них підкреслюється думка про те, що матеріальною основою братерської дружби народів СРСР є єдиний народногосподарський комплекс, який успішно функціонує у розвинутому соціалістичному суспільстві і являє собою надійну основу для динамічного розвитку кожної окремої радянської республіки та країни в цілому. Цей комплекс — міцний фундамент процесу інтернаціоналізації всього економічного й суспільного життя. Газети і журнали республіки систематично друкують різноманітні матеріали про перетворення ряду районів Сибіру, Далекого Сходу, Нечорнозем'я, спорудження великих промислових об'єктів.

Спілка журналістів України є шефом будівників газопроводу Уренгой — Ужгород, майже четверта частина якого пролягає по території 10 областей нашої республіки. Редакція «Робітничої газети» організувала спеціальні випуски на об'єктах українських будівельників і шляховиків, що працюють у Тюменській області¹¹.

Червоною ниткою через усі газетно-журнальні публікації проходить ідея про те, що лише завдяки братерському співробітництву народів нашої країни стало можливим швидке зростання економіки, науки й культури Радянської України. На багатьох прикладах та фактах у них проілюстровано думку, що досягнення нашої республіки — це результат не лише творчої праці трудівників України. Головною силою була й залишається творча енергія великої ленінської дружби

¹¹ Прапор комунізму, 1982, 5 лют.

та єдності всіх трудящих Країни Рад. «Животворна сила братерства» — так назвав свою статтю, опубліковану в газеті «Радянська Україна»¹², Голова Президії Верховної Ради Української РСР О. Ф. Ватченко. В ній переконливо показано, що український народ у сузір'ї республік-сестер, у сім'ї вольній, новій добився соціального й національного визволення, здобув власну соціалістичну державність, сягнув вершин економічного та соціального розвитку. «Життя трудящих Радянської України, — пише автор, — нерозривними узами зв'язане з життям братніх республік, і ця єдність дедалі міцніє... Змагання, співробітництво, взаємодопомога ...в них наочно проявляється зростаючий процес інтернаціоналізації економічного і соціального життя, зближення всіх народів і народностей країни, які становлять нову історичну спільність людей — радянський народ»¹³.

Досить цікаву сторінку про Українську РСР для публікації у газетах підготували напередодні 60-річчя утворення СРСР журналісти ТАРС і РАТАУ. Вона має назву: «В дружній родині народів-братів квітне республіка наша»¹⁴. Використавши конкретні приклади, цифровий та фактичний матеріал, автори розкрили важливу тезу про те, що «сучасна промисловість, сільське господарство, наука, справжній розквіт культури — ось що характеризує сьогодні будь-яку з них (радянських республік. — І. М.). У той же час вони мають своє неповторне обличчя, національно-своєрідні риси»¹⁵.

Систематично знайомлять своїх читачів з життям братніх союзних республік журнали «Комуніст України» та «Під прапором ленінізму». У «Комуністі України» вже кілька років ведеться постійний розділ «Сім'я єдина — Радянський Союз». Так, у 1980 р. в ньому було вміщено матеріали, присвячені Грузинській, Казахській та Естонській РСР, у 1981 р. — Киргизії, Латвії і Литві. У 1982 р. у журналі було надруковано ще ряд аналогічних публікацій. Наприклад, у першому номері 1982 р. рубрика «Сім'я єдина — Радянський Союз» була цілком присвячена Таджикистану. Із статтями виступили перший секретар ЦК Компартії Таджикистану Джабар Расулов, голова Держплану Таджикиської РСР Каххар Махкамов, секретар Шаартузького райкому партії Мусульманкул Джуракулов, головний вчений секретар Президії АН Таджикиської РСР Хабібullo Саїдмурадов та інші товариші. Читачі з інтересом ознайомилися із статтею «Нас запалював приклад Олексія Стаханова»¹⁶, автором якої є Мамлакат Нахангова. Вона щодня збирала по 102 кг бавовни (норма — 15 кг). Її праця була високо оцінена Батьківщиною — М. І. Калінін вручив одинадцятирічній піонерці орден Леніна. Нині Мамлакат — доцент Душанбинського педагогічного інституту, викладач англійської мови.

Теоретичний і політичний журнал ЦК КПРС «Коммунист» в огляді республіканських журналів високо оцінив ці виступи «Комуніста України», відзначивши, що матеріали рубрики «Сім'я єдина — Радянський Союз» підготовлені на високому науковому рівні, написані яскравою, виразною мовою¹⁷.

В журналі «Під прапором ленінізму» ведеться постійний розділ «СРСР — 60. В сім'ї єдиній», в якому також розповідається про економічні та культурні здобутки братніх народів нашої країни. У 1982 р. журнал ознайомив читачів з досягненнями Узбецької, Латвійської, Киргизької РСР. Цікаві статті надрукували Голова Ради Міністрів Узбецької РСР Н. Худайбердієв, Голова Президії Верховної Ради

¹² Рад. Україна, 1981, 25 груд.

¹³ Там же.

¹⁴ Прапор комунізму, 1982, 18 верес.

¹⁵ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Пост. ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 6.

¹⁶ Комуніст України, 1982, № 1, с. 46.

¹⁷ Коммунист, 1983, № 3, с. 115.

Латвійської РСР П. Я. Страутманіс, Голова Ради Міністрів Киргизької РСР А. Дуйшеев.

Слід підкреслити, що ці видання, публікуючи матеріали, присвячені життю братніх республік, висвітлюють не тільки їх успіхи, а й широко показують економічні, наукові та культурні зв'язки, які трудящі цих республік підтримують з трудівниками Української РСР. В «Комуністі України» з такими розповідями виступають партійні, радянські, господарські керівники, науковці, представники творчої інтелігенції.

Цікаву форму пропаганди передового досвіду господарювання, нагромадженого в братніх республіках Союзу РСР, обрала газета «Правда України». Майже десять років тому на її сторінках було відкрито рубрику «Наше спільне багатство», в якій регулярно публікуються матеріали про почини новаторів, події з життя країни, про досвід ідейно-виховної та масово-політичної роботи в різних колективах трудящих. Наприклад, в одній із статей детально розповідалось про комплексний план соціального розвитку Ждановського району столиці нашої Батьківщини, схвалений бюро Московського міськкому КПРС¹⁸. Досвід москвичів, їх приклад мали позитивний вплив на розробку аналогічних планів соціально-економічного розвитку багатьох міст та районів Української РСР.

«Радянська Україна» вже багато років веде спеціальний розділ «З досвіду партійної роботи у братніх республіках», в якому аналізуються форми й методи ідейно-виховної роботи парторганізацій країни. Свого часу читачі ознайомилися з тим, як вона поставлена у Челябінській області, з практикою діяльності партійних організацій Грузії по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих, а також з підготовкою ідеологічних кадрів у Дзержинському районі м. Москви та ін.¹⁹ Газета стала ініціатором відновлення змагання під девізом «Договір тисяч», яке розпочалося ще в 1929 р. Нині в ньому беруть участь текстильники, машинобудівники, хіміки та бавовнярі Російської Федерації, України, Білорусії та Узбекистану.

Преса України широко висвітлює різноманітні форми та методи роботи по інтернаціональному вихованню трудящих, яку проводять партійні організації республіки, зокрема науково-теоретичні та практичні конференції, вечори дружби, клуби інтернаціональної дружби, народні університети дружби народів, тижні та декади народів братніх республік за участю ударників комуністичної праці, відомих вчених, діячів літератури та мистецтва, ветеранів партії та Великої Вітчизняної війни, а також колективів художньої самодіяльності. Газети та журнали регулярно розповідають про ділові зустрічі, конференції, виступи митців та інші заходи, які сприяють обміну досвідом, взаємозбагаченню національних культур.

Як відомо, всі області Української РСР змагаються з областями РРФСР. Обласні газети приділяють значну увагу дружнім зв'язкам народів-братів й, особливо, соціалістичному змагання між трудівниками Підмосков'я й Київщини. «Київська правда» друкує спеціальні тематичні сторінки «Вісник соціалістичного змагання». «Кримська правда» аналізує хід змагання між хліборобами Криму та трудівниками ланів Кубані, «Социалистический Донбасс» — шахтарів України та гірників Кузбасу. «Закарпатська правда» раз у квартал вміщує на своїх сторінках підсумкові дані про соцзмагання між закарпатцями та трудящими Північної Осетії²⁰, а газета «Радянська Буковина» у спеціальному розділі «У друзів по змагання» публікує цікаві репортажі з Рязанської області²¹.

¹⁸ Правда України, 1974, 20 юния.

¹⁹ Рад. Україна, 1974, 21 берез., 12 верес., 4 жовт.

²⁰ Закарпат. правда, 1980, 28 трав.

²¹ Рад. Буковина, 1980, 9 липня.

В умовах розвинутого соціалізму особливого значення набуває інтернаціоналізація духовного життя радянського суспільства. Національні соціалістичні культури збагачуються мистецькими досягненнями інших братніх народів. Їх взаємозближенню активно сприяє російська мова, яка, як підкреслив товариш Ю. В. Андропов, є «фактором виняткового значення в економічному, політичному і культурному житті країни...». Вона «природно увійшла в життя мільйонів людей будь-якої національності»²².

Свій вклад у зміцнення єдності духовного життя націй і народностей нашої країни робить і радянська преса. Автори статей підкреслюють, що соціалістична культура дедалі більше входить у побут людей, у виробництво, стає важливим фактором гармонійного розвитку особистості, відіграє велику роль в інтернаціональному вихованні трудящих.

Висвітлюючи процес взаємозближення та взаємовпливу національних культур, зокрема, науки, літератури, образотворчого й музичного мистецтва, театру, кіно, автори матеріалів, надрукованих на сторінках періодичних видань, особливо наголошують, що в ньому важливе місце займають культурні традиції та здобутки російського народу, на яких ідейно загартовувалися й виховувалися покоління митців.

Яскравим свідченням єднання соціалістичних культур стало святкування у 1979 р. 325-річчя возз'єднання України з Росією. Газети і журнали республіки розповідали про те, що під час всенародного свята у республіці побували творчі колективи Російської Федерації, урочисто пройшли дні літератури РРФСР. Публікувалися розповіді про художні виставки, вистави, які представили митці братньої республіки. Друкувалися й докладні звіти про дні Української РСР, що відбулися в Москві. Робітники автомобільного заводу ім. Лихачова під час зустрічі з письменниками — посланцями УРСР — у своєму вітанні підкреслили: «Ми знаємо й цінуємо українську літературу, яка дала світові талановитих поетів, прозаїків, драматургів. Слово Шевченка і Франка, Тичини і Рильського, Гончара і Бажана стало надбанням нашої багатонаціональної країни...»²³.

У пресі систематично висвітлюються різноманітні форми культурного співробітництва народів Країни Рад: декади, тижні, міжреспубліканські та всесоюзні літературно-мистецькі фестивалі, наприклад, «Київська весна», «Кримські зорі», «Золота осінь», «В сім'ї вольній, новій», які щорічно проводяться на Україні, а також обмін театральними, музичними колективами, художніми виставками, кінофестивалі, святкування ювілеїв видатних діячів культури, зустрічі представників творчих спілок, різноманітні семінари, симпозиуми тощо.

У свою чергу, газети й журнали, що друкуються в союзних республіках, розповідають про творчість українських митців, які систематично приїждять у гості до своїх колег. Так, газета «Грозненский рабочий» високо оцінила гастрольні вистави Донецького державного академічного російського театру опери та балету²⁴, а «Черноморская здравница» — концерти у Сочі Державного академічного ансамблю танцю Української РСР ім. П. Вірського²⁵.

Преса нашої республіки приділила значну увагу й підготовці до святкування 60-річчя утворення Союзу РСР та 1500-річчя Києва. Газети писали про літературний вечір за участю письменників Російської Федерації, України та Білорусії, Дні кіно Литовської РСР, а також

²² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 9.

²³ Рад. Україна, 1979, 11 лют.

²⁴ Грозненский рабочий, 1980, 11 юня.

²⁵ Черноморская здравница, 1980, 22 юня.

про виставку творів художників РРФСР, БРСР, УРСР²⁶. Газета «Прапор комунізму» в постійній рубриці «Мости братерства» друкувала вірші Сергія Баруздіна, Роберта Рождественського, Владислава Шошина, білоруса Ригора Няхайя, грузина Фрідона Халваші та багатьох інших (в перекладах українських поетів)²⁷.

Важливе значення для зміцнення багатогранних взаємовідносин між народами нашої країни має співробітництво братніх республік Союзу РСР у галузі науки. Масштаби та розмах спільної творчої діяльності вчених визначаються єдиною науково-технічною політикою. Преса активно пропагує досягнення науковців Радянського Союзу. Більшість республіканських, обласних та міських газет має спеціальні розділи та рубрики: «Наука — виробництву» («Правда України»), «Союз науки і виробництва» («Радянська Донеччина», «Зоря» (Дніпропетровськ), «Прапор комунізму» (Київ), «Технічний прогрес — ключ до ефективності» («Соціалістична Харківщина») та ін. Автори газетно-журнальних публікацій підкреслюють одну важливу думку: співробітництво працівників науки всіх республік є дійовим фактором успішного розвитку актуальних наукових напрямів у масштабах країни, активно сприяє вирішенню важливих проблем прискорення науково-технічного прогресу. Київська міська газета «Прапор комунізму» повідомляла, що в десятій п'ятирічці Інститут електрозварювання АН УРСР ім. Є. О. Патона, який є всесоюзним центром досліджень з проблем зварювання металів, розробки нових методів одержання високоякісних сплавів чистих металів, підтримував творчі зв'язки з тисячею установ та підприємств Радянського Союзу. Завдяки цьому у виробництво було впроваджено понад 300 пропозицій, економічний ефект від яких становив близько 400 млн. крб.²⁸ «Радянська Україна» повідомляла, що московські та ленінградські вчені розробили проект парової турбіни потужністю 800 тис. кВт для Слов'янської ГРЕС, а робітники Ленінградського металічного заводу виготовили її²⁹. Оригінальні методи гідравліки, розроблені науковцями Грузії, активно використовуються на Криворізькому гірничозбагачувальному комбінаті³⁰.

На сторінках республіканської преси знаходять широке відображення різноманітні питання творчого співробітництва вчених-суспільствознавців України із своїми колегами з братніх республік. Зокрема, історики Москви, Києва, Мінська, Кишинєва спільно розробляють проблеми історичних зв'язків, становлення непорушної дружби між російським, українським, білоруським, молдавським народами. Було також опубліковано ряд статей та оглядів, де йшлося про видання багатотомної «Історії Української РСР», яку підготували вчені Української РСР за участю суспільствознавців Москви, Ленінграда й інших міст нашої країни.

Значна кількість матеріалів з цієї тематики друкується в «Українському історичному журналі». Він знайомить своїх читачів з основними напрямками досліджень у галузі історичної науки. В 1981 р. у журналі з'явився спеціальний розділ — «Наукове життя в братніх республіках СРСР». У ньому надруковано статті про стан та перспективи розвитку історичної науки в Узбекистані та Таджикистані (1981, № 7, 12), Латвії, Туркменії, Казахстані, Білорусії, Молдавії, Литві (1982, № 1, 2, 7, 9, 10, 12). Їх автори — провідні вчені цих республік.

Таким чином, у періодичній пресі Української РСР було опубліковано велику кількість цікавих, змістовних матеріалів, в яких висвітлено різні аспекти національної політики КПРС, дружби народів

²⁶ Прапор комунізму, 1982, 16 берез., 8 верес., 18 трав.

²⁷ Там же, 1982, 5, 12 верес.

²⁸ Прапор комунізму, 1981, 11 січ.

²⁹ Рад. Україна, 1965, 28 січ.

³⁰ Молода гвардія (Київ), 1980, 14 черв.

СРСР і соціалістичного інтернаціоналізму. Вони є цінним історичним джерелом для вивчення практики соціалістичного й комуністичного будівництва, дослідження тих важливих соціально-політичних зрушень, що відбуваються у суспільстві, в тому числі актуальних проблем розвитку національних відносин на сучасному етапі. Серед головних тем, яким приділялася особлива увага на сторінках періодичних видань УРСР, слід виділити такі: а) показ особливостей та форм економічного й культурного співробітництва народів нашої країни, б) розкриття процесу інтернаціоналізації економічного, соціально-політичного життя трудящих. В усіх статтях, присвячених цим важливим питанням, на першому плані радянська людина — патріот і інтернаціоналіст. Тобто, як наголосив товариш Ю. В. Андропов у своїй статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР», «соціалістично вихованою є тільки та людина, якій не байдужі не лише власні трудові успіхи, благополуччя, авторитет, а й справи товаришів по праці, трудового колективу, інтереси всієї країни, трудящих усього світу»³¹.

³¹ Коммунист, 1983, № 3, с. 12.

ЛЕНІНСЬКА ГАЗЕТА «ПРАВДА» У БОРЬБІ ЗА ЗАЛУЧЕННЯ СОЛДАТСЬКИХ МАС НА БІК СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (березень — липень 1917 р.)

О. І. ДОМБРОВСЬКИЙ (Одеса), Ю. І. СУРАЙ (Одеса)

Створена В. І. Леніним у 1912 р. газета «Правда» на всіх історичних етапах була могутньою зброєю Комуністичної партії у боротьбі за здійснення революційних перетворень в нашій країні. Особливо велика заслуга належить їй у підготовці й проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, насамперед в організації та політичному вихованні мас, у мобілізації революційних сил на повалення влади буржуазії і поміщиків.

Діяльність ленінської «Правди» в цей період дістала досить широке відображення в радянській історичній літературі¹. У моногра-

¹ Андропов Т. Газета «Правда» в борьбе за победу Октябрьской революции.— М., 1954; Осипов Е. Н. Роль газеты «Правда» в борьбе Коммунистической партии за организацию вооруженного восстания (сентябрь—октябрь 1917 года).— М., 1956; Будников В. П. Большевицкая «Правда» в борьбе за победу Октябрьской революции.— К., 1957; его же. Большевицкая печать — важнейшее идеологическое оружие партии.— М., 1978; Казакевич А. Борьба большевицкой «Правды» за солдатские массы в период июньской демонстрации и июльского кризиса 1917 г.— Уч. записки Сибирского металлургического ин-та. Серия общественных наук, вып. 1, 1958; Куклев Е. П. Роль «Правды» в борьбе Коммунистической партии за подготовку Великой Октябрьской революции (март—июль 1917 г.).— Уч. записки Коми государственного пед. ин-та, вып. 6, 1968; Бережной А. Ф., Астрахан Х. М., Сазонов И. С. Большевицкая печать в борьбе за власть Советов (март—октябрь 1917 г.).— Л., 1960; Андронов С. А. Ленинская газета «Правда» и правдивская печать в борьбе за победу социалистической революции (март—октябрь 1917 года).— М., 1971; его же. Большевицкая печать в трех революциях.— М., 1978; Заславский Б., Сазонов И., Астрахан Х. «Правда» 1917 года.— М., 1972; П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгул. Ленинська газета «Правда» і Україна.— К., 1972; Дириженко П. І. Ленинська «Правда» в боротьбі за демократичний мир (липень—жовтень 1917 р.).— УІЖ, 1977, № 11; Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской политики пролетарского интернационализма в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— К., 1972; его же. Большевицкая пресса Украины в 1917—1918 гг.: Исторический обзор.— К., 1979; Калинин А. Н. Роль газеты «Правда» в подготовке масс к вооруженному восстанию.—

фіях, брошурах і статтях досліджено роль «Правды» в пропаганді більшовицької стратегії й тактики, поширенні ленінської ідеї збройного повстання серед трудящих мас, розкрито боротьбу газети за зміцнення союзу робітничого класу і селянства, значну увагу приділено діяльності В. І. Леніна, ЦК РСДРП(б) по керівництву цим друкованим органом. Однак поки що в історіографії по суті немає спеціальних досліджень про те значення, що його мала «Правда» у боротьбі за армію в 1917 р. (У згаданих працях історики лише побіжно торкаються цієї проблеми).

В даному повідомленні зроблено спробу показати форми і методи діяльності ленінської «Правды» по залученню солдатських мас на бік соціалістичної революції в період мирного її розвитку, розкрити боротьбу газети за демократизацію армії, зміцнення єдності солдатських мас з революційним пролетаріатом, висвітлити її роль у поданні допомоги військовій пресі більшовиків.

Як відомо, в результаті Лютневої буржуазно-демократичної революції в країні утворилося двовладдя, що являло собою переплетення двох диктатур — буржуазної та революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства. Слідуючи вказівкам В. І. Леніна, більшовицька партія розгорнула підготовку до другого, соціалістичного етапу революції, зокрема, повела величезну організаторську та ідеологічну роботу по створенню її політичної армії. Однією з важливих умов переходу до соціалістичної революції було завоювання на її бік широких солдатських мас. В. І. Ленін ще в 1905 р. вказував, що готові перейти на бік революційного народу війська є важливою складовою частиною революційної армії².

В умовах двовладдя боротьба за солдатські маси набрала надзвичайно гострого характеру. Буржуазія намагалася використати армію для продовження імперіалістичної війни та для придушення революційного народу. У цьому їй допомагали дрібнобуржуазні партії, які закликали солдатів підтримувати Тимчасовий уряд. Офіційна влада в армії формально належала командній верхівці, а фактично — підтримуваним більшістю армійських низів солдатським Радам і комітетам.

У боротьбі за армію більшовицькій партії та її друкованим органам доводилося переборювати сильний ідейний вплив дрібнобуржуазної преси. Протягом березня — жовтня 1917 р. меншовики та есери видавали у військах 10 своїх газет. По суті, під впливом угодівців перебувала вся армійська преса (понад 150 газет)³. Більшовицька партія в зазначений період загалом налічувала, за підрахунками В. П. Будникова, 96 газет⁴. Особливо гостро проблема створення більшовицьких видань стояла в перші дні після Лютневої революції. «Головне тепер — преса...», — вказував з цього приводу В. І. Ленін у березні 1917 р.⁵ Бюро ЦК РСДРП розпочало енергійну роботу по відновленню центрального органу партії — газети «Правда», закритої царським урядом влітку 1914 р. Її перший після значної перерви номер вийшов уже 5 березня 1917 р. Тираж газети в період мирного розвитку революції досягав 85—100 тис. примірників⁶.

Відновлення видання центрального органу партії мало величез-

В кн.: Науч. труды по истории КПСС: Респ. межвед. науч. сб., вып. 114, К., 1981; Ворожейкин И. Е. Боевой орган ленинской партии: (К 70-летию газ. «Правда»). — Вopr. истории КПСС, 1982, № 5; Фещенко В. Т. «Правда» — перша легальна робітнича газета. — УІЖ, 1982, № 6.

² Див.: Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання. — Повне збір. творів, т. 11, с. 347.

³ Голуб П. Партия, армия и революция. — М., 1967, с. 50.

⁴ Будников В. П. Большевицкая печать — важнейшее идеологическое оружие партии. — М., 1978, с. 130.

⁵ Ленін В. І. Лист до О. М. Коллонтай. — Повне збір. творів, т. 49, с. 384.

⁶ Большевицкая печать. Сб. материалов, вып. 5. — М., 1960, с. 11.

не значення й для розгортання активної роботи по пропаганді більшовицьких ідей в армії, роз'ясненню солдатам питань, що їх хвилювали, — про війну і мир, про землю і, таким чином, по залученню солдатських мас на бік соціалістичної революції.

До редакції «Правди» ввійшли К. С. Єремєєв, М. І. Калінін, В. М. Молотов, М. К. Муранов, активну участь у її випуску й редагуванні брали також Й. В. Сталін, М. С. Ольмінський, А. І. Ульянова-Єлізарова, Н. К. Крупська, М. І. Ульянова, Г. І. Петровський та ін.

В. І. Ленін, перебуваючи за кордоном, палко вітав відновлення виходу «Правди» і надіслав у газету свої «Листи з далека» (перший з них був опублікований 21 і 22 березня 1917 р.). Відразу ж після повернення з еміграції Володимир Ілліч був введений 5 квітня до складу редакції газети і приступив до її редагування. 7 квітня центральний орган партії опублікував його працю «Про завдання пролетаріату в даній революції» — знамениті ленінські Квітневі тези. В них, зокрема, були чітко сформульовані завдання більшовицької партії, пов'язані з викриттям «революційного оборонства», організацією братання на фронті і т. д.⁷

Квітневі тези В. І. Леніна, рішення Сьомої Квітневої конференції РСДРП(б) були покладені в основу всієї роботи більшовиків в армії у період двовладдя. «Правда» активно пропагувала ці важливі документи, неухильно керувалася ними у своїй діяльності по залученню солдатських мас на бік соціалістичної революції. Розповсюдження газети в армії наштовхувалося на значну протидію Тимчасового уряду, командування, есеро-меншовицьких солдатських комітетів, які намагалися закрити доступ більшовицьких видань на фронт. Для боротьби з дедалі зростаючим впливом більшовицького друкованого слова при Головному управлінні Генерального штабу, а також при штабах фронтів і армій були створені так звані бюро журналістів та бюро преси⁸. Однак, спираючись на місцеві партійні комітети, військові організації РСДРП(б), революційних солдатів, більшовики організували широке розповсюдження свого центрального органу на фронті та в тилкових гарнізонах. Так, помічник комісара Південно-Західного фронту доповідав військовому міністерству Тимчасового уряду, що «Правда» у підвідомчих йому військах розповсюджується у великій кількості, вона приходить раніше за інші (читай: буржуазні та угодовські — О. Д., Ю. С.) петроградські газети, і полковим комітетами деяких полків відомі особи, які вночі невідомо куди ходять, а ранком повертаються з тюками газети «Правда»⁹.

Активну участь у поширенні ленінських ідей в армійських частинах і підрозділах брав пролетаріат. Зокрема, робітники організували широку кампанію збирання коштів на видання газет і літератури для солдатів. Тільки робітники петроградського заводу «Розенкранц» у березні — травні 1917 р. відправили на Румунський фронт майже 30 тис. примірників «Правди»¹⁰.

Велику увагу розповсюдженню газети серед військовослужбовців приділяли більшовики України. Так, районні комітети РСДРП(б) Харкова виділили для цієї важливої роботи спеціальних людей¹¹. Морякам Чорноморського флоту доставляв «Правду» Одеський комітет РСДРП(б)¹². «Правда» відкривала армійським низам очі на антинародну політику Тимчасового уряду, роз'яснювала більшовицькі

⁷ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції. — Повне зібр. творів, т. 31, с. 110—114; Правда, 1917, 7 апр.

⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 1, спр. 1492, арк. 62.

⁹ Там же, ф. 2067, оп. 1, спр. 60, арк. 32 зв.

¹⁰ Якупов Н. М. Революция и мир. — М., 1980, с. 52.

¹¹ Пролетарий, 1917, 9 мая.

¹² Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. — К., 1957, с. 383.

лозунги, викладала ленінський план переходу до соціалістичної революції. «Правда» використовувала різноманітні форми подачі матеріалів, що призначалися для пропаганди в армії. Величезне значення для більшовизації солдатських мас мала систематична публікація на її шпальтах ленінських статей, промов, виступів, листів. З березня по липень 1917 р. газета опублікувала більш як 160 ленінських праць¹³. У переважній їх більшості містився аналіз становища, яке склалося на фронті, роз'яснювалася воєнна програма більшовицької партії, розвінчувався антинародний характер політики Тимчасового уряду. Так, у Квітневих тезах Володимир Ілліч наголошував, що «...треба особливо ґрунтовно, наполегливо, терпеливо роз'яснювати їм (обманутим буржуазією представникам «революційного оборонства.»—О. Д., Ю. С.) їх помилку, роз'яснювати нерозривний зв'язок капіталу з імперіалістською війною, доводити, що кінчити війну справді демократичним, ненасильницьким миром *не можна* без повалення капіталу»¹⁴. Тут же В. І. Ленін вказав на необхідність організації «...найширшої пропаганди цього погляду в діючій армії»¹⁵.

Роз'ясненню зазначеного погляду служили опубліковані в «Правде» резолюції Бюро ЦК РСДРП, Сьомої (Квітневої) конференції більшовиків, рішення Всеросійської конференції фронтових і тилкових військових організацій партії, статті діячів більшовицької партії В. Д. Бонч-Бруєвича, М. І. Калініна, М. С. Ольмінського, Й. В. Сталіна та ін. Ці матеріали стали основою більшовицької агітації і пропаганди серед солдатських мас. Уже в першому після відновлення свого виходу номері газета звертала увагу членів партії на необхідність єдності зусиль пролетаріату і революційних солдатів. У редакційній статті «До моменту» вона, зокрема, писала: «Завданням моменту є створення пролетарської і демократичної гвардії, яка разом з революційними військами в необхідний момент могла б захищати завоювання революції»¹⁶.

Важливою формою політичного виховання солдатів були вміщені в «Правду» привітання на їх адресу, огляди листів з фронту, публікації антивоєнних резолюцій, що надходили з військових частин і підрозділів. Ці матеріали друкувалися під спеціальними рубриками: «Революційна армія», «Серед солдатів», «Єднання солдатів і робітників» та ін. Загалом, за нашими підрахунками, на сторінках газети протягом досліджуваного періоду вміщено близько 600 матеріалів, присвячених становищу в армії, питанням роботи більшовиків серед солдатських мас. У тому числі було опубліковано 29 редакційних статей з цих питань, а також 16 резолюцій з'їздів і конференцій. «Правда» користувалася великою популярністю у солдатів. Про це свідчить хоча б той факт, що вже в березні редакція одержала від них 14 привітань на адресу робітничої газети. «Я вважаю себе щасливим, прочитавши «Правду»,—писав, наприклад, молодший унтер-офіцер Артем'єв із 47-ї української учбової команди (діюча армія)¹⁷. Водночас армійські низі з презирством ставилися до буржуазної преси, яка намагалася посіяти серед них недовір'я до ленінської «Правди». Так, солдати третьої окремої позиційної батареї з Південно-Західного фронту, глибоко обурюючись підлими засобами буржуазної преси щодо «Правди», писали в ній 30 березня 1917 р.: «Ми впевнені, що ніколи не вдасться їм похитнути нашу любов і наше довір'я до робітничої газети, тому що наші інтереси тісно зв'язані з інтересами робітників». В опублікованій «Правдою» 18 травня 1917 р. резолюції загальних солдатських зборів 2-ї телеграфно-телефонної роти запас-

¹³ Голуб П., А. Большевики и армия в трех революциях.— М., 1977, с. 147.

¹⁴ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 31, с. 111.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Правда, 1917, 5 марта.

¹⁷ Там же, 3 июня.

ного електротехнічного батальйону від 17 квітня зазначалося: «Бойкотувати всі буржуазні газети..., тобто не витрачати жодної трудової копійки на придбання цих газет, переконувати всіх своїх товаришів дотримуватися цього рішення, оскільки ці газети лише затьмарюють свідомість мас».

Важливим напрямом діяльності більшовицької партії та її преси, зокрема «Правды», була боротьба за демократизацію армії. Проведення цього заходу відкривало перед більшовиками можливість відвоювати на бік пролетаріату більшість військ, створити з передових загонів солдатів і матросів збройні сили соціалістичної революції. Велике значення для прискорення процесу демократизації армії мав Наказ № 1 Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Проект цього документа був складений 1 березня 1917 р. виборними представниками від військових частин за участю більшовиків. 7 березня Наказ № 1, який значною мірою обмежував вплив контрреволюційного командування, був надрукований у «Правде». За прикладом центрального органу партії згаданий документ і коментарі до нього були вміщені у багатьох більшовицьких військових виданнях. Так, газета кронштадтських більшовиків «Голос правды» опублікувала велику статтю «Про демократизацію армії», в якій палко вітала революційні починання, що проводилися у військових частинах і гарнізонах¹⁸.

Велику увагу «Правда» приділяла боротьбі з настроями «революційного оборонства» серед солдатських мас. У прийнятій 9 березня 1917 р. резолюції ЦК РСДРП «Про війну», зазначалося, що війна, яку продовжує Тимчасовий уряд, є загарбницькою, імперіалістичною і не відповідає інтересам трудящих¹⁹. Наступного дня ця резолюція була опублікована в газеті, яка понесла в окопи і казарми правду про війну, про антинародну політику буржуазного Тимчасового уряду. Під впливом більшовицької пропаганди революційні настрої серед солдатів дедалі більше посилювалися. У матеріалах, що друкувалися в «Правде» під спільними заголовками «Щоденник солдата», «Резолюції» та іншими, знайшли відображення процес зростання революційної свідомості армійських мас, їх розчарування триваючою імперіалістичною бійнею²⁰. Яскравим прикладом цього є резолюція загальних зборів 2-ї роти запасного полку електротехнічного батальйону від 26 березня 1917 р. «Ми, солдати, — говорилося в ній, — протестуємо проти загарбницької політики п. міністра Мілюкова, яка суперечить бажанням вільного російського народу»²¹. За нашими підрахунками, центральний орган РСДРП(б) в період двовладдя надрукував 67 резолюцій солдатських зборів антивоєнного характеру.

Партія та її преса, насамперед «Правда», виявляли постійне піклування про союз солдатських мас з революційними пролетарями, у зміцненні якого панівні класи вбачали основну загрозу своєму пануванню. Не випадково буржуазна преса при підтримці угодівців сіяла різні наклепи на свідомих робітників, робила спроби протипоставити їх солдатській масі. Викриваючи наміри класового ворога, В. І. Ленін у зверненні «До солдатів і матросів» писав: «Капіталісти брешуть, нібито ми хочемо розбрату і ворожнечі робітників і солдатів. Неправда! Ми хочемо *єднання* робітників і солдатів. Ми хочемо *роз'яснювати* членам Рад робітничих і солдатських депутатів, що в руках цих Рад повинна бути *вся* державна влада»²².

¹⁸ Голос Правды, 1917, 19 марта.

¹⁹ Борьба большевиков за армию в социалистической революции. Сб. документов. — М., 1977, с. 11.

²⁰ Правда, 1917, 10, 11 марта.

²¹ Там же, 29 марта.

²² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 31, с. 217.

«Правда» розгорнула широку кампанію, спрямовану на викриття спроб буржуазії розколоти революційну єдність народу. Важливі матеріали з цієї тематики систематично вміщувалися, зокрема, в рубриці «Єднання солдатів і робітників». Газета використовувала таку форму революційного виховання солдатів, як публікація звернень антивоєнного, революційного змісту, що їх надсилали своїм братам, одягнутим у шинелі, робітники заводів і фабрик. Характерним щодо цього є звернення робітників заводу «Айваз» «До солдатів», опубліковане в «Правде» 29 березня. Поряд з цим у центральному органі партії більшовиків систематично друкувалися резолюції солдатських зборів і мітингів, які засуджували наклепи буржуазії на пролетаріат. Протягом досліджуваного періоду в газеті було опубліковано 26 резолюцій такого змісту.

Важливою формою пропаганди ідеї єдності робітників і солдатів була публікація художніх творів відповідної тематики. Так, 1 квітня «Правда» надрукувала вірш відомого пролетарського поета Дем'яна Бедного «Браттям». У ньому він від імені робітників звертався до солдатів з такими словами:

Солдаты!
Вы наша кровь и наша плоть.
И тот, кто хочет нас преступно расколоть,
Кто сеет злую рознь средь трудового люда,
Тот истинный иуда!

11 квітня газета опублікувала статтю «Солдати і робітники», в якій підкреслювалося, що «найнасушніше питання даного революційного періоду — це єднання робітників і армії — на фронті і в тилу», і наголошувалося на необхідності посилити його пропаганду на сторінках більшовицької преси. Зусилля, що їх докладала «Правда» для зміцнення союзу робітників і солдатів у революції, давали позитивні результати. Уже в квітні 1917 р. в газеті друкується велика кількість солдатських листів, сповнених почуття довіри до робітничого класу та його преси, розуміння спільності інтересів пролетарів і солдатів. Так, солдат П. Сусликов із штабу 2-ї Сибірської дивізії писав, що «Правда» «є виразником волі робітника й солдата, і тому ми бажаємо їй повного процвітання»²³. Такі матеріали переконливо свідчили про зміцнення єдності робітничого класу з армійськими низами.

Дійовим засобом революціонізування солдатських мас було братання солдатів воюючих сторін. У написаній для «Правды» статті «Значення братання» В. І. Ленін вказує на його величезну роль у зламі старої армії, підвищенні революційної свідомості та ініціативи солдатських мас. «Свідомі робітники, — говориться у статті, — а за ними... маса напівпролетарів, маса бідніших селян, ставляться до братання з найглибшим співчуттям»²⁴. Пропаганда братання на фронті стала важливим напрямом діяльності «Правды» у справі виховання солдатів у інтернаціоналістському дусі. За прикладом центрального друкованого органу партії активну пропаганду ідеї братання повели військові газети більшовиків. Так, «Солдатская правда» надрукувала статтю М. І. Калініна, в якій братання розглядалось як «...один з найбільш сильних засобів припинення війни»²⁵.

«Правда» була політичним керівником і наставником більшовицької військової преси, створеної партією для проведення революційної роботи в армії. Вже 15 березня для моряків і солдатів Кронштадта більшовики почали видавати газету «Голос Правды»; 15 квітня в Петрограді вийшов перший номер «Солдатской правды», а 30

²³ Правда, 1917, 9 апр.

²⁴ Ленін В. І. Значення братання. — Повне зібр. творів, т. 31, с. 440; Правда, 1917, 28 апр.

²⁵ Солдатская правда, 1917, 30 апр.

квітня в розташуванні 12-ї армії Північного фронту — «Окопной правды»; 17 травня Ревельський комітет РСДРП(б) приступив до видання газети «Утро правды». У червні 1917 р. для армії почали виходити більшовицькі друковані органи «Солдатская жизнь» (Катеринослав), «Правда гренадерская» (Південно-Західний фронт), «Знамя борьбы» (Виборг). Загалом у період двовладдя комітети РСДРП(б) та їх військові організації видавали вісім військових газет, тираж яких, за нашими підрахунками, становив 120—125 тис. примірників. «Правда» жваво відгукувалася на появу кожної з них. Вітаючи, наприклад, початок виходу в світ газети «Окопная правда», вона писала: «Потреба в літературі на фронті величезна, газети поступають погано, тому вихід органа, що обслуговує безпосередньо фронт, є дуже необхідним»²⁶. «Правда» настійно радила редакціям військових газет запозичувати досвід інших партійних видань, всіляко допомагала їм встановлювати зв'язки з центральною та місцевою більшовицькою пресою, виступала ініціатором обміну виданнями тощо. Саме за прикладом центрального органу РСДРП(б) «Солдатская правда» та інші військові газети запровадили рубрику «Єднання робітників і солдатів»²⁷.

Під впливом більшовицької пропаганди солдати російської армії дедалі активніше протестували проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду, що діставало свій вияв у їх відмові брати участь в загарбницькій війні та в підтримці армійськими низами більшовицьких лозунгів. Так, командуєний 8-ю армією Південно-Західного фронту у своєму рапорті Головнокомандуючому змушений був визнати «розтлінний вплив пропаганди більшовиків і більшовицької літератури, надіслані в армію»²⁸. З неприхованим роздратуванням писав у військове міністерство про повний «розклад» 26 піхотних частин корпусу генерал Ступін. «Весь розум забитий лжевченням «Правды» і «Социал-демократа», іншому нічому не вірять», — скаржився генерал²⁹.

Напередодні святкування Дня міжнародної солідарності трудящих — 1 Травня «Правда» опублікувала статтю, в якій закликала більшовицькі організації вжити додаткові заходи для забезпечення фронту пролетарською пресою³⁰. В цей час центральний орган партії ще більше посилив пропагандистську роботу серед солдатів. За нашими підрахунками, з 46 ленінських праць, надрукованих газетою у травні 1917 р., 25 були присвячені питанням роботи більшовиків в армії, викриттю грабіжницького характеру імперіалістичної війни, критиці воєнної політики меншовиків та есерів. Важливе значення для викриття останньої мала стаття В. І. Леніна «Захист імперіалізму, прикритий добренькими фразами», опублікована «Правдою» 3 травня 1917 р. В ній розвінчувався есерово-меншовицький виконком Петроградської Ради, представники якого на словах виступали проти анексій і контрибуцій, а на ділі підтримували імперіалістичну політику буржуазії.

Викриття антинародної політики угодівців у питаннях війни і миру було дійовим засобом більшовицької організації армійських низів. Протягом травня «Правда» опублікувала близько п'ятдесяти резолюцій солдатських зборів і мітингів, у яких висловлювалася цілковита підтримка більшовицької партії, гнівно засуджувалася імперіалістична війна та підготовка Тимчасовим урядом наступу на фронті. Загалом у травні газета надрукувала більше 200 матеріалів різних жанрів, присвячених воєнним питанням. Це значно посилювало її вплив в армії, прискорило відхід солдатів від ідей «революційного оборонства».

²⁶ Правда, 1917, 30 апр.

²⁷ Солдатская правда, 1917, 15 апр.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 2, спр. 97, арк. 121.

²⁹ Там же, арк. 129.

³⁰ Правда, 1917, 29 апр.

Одним з важливих напрямів діяльності «Правды» була боротьба за інтернаціональне згуртування солдатських мас. Велике значення щодо цього мала пропаганда на її сторінках ленінської національної програми. Крім резолюції Сьомої (Квітневої) конференції РСДРП(б), газета опублікувала ряд статей В. І. Леніна з національного питання. Зокрема, 2 травня в ній була надрукована стаття «Фінляндія і Росія», в якій Володимир Ілліч викрив шовіністичні домагання Тимчасового уряду щодо фінського народу, розкрив найважливіші положення національної програми РСДРП(б).

Водночас більшовицька преса розвінчувала неспроможність буржуазно-націоналістичних програм місцевої буржуазії, виступала проти створення національних військових формувань. Так, за рекомендацією «Правды», газета Виборзької військової організації РСДРП(б) «Знамя борьбы» опублікувала звернення до солдатів-українців, у якому, зокрема, говорилося: «Товариші українці м. Виборга! Об'єднуйтеся під прапором боротьби пролетаріату всіх країн проти міжнародної буржуазії. В єдності сила!»³¹.

Важливе значення в діяльності партії по інтернаціональному згуртуванню солдатських мас мали рішення Всеросійської конференції фронтових і тилових організацій РСДРП(б). Заявивши про тверду переконаність у тому, що утворення національних формувань взагалі не в інтересах трудящих, хоч, звичайно, кожна нація має на це право, конференція висловила тверду впевненість, що «...пролетаріат України разом з пролетаріатом всієї Росії... боротиметься проти перетворення національних полків України у постійну окрему від народу армію»³². «Правда» широко пропагувала хід роботи та підсумки конференції: друкувала привітання її делегатів, коментувала питання порядку денного, публікувала резолюції. Все це сприяло дальшому згуртуванню солдатських мас навколо більшовицьких лозунгів.

Зростання серед солдатів незадоволення політикою буржуазії та угодовців стало причиною організації силами контрреволюції наклепницького походу проти партії більшовиків, яку її вороги намагалися звинуватити в розкладі армії. У зв'язку з цим 3 червня «Правда» опублікувала ленінську статтю «Більшовизм і «розклад» армії». В ній Володимир Ілліч спростував наклепи на партію робітничого класу і майже повністю навів поширену у військах делегатом I Всеросійського з'їзду Рад М. В. Криленком відозву до солдатів, яка, за визначенням В. І. Леніна, цілком правильно передавала суть резолюцій нашої партії, показувала, що «не на безпорядки й бунти, а на свідому революційну боротьбу кличуть більшовики пролетаріат, бідніших селян і всіх трудящих та експлуатованих»³³.

Широка агітаційно-пропагандистська й організаційна діяльність «Правды», всієї більшовицької преси у військах приносила бажані результати. Яскравим свідченням посилення авторитету РСДРП(б) в масах, зокрема в армії, стала демонстрація 18 червня 1917 р. в Петрограді. Того ж дня відбувся мітинг солдатів, матросів і робітників Гельсінгфорса. Його учасники прийняли резолюцію, в якій містилися вимоги передати всю владу Радам, запровадити виборне начало в армії і на флоті³⁴. Гострий характер мали також виступи в ряді частин Північного флоту, що показали різко негативне ставлення моряків до внутрішньої та зовнішньої політики Тимчасового уряду³⁵. В. І. Ленін у статті «Вісімнадцяте червня», вміщеній в «Правде», дав глибокий ана-

³¹ Знамя борьбы, 1917, 18 июня.

³² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978, т. 1, с. 457—458.

³³ Див.: Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 32, с. 252.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 462, оп. 1, спр. 1, арк. 3—4.

³⁵ ЦДВІА СРСР, ф. 2031, оп. 1, спр. 1176, арк. 230.

ліз становища в країні, вказав на історичне значення червневих подій як одного з переломних моментів російської революції. «Демонстрація, — наголошував Володимир Ілліч, — розвіяла за кілька годин, як жменьку пилу, пусті розмови про більшовиків-змовників і показала з незаперечною наочністю, що авангард трудящих мас Росії, промисловий пролетаріат столиці та її війська у величезній більшості стоять за лозунги, які завжди захищала наша партія»³⁶.

18 червня буржуазний Тимчасовий уряд погнав солдатів у наступ на фронті, який закінчився поразкою російської армії. Її втрати лише на Південно-Західному фронті становили 150 тис. чол.³⁷ Це прискорило нову політичну кризу в країні. Розстріл липневої демонстрації робітників і солдатів Петрограда означав, що двовладдя в країні закінчилося. Есеро-меншовицькі Ради стали придатком Тимчасового уряду. Останній, усвідомлюючи великий вплив «Правди», всіх більшовицьких газет на процес революціонування мас, віддав наказ про заборону їх видання³⁸. Спеціальним розпорядженням від 10 липня 1917 р. було припинено доступ більшовицької преси в діючу армію³⁹.

Однак наступ контрреволюції не зломив партію робітничого класу. Незабаром після липневих подій більшовики відновили видання свого центрального органу. В період підготовки збройного повстання «Правда», яка виходила під різними назвами («Листок Правды», «Пролетарий», «Рабочий», «Рабочий путь»), продовжувала роботу по ідейному вихованню солдатських мас, їх мобілізації на боротьбу за ліквідацію буржуазно-поміщицького ладу в Росії.

Таким чином, відновлена після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. ленінська «Правда» протягом порівняно короткого часу багато зробила для залучення армійських низів на бік соціалістичної революції. Завдяки мудрому керівництву В. І. Леніна, копіткій роботі ЦК РСДРП(б) та місцевих партійних організацій вона широко розповсюджувалася в армії, несла слова правди і надії в казарми та в окопи імперіалістичної війни. Газета відіграла велику роль у зміцненні єдності солдатів з робітничим класом і трудовим селянством, в інтернаціональному згуртуванні армійських низів, у демократизації армії. Це забезпечувало виділення із середовища старих збройних сил революційного прошарку, який став одним з важливих джерел формування політичної армії соціалістичної революції.

³⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 352; Правда, 1917. 20 люня.

³⁷ Див.: Голуб П. Партія, армія и революція, с. 116.

³⁸ Революционное движение в России в июле 1917 года: Июльский кризис: Документы и материалы. М., 1959, с. 293.

³⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 2, спр. 57, арк. 32.

БОРІТЬБА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-КРИМСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ НАПРИКІНЦІ XV — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

В. А. КРОТ (Ворошиловград), Н. С. РАШБА (Харків)

Наприкінці XV — на початку XVI ст. над країнами Східної Європи нависла загроза турецького поневолення. Османська воєнно-феодална держава, створена на рубежі XIII—XIV ст. у Малій Азії, швидко збільшувала свою територію за рахунок сусідніх країн. Розгромивши Візантію й захопивши Балканський півострів, Туреччина почала завойовувати Північне Причорномор'я. В 1475 р. її війська вторглися на Кримський півострів і захопили Кафу, Судак, Мангуп, Тану. Кримське хан-

ство потрапило у васальну залежність від Порти. Прибережна частина Криму з Кафою була включена до володінь султана, а північна, степова частина та землі у нижній течії Дніпра передані хану — васалу Туреччини. В усіх економічно й стратегічно важливих населених пунктах Криму — Перекопі, Гезлеві, Кафі, Єнікале, Арабаті — було споруджено фортеці, в яких розмістилися турецькі гарнізони.

Використовуючи Кримське ханство як опорну базу і свого союзника, турецькі султани розпочали агресивні дії в Південно-Східній Європі, розраховуючи загарбати українські, литовські та польські землі. Першим відчуло наслідки цього альянсу населення українських земель, що входили тоді до Польщі та Великого князівства Литовського. Після того, як кримський престол зайняв Менглі-Гірей, настав період систематичних спустошувальних набігів татар на українські землі. Вони захоплювалися турецькими султанами, а часто й організовувалися за їх безпосередніми вказівками¹. Щороку, а інколи й кілька разів на рік вороги грабували й розорювали українські міста і села, знищували посіви, забирали в неволю багато людей.

Найчастіше татарські та турецькі загони здійснювали набіги на Київщину й Поділля, які знаходилися на окраїні Великого князівства Литовського, в безпосередній близькості до Кримського ханства і тому більше, ніж інші землі, зазнавали нападів іноземних загарбників. Наприкінці XV — на початку XVI ст. до Київської землі входила частина Полісся, з одного боку, й безмежні степи, що розкинулися між Литовським князівством і Кримським ханством, — з другого. Київське воєводство* складалося з 9 повітів (Мозирського, Овруцького, Житомирського, Любецького, Остерського, Путивльського, Чорнобильського, Київського, Черкаського)². У той час Київ, незважаючи на те, що перебував під владою іноземних завойовників, являв собою великий економічний, торговий і культурний центр України. Цьому сприяло вдале розташування міста на перехресті торгових шляхів, серед яких найважливішим був дніпровський, що зв'язував Балтійське та Чорне моря. Через Київ проходили торгові шляхи із заходу на схід. Сюди привозили товари із Західної та Північної Європи, Балканського півострова, Близького Сходу й Індії. «Для всього, що привозиться з Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії на північ — у Московію, Псков, Новгород, Швецію, Данію, — немає іншого вірнішого, прямого і відомого шляху, як від порта Евксінського, тобто від Кафи, через ворота Тавриди і Таванський перевіз на Дніпрі, а потім через Київ»³, — зазначалося в джерелах. І хоч неодноразові напади на місто татарських орд і захоплення Північного Причорномор'я турками спричинили зменшення ролі Києва як торгового центра, однак і в цей період він продовжував займати одне з перших місць у Литовській державі за обсягом торговельних мит⁴.

Це багате, густозаселене місто часто ставало об'єктом для нападу татар. У руських літописах і польських хроніках містяться численні відомості про їх спустошливі набіги на Київську землю в 1416, 1430, 1433, 1467, 1473 рр.⁵ Після підкорення Криму Туреччині набіги татар-

¹ Кримський А. Е. Історія Туреччини. К., 1924, с. 168.

* У 1470 р. Київське удільне князівство, що перебувало в залежності від Литви, було ліквідоване й перетворене на воєводство, яке входило до складу Литовської держави. — Історія Києва. К., 1982, т. I, с. 226.

² Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Одесса, 1912, т. I, с. 2.

³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1890, вып. I, с. 51—52.

⁴ Клепатский П. Г. Указ. соч., с. 340.

⁵ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). СПб., 1843, т. II, с. 353—354; т. V. СПб., 1851, с. 260; т. VI. СПб., 1853, с. 144; Gwagnin Z kroniki Sarmacji Europskiej. Kraków, 1860, s. 100; Strykowski M. Kronika polska, litewska, žmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846, т. II, s. 154, 271; Bielski M. Kronika. Sanok, 1856, т. I, s. 564, 847.

ських загонів на Київщину стали систематичними. Про те, наскільки руйнівними були їх наслідки, свідчили, зокрема, події 1482 р. Переправившись через Дніпро, татари на чолі з Менглі-Гіреєм підійшли до Києва. Частина мешканців міста, які жили на його околицях, сховалася в лісах, а решта — в замку. Протягом кількох днів вони відбивали атаки численної орди. Однак сили виявилися нерівними. Ворогам удалося захопити місто й замок. Його захисники й багато інших жителів загинули, решта, зокрема воевода Іван Ходкевич з сім'єю, потрапила в полон і була продана в рабство. Всі церкви і монастирі розграбовані, а місто спалене⁶. Про розміри збитків, заподіяних ворогами, свідчила величезна спільна могила, виявлена в 1870 р. неподалік від Іорданської церкви. В ній було близько 4 тис. скелетів. Учені вважають, що це жертви нападу 1482 р.⁷

Йі надалі татари і турки продовжували здійснювати набіги на Київщину. Наприклад, у 1489, 1493 і двічі в 1497 р. значні загони кримських татар знову вторгалися на Україну, причому в 1493 р. вони дійшли до Києва та Чернігова і були змушені відступити лише в зв'язку з великою повинню на Дніпрі⁸. А в 1497 р., за словами автора Київського літопису, загарбники «поплениша множество плена у-во Олевской области и Мозырской»⁹. Не минуло й двох місяців, як татари під час чергового нападу на українські землі в Скригалові, неподалік від Мозиря, вбили київського митрополита Макарія і багато волостей «воземши и пожогши и людей бесчисленно пленивши, возвратишася в свояси»¹⁰. Внаслідок частих набігів татар на Київ митрополити перебралися в Новгородок або Вільно і лише інколи навідувалися у митрополиту столицю. Саме під час такого переїзду митрополит Макарій у 1497 р. «усечен бысть от татар» і похований у Софійському соборі¹¹.

В 1502—1503 рр. кримські татари ще кілька разів здійснювали набіги в межі Литовської держави, доходячи до Бобруйська і Новогрудка. При цьому вони розграбували багато міст і сіл, зокрема в Київському воєводстві Мозирський та Овруцький повіти. У битві на річці Узі восени 1503 р. литовські війська були розгромлені, а місцевий староста Григорій Глинський — убитий¹². Причому слід зазначити, що в джерелах знайшли відображення лише найбільші набіги ворожих загонів, а дрібні сутички з ними і прикордонні конфлікти часто залишалися поза увагою літописців.

Турецькі правлячі кола також виявляли значний інтерес до Києва і виношували плани його захоплення. Про це свідчила турецька карта України, датована 1495—1504/6 рр. і знайдена в 1954 р. відомим істориком картографії Л. С. Багровим у бібліотеці султанського палацу в Стамбулі. На ній зображені нижня течія Дніпра від Києва до Чорного моря, Черкаси, Остер та інші міста, а також турецький військовий флот (галери з гарматами, повернутими у бік суші), який, пливучи вверх по Дніпру, доходить майже до самого Києва. На лівому березі Дніпра проти Черкас зроблено напис: автор карти провідник Ільяс звертається до великого візира з пропозицією висадити в повітря дніпровські поро-

⁶ ПСРЛ. СПб., 1848, т. IV, с. 155; т. V, с. 41; т. VI, с. 140, 234—235; Русская летопись по Никонову списку. СПб., 1790, ч. VI, с. 118; Карамзин Н. М. История государства Российского. СПб., 1830, т. VI, с. 199—200; Źródła do dziejów polskich. Warszawa. 1844, т. 2, s. 119—120.

⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874, т. I, с. 37.

⁸ ЦДАДА, ф. Зносни Росії з Кримом, кн. 1, арк. 357—383; Карамзин Н. М. Указ. соч., с. 285.

⁹ Киевская летопись. М., 1836, с. 144.

¹⁰ Там же, с. 145.

¹¹ Петров Н. И. Очерки древнего Киева. К., 1897, с. 137.

¹² ПСРЛ, т. II, с. 363; Strykowski M. Op. cit., s. 318—320; Bielski M. Op. cit., s. 919—920.

ги і взяти штурмом Київ¹³. Ця карта є найдавнішим свідченням загарбницької політики Порти щодо України.

В зв'язку з цим цілком обгрунтованими були побоювання за долю Києва, висловлені П. Зборовським, щоправда, дещо пізніше. Перебуваючи в 1568 р. у Стамбулі як посол, він дізнався, що турки доставили в Кафу водним шляхом «порохов немало» та «уксусов крепких много» для висадження в повітря скель на річках з метою підготовки наступу на Астрахань, і побоювався, щоб вони «к Киеву Днепром употребить не хотели» 300 річкових човнів і весь військовий «аппарат», який можна використати для руйнування «прыгов на Днепре»¹⁴. Хоч ідея Ільяса не була втілена в життя, небезпека загарбання українських земель, насамперед Київщини, турками й татарами залишалася цілком реальною. Вони продовжували здійснювати постійні набіги, внаслідок чого південна частина Київщини і Поділля зовсім обезлюділи.

Польсько-литовський уряд Казимира I намагався розв'язати питання про безпеку південно-східних окраїн своєї держави дипломатичним шляхом. У боротьбі проти Кримського ханства Казимир та його наступники Ян-Ольбрахт і Олександр покладали надії на Велику Орду. Однак ця ставка була помилковою. По-перше, Велика Орда в той час перебувала в занепаді. По-друге, уряд Польщі й Литви, постійно підбиваючи її на виступи проти Криму, не зумів подати належну допомогу своєму союзнику у вирішальні моменти. Внаслідок цього українські землі стали ареною міжусобної боротьби між кримськими і заволзькими татарами. У 1501 р. на Київщині зійшлися обидві орди. Шах-Ахмет вимагав у Олександра обіцяної допомоги. Однак останній, зайнятий своєю коронацією, відповів, що не має військ. Перебуваючи взимку в степу, війська Шах-Ахмета гинули від холоду та голоду і грабували місцеве населення. Справа закінчилася розгромом залишків Великої Орди. Шах-Ахмет втік до Києва, де був схоплений і відправлений як полонений у Вільно¹⁵. Отже, надії, які покладав польсько-литовський уряд на Велику Орду, не виправдалися.

Іншим завданням, яке намагалася розв'язати дипломатія Великого князівства Литовського, було розторгнення союзу Кримського ханства з Москвою і залучення його на свій бік. Для цього великий князь Олександр був готовий вжити будь-яких заходів. Так, у 1500 р. він направив до хана київського воеводу Д. Путятича з пропозицією збирати «с своих людей и с панских и с боярских в земле Киевской и в Волынской и в Подольской с каждого человека головы по 3 деньги в каждый год»¹⁶. Однак останній помер у дорозі, не виконавши доручення.

Нарешті, з допомогою щедрих дарів, різних поступок, обіцянок сплачувати данину польсько-литовській дипломатії вдалося умовити хана спрямувати свої агресивні устремління проти Москви. В 1512—1513 рр. було укладено договір між Польщею і Литвою, з одного боку, та Кримським ханством — з другого, за яким хан зобов'язувався припинити набіги на їх землі й подавати їм допомогу в боротьбі проти Російської держави. Натомість Польща і Литва мали сплачувати йому щорічно 15 тис. злотих¹⁷. Однак набіги татар на Україну продовжу-

¹³ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев.—Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М., 1969, т. II, с. 76, 84.

¹⁴ Лист П. Зборовського до краковського воеводи Ст. Мишковського див.: Pajewski J. Legacja Piotra Zborowskiego do Turcji w 1568 r. Materiały do historii stosunków polsko-tureckich za panowania Zygmunta Augusta.—Rocznik Orientalistyczny, 1939, t. XII, s. 86.

¹⁵ Сборник Русского исторического общества, т. 41, № 72—76, с. 363—376; Gwagnin. Op. cit., s. 120—121; Strykowski M. Op. cit., s. 312—317.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР). СПб., 1846, т. I, док. № 183, с. 210—212.

¹⁷ Pułaski K. Stosunki z Mengli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich (1469—1515). Kraków—Warszawa, 1881, dok. 143, 145, 146.

валися, про що містилися дані в польських хроніках за 1511, 1512, 1515, 1517 рр. Після кожного з них у Крим виїжджали послы з вимогами відшкодувати заподіяні збитки й дати гарантії, що в майбутньому набіги не повторяться. Однак хан розцінював поступки з боку Польщі та Литви як вияв їх слабкості і своєї безкарності.

Уряди Польщі й Литви намагалися підтримувати мирні стосунки і з Османською державою, всіляко уникаючи конфліктів з нею. І хоч у їх договорях з Туреччиною містилися статті про заборону підданам султана (зокрема кримському хану) нападати на польські та литовські землі, ці вимоги не виконувалися.

Отже, дипломатична діяльність уряду Казимира та його наступників не принесла бажаних результатів. Про збройну боротьбу проти Туреччини і Кримського ханства не могло й бути мови. Залишалося сподіватися на охорону своїх південних і східних кордонів власними силами. Однак вона не була організована належним чином, оскільки там не створили такої могутньої оборонної системи, яка існувала на південних кордонах Російської держави. Литовський уряд обмежився тим, що виділяв кошти на утримання кількох замків у Південно-Східній Україні і надсилав в особливо важливі з них так званих пеняжних — жолнерів (кінних) і драбів (піших)¹⁸.

На Київщині в першій половині XVI ст. існувало 9—10 урядових замків: у Києві, Каневі, Черкасах, Житомирі, Овручі, Мозирі, Чорнобилі, Любечі, Острі. Серед них особливо важливе значення для оборони усієї Литовської держави відігравав Київський.

Однак замки не могли захистити населення від нападів ворогів. Незначні урядові гарнізони розміщувалися лише в деяких з них. Так, у середині XVI ст. в Києві жолнерська рота складалася з 100—200 чол., у Каневі та Черкасах вона була вдвічі меншою, а в Острі налічувала тільки 50 чол.¹⁹ Це пояснювалося вкрай обмеженими розмірами коштів, що виділялися на їх утримання. Начальники прикордонних військ часто скаржилися на несистематичне виділення державною казною грошей для виплати жолнерам, внаслідок чого інколи їх звільняли із служби, і охороняти кордони було нікому. Укріплення замків були недостатніми й примітивними. Внаслідок недбалого утримання вони передчасно руйнувалися²⁰. Артилерії в замках, за винятком Київського, не вистачало: в них налічувалося лише по 4—5 гармат, а в Житомирському — навіть 2—3, та й ті були несправними²¹.

Проте міське населення не завжди могло скористатися й таким ненадійним захистом. Адже внаслідок швидкого пересування татар польова сторожа невчасно попереджала жителів про наближення ворогів. Жолнери перебували переважно в замках, незважаючи на «росказання» начальства стояти там, «где того потреба вказывати будет — по всей пограничной линии Украины»²².

В разі небезпеки, викликані нападом ворогів, король скликав шляхетське ополчення. Однак шляхта, яку насамперед цікавило збільшення прибутків від своїх маєтків, неохоче брала участь у воєнних походах. Вона збиралася дуже повільно і не в повному складі. Часто траплялися випадки, коли татари встигали пограбувати українські землі і безперешкодно відійти в Орду, захопивши з собою полонених, поки збиралося ополчення.

На Київщині шляхта була не дуже численною і до того ж, користуючись значними привілеями, намагалася всіляко ухилитися від військової служби. В 1515 р., наприклад, київський воевода А. Неми-

¹⁸ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). К., 1907, ч. VIII, т. V, с. 52. Наймані війська на Україні стали використовуватися з 20-х років XVI ст.

¹⁹ АЮЗР, ч. VIII, т. V, с. 52, 65; ч. VII, т. I. К., 1886, с. 97.

²⁰ АЮЗР, ч. VII, т. I, док. № 15.

²¹ Там же, док. № 14—17.

²² АЮЗР, ч. VIII, т. V, с. 81, 188.

рович скаржився королю Сигізмунду, що «писал до старост и до всех бояр киевских, ижбы со мною ехали на службу господскую», але «жаден з них не хотел ехати»²³.

Рельєф Київської землі давав можливість створювати тут надійні прикордонні оборонні об'єкти, на що звертали увагу ще тогочасні хроністи. Наприклад, Гвагнін писав: «Є на Дніпрі кілька островів, так зміцнених природою, що, якщо б на якомусь з них засіло кілька сотень або десятків сотень людей, то й більше військо нічого не могло б там зробити»²⁴. Він вказував і місця, де можна розташувати сторожові пости: острів Коханий, Томашівка та ін. Якщо б на них організувати належним чином оборону, то «не наважилися б татари так часто приходити». «Але, — зазначав хроніст з іронією, — ми бажаємо більше оборонятися від них поблизу Самбора»²⁵. На ці ж обставини вказував його сучасник М. Литвин. Оскільки переправа через Дніпро можлива лише в небагатьох місцях, він пропонував там розташувати невелику флотилію, яка б затримувала татарські війська²⁶. Однак усі ці проекти були нездійсненними через хронічну нестачу коштів. До того ж уряди Польщі та Литви не докладали особливих зусиль для оборони південно-східних кордонів, бо татари рідко досягали власне їх земель, а жаклива доля українського народу їх не турбувала.

Отже, населення прикордонних українських областей не могло розраховувати на допомогу уряду в боротьбі проти іноземних поневолювачів. Тому весь тягар оборони рідних земель лягав на плечі селян, міщан і козаків. Вони несли сторожову службу, виконували земську та замкову повинності, брали активну участь у вигнанні ворожих загонів. У будь-якій люстрації було записано: «Повинны так мещане, яко бояре против людей неприятельских конно и збройно бывати». В разі одержання відомостей про напад татар київські міщани, наприклад, не мали права виїжджати за межі міста, не підшукавши собі заміну. Ті з них, що мали коней, повинні були брати участь у походах проти ворогів і переслідуванні їх, а безкінні — обороняти замок²⁷. На Канівщині «обязаны каневцы так мещане, как бояре и подданные их церковные и гости все против людей неприятеля и в погоню за ними конно и збройно бывати — со старостою и без него, со слугами его». Аналогічне становище було й на Черкащині²⁸.

Населення прикордонних областей повинно було навчатися володінню зброєю, що за тих умов стало нагальною необхідністю. Ревізор, який перевіряв стан замкових укріплень, зазначав, що тамошні «зимяни» та міщани рушниці мають і добре стріляти вміють.

Суть сторожової служби, яку несли міські жителі, полягала в тому, що кожне місто або замок повинні були по черзі висилати в поле певні контингенти людей, які розташовувалися в надійних місцях (на татарських шляхах, курганах і вишках) і спостерігали за степом. По всій Київській землі були розставлені пікети, які повідомляли сусідів про наближення ворогів. Ця повинність була дуже обтяжливою для населення, тому вона встановлювалася переважно «ведлуг часов потребности», звичайно під час польових робіт²⁹.

Існувала особлива категорія військово-служилих людей — «слуги», які звільнялися від усіх повинностей на користь держави за умов їх перебування на військовій службі. Ця категорія осіб сформувалася ще в часи існування удільних князівств і була тоді досить численною. Однак

²³ АЗР. СПб., 1848, т. II, док. № 193.

²⁴ Gwagnin. Op. cit., s. 221.

²⁵ Там же, с. 222.

²⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1, с. 50.

²⁷ АЗР, т. I, с. 120; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1865, ч. II, с. 108.

²⁸ АЮЗР, ч. VII, т. I, с. 81—82, 95, 111.

²⁹ Там же, с. 81, 94.

у період польсько-литовського правління кількість їх у Київській землі різко скоротилася.

Боротьба населення прикордонних українських земель проти татар і турків набирала різних форм — від незначних сутичок на кордоні до організації великих експедицій проти ворожих фортець. Особливу роль у цій боротьбі відігравало козацтво, головними місцями зосередження якого були райони Канева і Черкас. І хоч наприкінці XV — на початку XVI ст. вона ще не набула такого розмаху, як у другій половині XVI—XVII ст., в деяких джерелах містяться відомості про входження козаків до складу загонів воевод, а також про самостійні виступи їх проти загарбників. Під час походу Яна-Ольбрахта в Східне Поділля, здійсненого у 1489 р. з метою вигнання звідти татар, польське військо могло успішно просуватися в подільських степах лише завдяки тому, що його провідниками були місцеві козаки³⁰.

Одне з найранніших свідчень про виступ проти татар київських козаків датується 1492 р. Хан скаржився литовському князю Олександру на те, що «києвляне и черкасы» під Тягиною татарське судно розбили. У листі-відповіді Олександр зазначав, що це сталося без його відома і обіцяв покарати «козаків»³¹. У 1490 р. «черкасцы киевские» здійснили похід на Очаків і захопили полонених, а взимку 1502—1503 рр. київські та черкаські козаки спустилися на човнах по Дніпру, напали поблизу тягинського перевозу на татарський загін і розгромили його³². Походи козаків по Дніпру до Очакова і на Чорноморське узбережжя викликали незадоволення хана. Він виношував плани будівництва нової фортеці в гирлі Бугу та перегородження Дніпра цепами, «щоб неможливо було проїхати ні вверх, ні вниз»³³.

Воеводи і старости населених пунктів, розташованих у прикордонних землях, не могли залишатися осторонь від боротьби з татарськими і турецькими загарбниками, оскільки напади останніх завдавали збитків підлеглим їм містам та селам України. Для відсічі ворожим набігам створювалися загони із «служебників» і козаків. Збереглися свідчення про похід на Очаків, здійснений старостою Канева і Черкас Богданом Глинським. Після нападу татар на Київ у 1493 р. він вирішив завдати їм відчутного удару. Переслідуючи відступаючих ворогів, служилий люд при підтримці місцевого населення захопив і зруйнував фортецю Очаків, яку хан збудував на території, що раніше входила до складу Великого князівства Литовського³⁴.

В 1511 р. київський воевода Андрій Немирович і молодий случкий князь Юрій Семенович розгромили татарську орду на Рутку (урочище в 20 милях від Києва). За даними М. Стрийковського, на полі бою загинуло 8 тис. татар, а під час переслідування київські воїни знищили ще 700 ворогів³⁵.

Інколи, переслідуючи татар, щоб визволити захоплених ними в полон невільників, старости прикордонних земель з своїм військом доходили до турецьких фортець. Так, у 1516 р. хмельницький староста Предслав Ланцкоронський дійшов до Очакова. Турки, що перебували в Белгороді, вирішили розгромити його загін, і поблизу Дністрового лиману відбулася сутичка, однак Ланцкоронському вдалося уникнути розгрому³⁶. В 1523 р. відбувся похід у Крим війська, очолюваного старостою черкаським і каневським О. Дашкевичем, який скористався роз-

³⁰ Bielski M. Op. cit., s. 882.

³¹ Pułaski K. Op. cit., dok. 24.

³² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957, с. 65.

³³ Pułaski K. Op. cit., dok. 120.

³⁴ ЦДАДА, ф. Зносини Росії з Кримом, кн. I, арк. 357—383; Карамзин Н. М. Указ. соч., с. 285; Pułaski K. Op. cit., s. 37—38.

³⁵ Strykowski M. Op. cit., s. 362.

³⁶ Там же, с. 389; Wapowski B. Kronika. Kraków, 1847, s. 143.

губленістю в Орді після смерті Махмед-Гірея, спалив Очаків і «надедал много опустошений в Крыму»³⁷.

В 1527 р., коли 34-тисячна татарська орда напала на польські та литовські володіння, гетьман К. Острозький, київський воєвода Андрій Немирович, староста черкаський і каневський Остап Дашкевич зібрали загони українських і польських воїнів й розгромили ворогів у 40 милях від Києва на річці Ольшаниці і визволили 80 тис. полонених. Під час битви було знищено, за свідченням М. Стрийковського, 24 тис. татар і турок на чолі з воєводою перекопським Ібрагімом. Решту іноземного війська наздогнали під час втечі загони О. Дашкевича і Ю. Слуцького й розбили під Каневом і Черкасами³⁸. В хроніці Б. Ваповського є також згадка про велику експедицію, здійснену проти татар кінним військом під командуванням старост О. Дашкевича і П. Ланцкоронського наприкінці 1528 р.³⁹

Дедалі частіше напади татар на українські землі завершувалися розгромом загарбників. Так, у 1530 р. вони були розбиті військами київського воєводи Андрія Немировича і князя Дубровицького на р. Голтві та Полозор'ї⁴⁰. Навесні 1532 р. перекопський хан Сеадат-Гірей на чолі 1500 турецьких яничарів, озброєних 50 гарматами, напав на Черкаси і протягом 13 днів безуспішно намагався захопити місто, однак усі його атаки були відбиті місцевими жителями⁴¹. Через 5 років татари знову з'явилися на Київщині, але були розгромлені військами київського воєводи Андрія Немировича і канівського намісника Чижа⁴².

Неодноразово хан скаржився польському королю на те, що козаки завдавали збитків населенню турецьких фортець. Зокрема, в 1527 р. хан Сахіб-Гірей писав, що «приходять козаки... черкаські та канівські й стають під улуси наші на Дніпрі й збитків завдають нашим людям»⁴³.

Напади турок і татар успішно відбивали об'єднані загони українців і росіян, які жили в прикордонних з Польщею та Литвою областях. Наприклад, загони київських, черкаських і канівських козаків часто приходили на допомогу путивльським козакам, які несли сторожову службу поблизу литовських володінь. Спільні дії об'єднаних російсько-українських загонів, обмін між ними інформацією про наближення ворогів неодноразово давали можливість недопустити руйнівних набірів кримських татар.

Козаки не тільки захищали українські та російські землі, а й здійснювали сухопутні й морські походи проти центрів агресії — Кримського ханства і турецьких фортець. Їх метою було знищення оборонних споруд ворога на Чорноморському узбережжі й визволення невільників. Українські козаки разом з своїми донськими побратимами брали активну участь у боротьбі за Азов й здійснювали спільні походи на Аккерман, Очаків та інші татарські і турецькі фортеці⁴⁴⁻⁴⁵.

Масштаби боротьби козацтва проти турецьких і татарських поневолювачів рік у рік зростали. В зв'язку з цим кримський хан дедалі наполегливіше вимагав від польського короля покласти край козацьким походам, звинувачуючи козаків у тому, що вони нападають на татарські й турецькі улуси, не дають можливості татарам ходити на московські землі й таким чином «позбавляють їх цього легального джере-

³⁷ Карамзин М. Н. Указ. соч., т. VII. СПб., 1892, с. 79.

³⁸ Strzykowski M. Op. cit., s. 394; Gwagnin. Op. cit., s. 154.

³⁹ Warowski B. Op. cit., s. 224.

⁴⁰ ПСРЛ. СПб., 1907, т. XVII, с. 470.

⁴¹ Gwagnin. Op. cit., s. 155—156.

⁴² ПСРЛ, т. XVIII, с. 409.

⁴³ АЗР, т. II, с. 186.

⁴⁴⁻⁴⁵ Панашенко В. В. Спільна боротьба запорізьких і донських козаків проти кримських та османських феодалів-завойовників.— УІЖ, 1979, № 4, с. 38.

ла заробітку»⁴⁶. «Якщо ж ти, брате наш, — писав далі хан, — козаків своїх українських, які, водою Дніпром підходячи під замки й улуси наші, збитків завдають, воювати не будеш — татари мої своїх збитків зносити не будуть»⁴⁷. У 1545 р. хан знову скаржився на те, що «литовські люди на Тавані, на Дніпрі, на Бургуні, на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі людей наших б'ють, улуси громлять»⁴⁸. Аналогічні претензії та нарікання надходили й від турецького султана. Татари й турки звинувачували в нападах прикордонних воевод і старост й вимагали покарати їх за те, що вони дозволяють козакам нападати на улуси. Особливі нарікання були на київського воеводу і черкаського старосту, «за відомом і дозволом яких нападають козаки з їх замків на татар»⁴⁹.

У відповідь на ці скарги адміністрація прикордонних українських земель заявляла уряду, що боротьба козаків з татарами є єдиним засобом їх стримання. В 20-х роках XVI ст. представники уряду зрозуміли, яку велику силу являли козаки, і, очевидно, за рекомендацією місцевих властей вирішили створити спеціальний прикордонний козацький корпус для охорони шляхів і переправ через Дніпро. В 1523 чи 1524 рр. король Сигізмунд доручив київському наміснику Семену Полозовичу і чорнобильському державцю Криштофу Кмитичу «зібрати козаків і піти Дніпром на низ і нести там службу». Король обіцяв надіслати їм сукна й кілька сотень коп грошей*. Полозович і Кмитич зібрали козаків у Києві, але їм не надіслали жодної копійки. Тому деякі козаки розійшлися. Однак Полозович і Кмитич на чолі невеликого загону все ж здійснили похід на Тавань. «І там зробили вони немалу послугу: всіх тих ворогів-татар, що були в державі нашій, вони цілий тиждень не пропускали. Щодня починали з ними битву, багатьох побили, інші втопилися. І за цю послугу ми їм дуже вдячні»⁵⁰, — писав Сигізмунд у листі, надісланому литовській великокнязівській раді напередодні сейму 1524 р. Він запропонував створити постійний загін з козаків для охорони прикордонних областей. Однак цей проект не було втілено в життя. Лише в 1572 р. 300 козаків прийняли на державну службу.

Зросла сила козацтва, широка підтримка його всім українським народом викликали занепокоєння правлячих кіл Польсько-Литовської держави. Саме цим пояснювалася непослідовна політика уряду щодо козацтва: з одного боку він намагався використати козацтво у боротьбі проти зовнішніх ворогів, а з другого — обмежувати й контролювати дії останнього.

З 1538 р. в літописах і хроніках дедалі рідше зустрічалися відомості про набіги татар на Київщину, хоча в прикордонних областях ще мали місце окремі незначні сутички з ворожими загонами, які ставили своєю метою в основному пограбувати місцеве населення. Це зумовлювалося все більш активною і організованою відсіччю ворогам з боку населення і особливо козаків, які завдавали їм дошкульних ударів.

Отже, в XVI — першій половині XVI ст. агресивні дії військ османської Туреччини та її васала — Кримського ханства завдавали великих збитків населенню українських земель, що входили тоді до складу Польщі та Великого князівства Литовського. Їх уряди приділяли недостатньо уваги боротьбі проти турецьких та татарських завойовників, зміцненню своїх південно-східних кордонів. Основний тягар боротьби з ворогами ліг на плечі українського народу. Провідну роль в її органі-

⁴⁶ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. М., 1843, т. I, док. № 18, 51, 62, с. 22, 83, 100.

⁴⁷ Там же, док. № 52, с. 85.

⁴⁸ Там же, док. № 18, с. 22.

⁴⁹ Там же, док. № 45, с. 77—78.

* Литовська копа середини XVI ст. дорівнювала 19 золотим (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896, вып. II, с. 31).

⁵⁰ Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897, т. I, с. 523—524.

зації відіграло київське, черкаське, канівське, а пізніше — запорізьке козацтво. Воно захищало від грабіжницьких набігів не лише українські, а й польські та литовські землі й перешкодило здійсненню далекосяжних планів правлячих кіл Османської імперії та Кримського ханства захопити територію до Балтійського моря.

ПРОБЛЕМА ОЛЬСТЕРУ — ВИЯВ КРИЗИ БУРЖУАЗНОГО СУСПІЛЬСТВА

В. О. ГОРБИК (Київ)

Протягом останніх років Північна Ірландія привертає до себе увагу світової громадськості. Газети, телевізійні передачі, радіокоментарі розповідають про напруженість в Ольстері: вибухи й терористичні акти, розстріли демонстрантів, катування і переслідування в'язнів у тюрмах. Тривога і неспокій панують у цій провінції Великобританії.

Сучасні події в Північній Ірландії важко зрозуміти, якщо розглядати їх у відриві від тривалої передісторії. Досить образно її зобразив радянський журналіст-міжнародник Г. Васильєв, який, порівнявши географічні контури Великобританії з лютим вепром, зазначає: «А перед самою пашею «вепра» — тікаючий від нього живий клаптик. Це — Ірландія. Від переслідувача втікачку відділяє вузька смуга води. Попереду, куди вона намагається вирватися, — простори Атлантичного океану. Звідти, з заходу, століттями ніс Гольфстрім теплі води, пом'якшуючи клімат країни, зрошуючи землю ірландську рясними дощами. Із сходу й півночі здавна налітали на Зелений острів холодні вітри та загони завойовників... З другої половини XII ст. на Смарагдовий острів почали насідати полчища англо-норманнів. Історія наступних восьми сторіч — безперервна низка війн, повстань, поступового поширення влади завойовників, історія роззорення ними ірландської економіки, придушення кельтської культури та гельської мови, насаджування англійських та шотландських переселенців»¹. Жителі острова самовіддано чинили опір, який викликався не лише соціальним, а й національним та релігійним гнобленням з боку англійських феодалів, що насаджували чужий для ірландців-католиків протестантизм. Боротьба з поневоленням посилилася у XX ст. — остров'яни піднялися на національно-визвольну війну. Правлячі кола Англії, які боялися втратити владу в Ірландії, змушені були піти на деякі поступки. Острів у 1921 р. поділили на дві частини. Аграрні райони півдня з переважно католицьким населенням отримали статус домініону. Північ — промисловий Ольстер, у якому більшість (дві третини) населення — протестанти — залишився у складі Великобританії як її провінція. Такий розподіл, що був типовим у практиці британських правлячих кіл, приховував у собі загрозу вибуху.

Ірландці, звичайно, не могли примиритися з тим, що їх роз'єднали і «північні брати» зазнають жорстокої експлуатації не тільки з боку ірландської, а й британської буржуазії, перебувають під соціальним, національним і релігійним гнобленням. Католики — представники основної в Ірландії релігії — стали в Ольстері меншістю, що наклало свій відбиток на хід дальших подій.

Поглиблення загальної кризи капіталізму після другої світової війни викликало піднесення національно-визвольного руху. Посилилася й боротьба народу Північної Ірландії за свої соціальні та національні

¹ Васильєв Г. Зеленое и оранжевое. — М., 1981, с. 11—12.

права. Однак відбувалася і відбувається вона під релігійною оболонкою, і саме на цей її бік робить акцент буржуазна пропаганда, розпалюючи релігійні суперечності. Немало трудящих протестантів з північної частини острова вбачають своїх недругів у «папістах»-католиках, які ускладнюють їх життєві проблеми.

Справжній зміст ольстерської проблеми прихований у соціальних питаннях. Боротьба ведеться між пригнобленими верствами трудящих Північної Ірландії, насамперед католиками, і місцевою протестантською буржуазією, яка є виразником інтересів англійського імперіалізму. Складність ситуації в провінції вдало відобразив заступник генерального секретаря Компартії Ірландії Д. Стюарт: «Історія Північної Ірландії в останні роки склалася так, що в основному католицька частина робітничого класу висунулася в перші ряди антиімперіалістичної боротьби, тим часом як його протестантська більшість у кращому випадку зберігає пасивність, а у гіршому — відіграє негативну і навіть реакційну роль. Однак незадоволення протестантських мас своїм становищем і посиленням наступу британських монополій зростає... Робітничий клас Ольстеру, що має давні бойові традиції, ще зуміє показати, що в боротьбі за свої інтереси і демократичні права він зможе піднятися над релігійними відмінностями...»².

Піднесення боротьби в останні роки значною мірою було зумовлене складним економічним становищем провінції, показники якого у цьому плані є найгіршими у Великобританії. Це пояснюється насамперед тим, що сільське господарство та традиційні галузі промисловості (суднобудівна, текстильна), які становлять основу її виробництва, переживають тривалий занепад. По більшості соціальних показників Ольстер перебуває на останньому місці в країні, зокрема, заробітна плата там нижча середньобританської, а дохід понад третини сімей не досягає прожиткового мінімуму. Особливо загострилася проблема зайнятості. Безробіття на початку 1981 р. охоплювало 21,9% чол., що значно перевищувало середній британський рівень³. Але цим не вичерпуються бідуювання населення Ольстеру. Навіть на думку оглядачів «Таймс», там найнижчий у країні прибуток на кожного працюючого й сім'ю, найвищі ціни на паливо, найнижча забезпеченість сімей товарами тривалого користування, найгірші побутові умови, найвищий процент непридатних для проживання будинків та квартир, найнижчі показники щодо освіти⁴.

Важке економічне становище трудящих Північної Ірландії ускладнюється дискримінацією корінного населення — католиків, яких першими звільняють під час кризи, останніми беруть на роботу при наявності вільних місць. Їх, як правило, використовують на некваліфікованих і низькооплачуваних роботах. Навпаки, робітники-протестанти краще влаштовані, більшість їх виконує кваліфіковану працю. Професія нерідко передається від батька до сина, що утворює осередки привілейованих робітників, на які спираються правлячі кола Британії та протестантські ультра.

Інтереси протестантської буржуазії Ольстеру після «усіченої» революції 1921 р. представляє юніоністська партія, що виступає за збереження провінції у складі Великобританії. Один з колишніх прем'єр-міністрів північноірландського уряду Т. О'Нейлл наголошував: «Як юніоніст, я твердо вірю, що Північна Ірландія повинна залишатися невід'ємною частиною Об'єднаного Королівства»⁵. До середини семидесятих років юніоністи разом з головною партією монополістичної буржуазії країни — консервативною — входили до єдиної фракції англій-

² Цит. за: Полякова Е. Ю. Ольстер: истоки трагедии.— М., 1982, с. 153.

³ Morning Star. 1981, 29 May.

⁴ За рубежом, 1981, № 19, с. 7.

⁵ O'Neill T. Ulster at the Crossroads.— London, 1974, p. 67.

ського парламенту. В кінці 60-х років із загостренням становища в Ольстері в юніоністській партії визначився розкол. Її «офіційна» частина, намагаючись зберегти панівне становище, була змушена погодитися на здійснення дрібних поверхових реформ⁶. Проти цього виступили впливові юніоністи на чолі з служителем церкви Я. Пейслі, які відокремилися в демократичну юніоністську партію і зайняли крайню твердолобу позицію, виступаючи проти найменших поступок католицькій меншості та наголошуючи на «загрозі з півдня».

Незважаючи на в цілому пробританську орієнтацію, юніоністи подекуди незадоволені конкретними діями центрального уряду і вимагають зменшення опіки з боку Лондона, під наглядом якого їх лідери здійснювали керівництво Ольстером протягом піввіку. При цьому вони постійно застосовували репресії щодо католиків, безсоромну демагогію у політичних цілях.

Потрійне гноблення — соціальне, політичне і релігійне — змусило католицьку меншість Ольстеру з кінця 60-х років посилити боротьбу за свої права, на що англійський (у той час лейбористський) уряд Г. Вільсона відповів у серпні 1969 р. введенням військ у провінцію. Армія, за заявою лондонського уряду, мала навести порядок, нейтрально ставитися до католиків і протестантів. По суті ж, війська прибули в Ольстер на допомогу протестантським ультра в їх боротьбі проти прогресивних католиків, і їх присутність лише загострила становище. Посилилися надзвичайне, репресивне законодавство, арешти й переслідування католицької меншості, ув'язнення борців за громадянські права без суду.

Становище в Північній Ірландії ще більше загострилося з приходом до влади уряду консерваторів на чолі з Е. Хітом у червні 1970 р. Торі відмовилися від показних спроб політичного врегулювання, посилили репресії, вдаючись до розстрілів мирного католицького населення. 30 січня 1972 р. увійшло в історію Ольстеру як «кривава неділя»: війська застосували зброю проти мирної демонстрації на захист громадянських прав у Деррі, внаслідок чого 13 чол. було вбито і близько 40 поранено.

Репресії в Північній Ірландії викликали обурення світової громадськості. Порушення прав людини у провінції стало першою міждержавною справою, яка розглядалася європейським судом у Страсбурзі у 1977 р. Він визнав англійські війська винними у нелюдському ставленні до в'язнів, а також у порушенні міжнародних конвенцій про захист прав людини. Засудивши британські власті, суд разом з тим виявив непослідовність, відмовившись визнати винними конкретних осіб і притягти їх до відповідальності.

Довгі роки правління юніоністської партії показали, що вона неспроможна контролювати ситуацію в провінції. На початку 1972 р. консервативний уряд відкинув маскарад автономії, запровадивши так зване пряме управління, що означало припинення діяльності парламенту (стормонту) і місцевого уряду Північної Ірландії. Законодавча і виконавча влада цілком перейшла до рук Лондона. Відповідав за стан справ у провінції спеціально призначений міністр.

Запровадження прямого управління викликало рішучий протест як крайньо правих протестантів, так і католиків Ольстеру. Ультра сприйняли такі дії Лондона як замах на їх права і на знак незгоди організували масові демонстрації та мітинги.

Англійські правлячі кола вимушені були погодитися на обрання у 1973 р. Північноірландської асамблеї — місцевого законодавчого органу з вкрай обмеженими функціями, у виборах до якого вперше досить активну участь брали католики. Та влада, по суті, залишилася

⁶ Barritt D., Charter C. The Northern Ireland Problem. — London, 1972. p. XV.

в руках англійського уряду: асамблея була позбавлена права контролю над економікою провінції.

Англійські правлячі кола широко рекламували «представницький» характер асамблеї, насамперед той факт, що до її складу увійшли кілька католиків. Однак переважна більшість місць у ній належала протестантам, а повнота влади — уряду Великобританії. Представник керівництва протестантів Б. Фолкнер, колишній прем'єр-міністр Ольстеру, очолив виконавчу раду. Всі нерішучі спроби «поділу влади» між обома таборами, спроби, по суті, символічні, наштовхувалися на запеклий опір ультраправих протестантів і керівництва юніоністів.

Під час урядової кризи у Великобританії на початку березня 1974 р., коли після загальних виборів ні консерватори, ні лейбористи не дістали вирішальної більшості, 12 обраних від Ольстеру парламентарів використали таку ситуацію, висунувши умови підтримки уряду: обрання парламенту Північної Ірландії (звичайно, під егідою протестантів) і відмову Лондона від співробітництва з Ірландською Республікою.

Лейбористський уряд, що прийшов до влади, був змушений у 1974 р. піти на проведення в Ольстері виборів до місцевих органів управління, в яких хоч й символічно, але були представлені католики. Це викликало бурхливу негативну реакцію протестантських ультра. Крайньо праві, і, насамперед, найвпливовіше їх об'єднання — орден оранжистів, що відстоює релігійну нетерпимість, расову сегрегацію, привілеї протестантів, організували чергову галасливу антикатолицьку кампанію. Будучи привілейованим ядром юніоністської партії, орден через свої об'єднання — ложі та провідних членів — політиків, бізнесменів, священників впливає на вирішення основних питань в Ольстері. Тісно зв'язані з орденем воєнізовані ультрапротестантські організації — «Об'єднання ольстерських добровольців», «Асоціація захисту Ольстеру» та інші — влаштували маніфестації, що супроводжувалися програмами в католицьких районах, убивствами мирних жителів. Прагнучи відновити повне панування юніоністської партії, вони у травні 1974 р. провели двотижневий загальний страйк, який завдав значної шкоди економіці провінції.

Ольстерські ультраправі, широкс використовуючи засоби масової інформації, розпалюють релігійні суперечності, що має певний вплив на частину політично незрілих трудящих-протестантів. Вони змикаються з крайньо правими в загальнобританському масштабі. Такі неофашистські організації, як «Національний фронт», «Асоціація молодих британців» підтримують дії ольстерських екстремістів, їх вимоги автономії Північної Ірландії. Готовність британської реакції зблизитися з ольстерськими ультра найбільш чітко проявилася у позиції таких відвертих ворогів демократії, робітничого руху, як Е. Пауелл, що перейшов з верхівки крайньо правого крила партії торі у фракцію північно-ірландських юніоністів.

Серед протестантів-екстремістів у другій половині 70-х років набув поширення проект, який передбачав виведення англійських військ з провінції, утворення в Ольстері незалежної держави, яку мають визнати Британія та Ірландська республіка. З метою посилення тиску на Лондон цей проект було розповсюджено не лише у Великобританії, а й в інших країнах, насамперед, у США. Таке відокремлення віддало б Північну Ірландію під владу крайньо правого протестантського уряду, посилює гноблення католицької меншості⁷.

Боротьбу трудящих Ольстеру, яка набуває різних форм — від економічної до збройних сутичок, «голодних протестів», очолює Асоціація боротьби за громадянські права. Намагаючись об'єднати трудящих, вона відстоює інтереси як католиків, так і протестантів, виступає за громадянську рівність, ліквідацію дискримінації та сегрегації, рівні політичні

⁷ Morning Star, 1980, 15 Dec.

й соціальні права, свободу політичної діяльності, обрання парламенту Ольстеру на демократичній основі і надання йому широких повноважень.

Легальні методи, які використовує Асоціація з метою реалізації своїх вимог — демонстрації, мітинги, кампанії громадянської непокори — не влаштовують частину борців. На терор протестантів-екстремістів вони відповідають збройною боротьбою, яку очолює Ірландська республіканська армія (ІРА) — воєнізована політична організація. Вона рішуче виступає за встановлення в об'єднаній Ірландії демократичної республіки. Всередині ІРА існує розходження щодо методів боротьби за возз'єднання півночі й півдня острова. Її переважна («офіційна») частина вважає, що слід максимально використовувати широку політичну боротьбу мас, і висуває відповідну соціально-економічну програму. Її прихильники вдаються до терору лише як до крайнього заходу. Менша частина ІРА — («тимчасові») — наголошує на необхідності зробити терор головним засобом боротьби. Анархічна націоналістична боротьба нечисленних «тимчасових» веде до розколу визвольного руху в країні, дає привід для провокацій ультраправих протестантських сил і каральних акцій британської армії. Їх сектантство засуджується комуністами. Генеральний секретар Компартії Ірландії Майкл О'Ріордан наголошував: «Ми проти подібної практики в діяльності «тимчасової» ІРА, проти організованих нею вибухів та замахів; ми проти всього цього. Але ми насамперед виступаємо також проти терору англійської армії, англійських збройних сил, які імпортували цей терор в нашу країну. Дії «тимчасової» ІРА — це дії, що ведуть до опору такому терору. Ми не проти опору. Але ми вважаємо, що відсіч політиці терору, до якого вдається держава, можуть дати лише народні маси»⁸. Таку позицію Компартії Ірландії підтримують англійські комуністи. «Репресії — не відповідь на терор, а терор — не відповідь на репресії», — зазначалося з цього приводу в їх друкованому органі — газеті «Морнінг стар»⁹.

Лейбористський уряд Г. Вільсона, умиротворюючи протестантських ультра, фактично продовжував політику прямого управління Ольстером, але більш витонченими й підступними методами. Так, міністр у справах Північної Ірландії Р. Мейсон, зокрема, утворив королівську ольстерську поліцію, яка разом з англійськими військами бореться проти республіканців. Щоб заспокоїти більшість юніоністів, які розглядали політику «ольстеризації» як поступку католикам і порівнювали її з політикою «в'єтнамізації», що її здійснювали США перед тим, як піти з Південного В'єтнаму, Р. Мейсон заявив, що не може стояти питання про виведення військ Британії з провінції, бо це, мовляв, призведе до різкого загострення боротьби в Ольстері. Виношувалися плани виборів нової асамблеї, де були б представлені й католики і яка б розглядала місцеві питання, але не мала законодавчих прав та була б позбавлена можливості приймати рішення щодо економічної політики. Всі ці надумані спроби поверхового політичного маневрування не могли сприяти вирішенню ольстерської проблеми, вони «заганяли хворобу вглиб». Разом з тим лейбористський уряд, маючи хиткі позиції у палаті громад, нерідко загравав з представниками Північної Ірландії, обіцяючи їм збільшення представництва в британському парламенті з 12 до 17—18 депутатів, проти чого не заперечували й торі — давні союзники ольстерських юніоністів¹⁰.

Прихід до влади консерваторів на чолі з М. Тетчер у травні 1979 р. призвів до посилення акценту на застосуванні сили в Північній Ірландії. Однак з метою маскування своїх намірів консерватори висунули ще один варіант поверхового політичного врегулювання під виглядом

⁸ За рубежом, 1977, № 10, с. 13.

⁹ Morning Star, 1981, 12 Oct.

¹⁰ Financial Times, 1978, 29 Nov.

«нової» ініціативи, в якій запропонували заснувати північноірландську «консультативну асамблею», яка мала б право вирішувати лише місцеві питання, залишаючи за Лондоном право здійснювати контроль над головними сферами — соціально-політичною, міжнародною, військовою¹¹. Після тривалих переговорів з представниками різних політичних течій Ольстеру, нарешті, у жовтні 1982 р. були проведені вибори до так званої регіональної асамблеї, в яких взяло участь лише 65% населення провінції. Більшість місць у ній отримали протестантські партії. Однак обрання п'яти представників від «Шінн фейн» — політичної організації IRA — свідчить про те, що католики дедалі настійніше вимагають участі у вирішенні проблем Північної Ірландії. Консервативний уряд намагається за допомогою таких штучних утворень, як, наприклад, регіональна асамблея, прикрити основну тенденцію своєї політики — вирішити північноірландську проблему воєнними засобами. Справжнє його обличчя виявилось в позиції щодо в'язнів-республіканців тюрми Мейз. Протестуючи проти беззаконня, тортур, репресій, борючись за статус політичних в'язнів, мужні борці оголосили протест у вигляді голодування. Незважаючи на обурення прогресивної громадськості, кабінет торі, за визначенням багатьох газет — «холоднокровні вбивці», не пішов на задоволення справедливих вимог голодуючих, що призвело до смерті 10 з них. Визнати, що в Ольстері тисячі в'язнів утримуються через політичні мотиви, за логікою буржуазної пропаганди, — означає заплямувати хвалену британську «демократію». Інша справа — оголосити їх звичайними карними злочинцями. Загибель борців, серед яких був і член британського парламенту Р. Сендс, обраний під час голодування (до речі, він отримав більше голосів виборців, ніж прем'єр-міністр), виявила всю облудність англійської буржуазної демократії. Республіканці-в'язні у листі до ліволейбористського шоттижневика «Трібюн» писали: «Нашої загибелі можна, безумовно, уникнути, але лише тоді, коли британський уряд зможе зрозуміти марність і несправедливість продовження своєї нинішньої політики в Північній Ірландії»¹². Похорони жертв репресій перетворилися на грандіозні багатотисячні процесії, які символізували рішучість прогресивних сил країни домогтися справедливості і незалежності будь-якою ціною.

Не можуть залишатися байдужими до тяжкого становища «північних братів» католики півдня острова — більшість населення Ірландської Республіки, де набирає значного розмаху рух на допомогу Ольстеру. Дедалі ширші кола країни виступають за об'єднання ірландського народу на демократичній основі. Ольстерська проблема набула першочергового значення у політичному житті південної частини острова.

Чималих зусиль до вирішення цієї проблеми докладають ліві сили в об'єднаній профспілковій організації Ірландії. Вони наполягають на ліквідації гноблення і дискримінації в Ольстері, наданні населенню гарантованої і добре оплачуваної роботи, рівних можливостей в галузі освіти, медичної допомоги, а також на забезпеченні літнім, хворим і безробітним матеріальної підтримки¹³.

Боротьба прогресивних сил Ірландії за об'єднання на демократичній основі була б більш успішною, якби вона спиралася на дієву підтримку британського робітничого класу. На жаль, за винятком окремих акцій у русі солідарності з трудящими острова, робітничий рух Великобританії, роззброєний реформістськими лідерами, не здійснює помітного тиску на уряд, не подає ефективної допомоги ірландцям-республіканцям. Це певною мірою дає більше змоги правлячим колам Британії

¹¹ Politics Today, 1980, № 14, p. 236—237; Political Quarterly, 1981, № 2, vol. 52, p. 184.

¹² Tribune, 1980, 5 Dec.

¹³ Labour Monthly, 1978, Oct., p. 420.

вдаватися до воєнно-поліцейських репресій, замаскованого політичного маневрування.

Найпослідовнішим виразником сподівань ірландських трудящих є Комуністична партія Ірландії, що об'єднує як католиків, так і протестантів півночі й півдня острова. Її було утворено у 1970 р. шляхом об'єднання Ірландської робітничої партії і Компартії Північної Ірландії, що мало велике значення на шляху згуртування прогресивних сил у боротьбі проти реакції.

На думку комуністів Ірландії, вирішення ольстерської проблеми полягає у негайному виведенні окупаційних англійських військ, припиненні дискримінації католицької меншості, наданні всім трудящим рівних політичних і соціальних прав, можливості для ірландського народу самому вирішувати свою долю. Національне визволення може бути повним і остаточним лише за умови визволення соціального.

Комуністи Ірландії вважають, що об'єднанню країни, її виходу з кризи сприятиме створення єдиного народного фронту на чолі з ірландським робітничим класом. Компартією розроблено довготривалу програму боротьби за вирішення основних соціальних, економічних і політичних проблем та за побудову в об'єднаній країні соціалізму. Ірландські комуністи розуміють, що шлях до визволення країни полягає через об'єднання зусиль ірландських і англійських трудящих. Це завдання набрало особливої актуальності у зв'язку з вступом Великобританії та Ірландії до «Спільного ринку», що викликало появу проблем загальних для обох країн.

Виявом міжнародної пролетарської солідарності є послідовна позиція, що її займає у північноірландському питанні Комуністична партія Великобританії. У її програмі існують реальні вимоги щодо політичного вирішення кризи. З перших же місяців загострення становища в Ольстері вона встановила постійний контакт і координує свої дії з ірландськими комуністами. Регулярні зустрічі, проголошення спільних політичних заяв, узгодження загальних рекомендацій з корінних питань, участь в мітингах і демонстраціях в Англії та Ірландії — стали невід'ємною частиною повсякденної роботи комуністів обох країн. Керівництво Компартії Великобританії вважає, що допомога британського робітничого класу ірландському народу — не лише вияв солідарності, вона являє собою «данину відповідальності за те, що відбувалося в Ірландії протягом восьми століть британського панування. І крім того, надавати таку допомогу — значить діяти у власних інтересах. Народи Ірландії та Англії мають одного загального ворога — британський великий бізнес та його політичних представників. Перемога, яку здобуде ірландський народ, допоможе прискорити й перемогу британського робітничого руху»¹⁴.

¹⁴ Рабочее движение Великобритании: национальные и расовые проблемы. — М., 1982, с. 318—319.

Трибуна молодого автора

Г. В. ПІТОВА (Київ)

ПАТРІОТИЧНЕ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ УРСР НА БУДОВАХ КОМУНІЗМУ (1976—1980 рр.)

Неминушим за своїм значенням завданням назвав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов виховання радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей нашої країни, любові до своєї Батьківщини, інтернаціоналізму, солідарності з трудящими інших країн¹. Воно передбачає не тільки теоретичне засвоєння принципів патріотизму та інтернаціоналізму, а й перетворення їх у стійкі переконання, в керівництво до дії. «...Виконання ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— означає сьогодні насамперед сумлінну, ініціативну, творчу працю на загальне благо, всемірне підвищення ефективності і якості роботи, активну участь у розв'язанні загальнонародних завдань, у дальшому зміцненні економічної та оборонної могутності Союзу РСР, світової соціалістичної співдружності»².

У зв'язку з цим особливого значення у справі інтернаціонального, патріотичного виховання радянської молоді набуває її активна участь у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в розв'язанні важливих народногосподарських завдань. Велике виховне значення має сам зміст соціалістичних виробничих відносин, під впливом яких складаються всі інші, у тому числі й міжнаціональні, відносини.

Серед об'єктивних факторів, які сприяють зміцненню дружби трудящих різних націй і народностей нашої країни, слід насамперед виділити закономірний процес соціалістичної інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя. Під впливом цього процесу у рамках єдиного народногосподарського комплексу поглиблюються багатосторонні зв'язки радянських республік, збільшується їх багатонаціональність, чому зокрема, сприяє міграція. Так, за даними Всесоюзного перепису 1979 р. в 10 з 15 союзних республік більш як чверть всього населення становили представники некорінної національності (на Україні — 26,4%)³. Важливим соціальним і суспільно-політичним явищем у нашій країні є те, що повсюдно склалися й успішно працюють багатонаціональні виробничі колективи⁴. А як підкреслив у доповіді «Шістдесят років СРСР» товариш Ю. В. Андропов, «багатонаціональні трудові насамперед робітничі колективи—це саме те середовище, де найкраще виховується інтернаціоналістський дух, зміцнюються братерство і дружба народів СРСР»⁵.

Інтернаціональному й патріотичному вихованню радянської молоді сприяє, зокрема, її активна участь в ударних комсомольських

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 15.

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.— К., 1982, с. 15.

³ Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. М., 1980. с. 28.

⁴ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 7.

⁵ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 14.

будовах, студентських будзагонах, у соціалістичному змаганні, в русі за комуністичне ставлення до праці.

Комсомольські організації нашої країни, в тому числі й УРСР, багато зробили для активізації масового патріотичного руху «П'ятиріччі ефективності та якості — ентузіазм і творчість молодих!» Організуючи й розвиваючи далі цей рух під керівництвом партійних організацій, ЛКСМУ в роки десятої п'ятирічки приділяла велику увагу розширенню та поглибленню комсомольського шефства над найважливішими об'єктами як на території Української РСР, так і за її межами. З 1976 р. ЛКСМУ шефствувала над 8 Всесоюзними, 7 республіканськими, 25 обласними ударними будовами⁶, де в 1977 р. працювали близько 34 тис. юнаків та дівчат у віці до 30 років⁷, а в 1980 р. на 7 Всесоюзних і 13 республіканських будовах їх налічувалося вже 50 тис.⁸ Щороку на ударних комсомольських об'єктах проводили свій трудовий семестр понад 3 тис. бійців студентських будівельних загонів з УРСР. А всього за роки десятої п'ятирічки на них працювали майже 16 тис. чол.⁹

Колективи ударних комсомольських об'єктів традиційно формувалися як багатонаціональні. Так, на будівництві КамАЗу працювали представники 80 національностей¹⁰, спорудженні Байкало-Амурської магістралі — також 80¹¹, Каховської зрошувальної системи — 35¹². Це стало важливим фактором виховання молоді в інтернаціоналістському дусі.

Діяльність комсомольських організацій Української РСР була спрямована, зокрема, на посилення шефства над будівництвом БАМу, розвитком нафтогазового комплексу Західного Сибіру, перетворенням Нечорнозем'я.

Тисячі молодих добровольців нашої республіки взяли участь у спорудженні магістралі віку. На трасі БАМу працювали загони «Київ», ім. М. Островського, «Комсомолец України», «Карпати», «Донбас», «Харків», «Чорноморець», «Комсомолец Криму», «Дніпро». Свій інтернаціональний обов'язок посланці всіх республік, у тому числі й УРСР, вбачали в ударній праці, у процесі якої народжувалися нові патріотичні почини, серед них «П'ятирічку — без капітального ремонту», «БАМу — комсомольську гарантію», «Я — господар будови» тощо. Ударна праця ставала нормою життя будівельників з України, як і з інших республік. Вони достроково виконували свої соціалістичні зобов'язання.

Вірність молоді патріотичному й інтернаціональному обов'язку виявилася і в ініціативі ВЛКСМ направити понад 3 тис. добровольців у Нечорноземну зону РРФСР, на спорудження сільськогосподарських об'єктів і меліоративних систем¹³. До складу цього загону 19 обласних комсомольських організацій нашої республіки виділили 250 молодих будівельників. Вони спорудили тепличний комбінат, бази будівельної індустрії й меліоративні системи в Брянській, Калузькій, Свердловській та Орловській областях¹⁴. Шість обласних організацій ЛКСМУ — Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Львівська, Миколаївська і Київська — здійснювали постійне шефство над зоною Нечорнозем'я, тісно співро-

⁶ Молодь України, 1976, 28 квіт.

⁷ Комсомол України в десятиї п'ятиріччі. — К., 1981, с. 123.

⁸ Там же, с. 290, 330.

⁹ Поточний архів Республіканського штабу студентських будівельних загонів ЦК ЛКСМУ. Про підсумки діяльності трудових колективів студентів та учнів Української РСР у десятиї п'ятиріччі.

¹⁰ Роль профсоюзів в укріпленні дружби й братства трудящихся. М., 1982, с. 14.

¹¹ Данильченко О. П. Участь трудящих Української РСР у спорудженні Байкало-Амурської магістралі. — УІЖ, 1982, № 4, с. 122.

¹² Молодь України, 1976, 29 трав.

¹³ Документи ЦК ВЛКСМ. 1978. — М., 1979, с. 282.

¹⁴ Сільські вісті, 1978, 10 жовт.

бітничачу з комсомольськими організаціями Калузької, Свердловської, Орловської, Вологодської, Ярославської й Брянської областей. Це сприяло зміцненню у молоді інтернаціоналістських почуттів.

Співробітництво молодих трудівників різних національностей здійснювалося також на об'єктах, будівництво яких стало спільною справою соціалістичних країн. Серед них Усть-Ілімський лісопромисловий комплекс, газопровод «Союз», Хмельницька атомна електростанція.

Праця на цих об'єктах сприяла усвідомленню юнаками і дівчатами з різних країн спільних завдань у будівництві соціалізму й комунізму, в зміцненні світової соціалістичної системи. На трасі газопроводу встановлювалися дружні виробничі взаємозв'язки будівельників з місцевою молоддю. Так, 19 передових колективів з НДР уклали договори про соцзмагання з комсомольсько-молодіжними бригадами м. Бар (Вінницька обл.)¹⁵. Місцевий райком ЛКСМУ і первинна організація Спілки вільної німецької молоді встановили перехідні Червоні прапори та вимпели для його переможців. У районі почав діяти клуб інтернаціональної дружби «Жовтень», в якому влаштовувалися цікаві тематичні вечори «Наша адреса — Радянський Союз», «Що ти знаєш про НДР?», «Беремо з комуністів приклад», організовувалися конкурси професійної майстерності, зустрічі з учасниками художньої самодіяльності та інші заходи.

Тісне співробітництво на основі договорів про соціалістичне змагання встановилося між молодими водіями богородчанського об'єднання «Сільгосптехніка» (Івано-Франківська обл.) і угорськими водіями, які працювали на будівництві газопроводу. На базі комбінату «Івано-Франківськпромбуд» почала діяти школа для керівників комсомольсько-молодіжних колективів, де з друзями ділилися досвідом передовики виробництва Прикарпаття, трудівники двох країн разом готувалися до конкурсів професійної майстерності¹⁶.

В ударному комсомольському будівництві брали участь не тільки ті, хто безпосередньо споруджував об'єкти, а й мільйони юнаків і дівчат, зайнятих на підприємствах та в установах, які забезпечували новобудови матеріалами і технікою. Відмінне виконання цих замовлень стало для них інтернаціональним обов'язком.

Активну участь брала молодь України й у шефстві над спорудженням волгодонського заводу «Атоммаш», оскільки шоста частина замовлень для нього виконувалася в нашій республіці. Партійні, профспілкові та комсомольські організації підприємств УРСР, що постачали устаткування цьому заводу, приділяли посилену увагу забезпеченню якісного і дострокового виконання замовлень.

Важливе значення для узагальнення досвіду шефства комсомолу над будівництвом «Атоммашу» мала Всесоюзна нарада у Волгодонську (1978 р.). На ній було укладено договір про «робітничу естафету» комсомольських організацій країни, що виконували замовлення для підприємства. У цьому змаганні активну участь взяли організації ЛКСМУ лисичанського машинобудівного заводу «Строммашина», виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор», Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова та ін.

Працюючи під девізом «Замовленням «Атоммашу» — зелену вулицю!», комсомольці вищезгаданого об'єднання достроково відправили на підшефний об'єкт 4 силових трансформатори, 33 комплектні розподільчі пристрої, 14 спеціальних шаф тощо. На віроку раніше наміченого строку виготовили для споруджуваного підприємства два електромостових крани молоді робітники Олександрійського заводу підйомно-транспортного устаткування¹⁷.

¹⁵ Молодь України, 1976, 28 квіт.

¹⁶ Мы строим свою страну.— К., 1982, с. 249.

¹⁷ Молодь України, 1978, 10 жовт.

Яскравим прикладом патріотизму та інтернаціоналізму юнаків і дівчат республіки є їх шефство над замовленнями для Байкало-Амурської магістралі. Так, молоді трудівники Одеського заводу ім. Січневого повстання на честь 60-річчя ВЛКСМ виготовили понад план потужний 40-тонний гідравлічний кран для будівельників БАМу¹⁸⁻²⁰. Достроково випустили для них ще 2 холодильні установки члени комсомольсько-молодіжної бригади цеху № 6 Запорізького заводу ім. 30-річчя ВЛКСМ²¹. А на коростенському заводі «Жовтнева кузня» серед молодих виробничників народився почин — виконувати тримісячні завдання по випуску техніки для Байкало-Амурської магістралі за один місяць²².

Над виготовленням продукції для 15 новобудов країни шефствувала комсомольська організація Харківського електромеханічного заводу. Для забезпечення ефективності цієї роботи комітет ЛКСМУ підприємства узагальнив досвід найкращих робітників. Було організовано також комсомольські «пости якості», що дало можливість достроково і якісно виконувати замовлення для ударних об'єктів. Комсомольці Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР прийняли рішення додатково до виробничих завдань виготовити для будівельників БАМу 50 електронагрівальних костюмів «Пінгвін» і 20 електронагрівальних полотнищ²³.

З метою посилення шефства над ударними будовами місцеві комітети комсомолу активно поширювали передовий досвід у цій справі, всіляко підтримували нові ініціативи і почини. Так, Київський міськом ЛКСМУ у вересні 1978 р. схвалив та рекомендував поширювати ініціативу комсомольців Київського науково-дослідного інституту гігієни праці й профзахворювань, які взяли шефство над оздоровленням умов праці на Тюменському заводі²⁴. Їх підтримав ряд комсомольських організацій міста: комітет ЛКСМУ Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР взяв шефство над будівництвом і введенням до експлуатації цеху ТЕС-4 (м. Вика) по виробництву труб для магістральних газопроводів Західного Сибіру; Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР — над розробкою та впровадженням нових матеріалів; виробничого об'єднання «Більшовик» — над розробкою технічної документації й виготовленням гумозмішувачів ГЗ-250 та ГЗ-620²⁵.

Діяльність ЛКСМУ по широкому залученню юнаків і дівчат до будівництва, розвитку шефської роботи комсомолу мали величезне значення для інтернаціоналістського і патріотичного виховання молоді.

Активна участь у розв'язанні народногосподарських завдань допомагала юнакам та дівчатам зрозуміти силу інтернаціонального єднання й дружби народів СРСР. Важливою формою інтернаціоналістського загартування молоді став студентський трудовий рух. У роки десятиї п'ятирічки він набув дедалі більшої ваги в господарському житті країни, розширилися географія й сфера діяльності студентських будівельних загонів (СБЗ). Велике значення для вдосконалення цієї справи мала постановка ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню організації літніх робіт студентських загонів» (травень 1976 р.)²⁶. З того часу почався якісно новий етап у розвитку цього руху.

¹⁸⁻²⁰ Молодь України, 1978, 27 жовт.

²¹ Запорізька правда, 1979, 9 жовт.

²² Радянська Україна, 1978, 25 листоп.

²³ Поточний архів Київського міського комітету ЛКСМУ. Довідка про шефство комсомольців Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР над впровадженням розробок інституту на Байкало-Амурській магістралі.

²⁴ Там же. Про лист комсомольців Київського НДІ гігієни праці і профзахворювань.

²⁵ Там же. Матеріали щодо шефства над Західним Сибіром.

²⁶ Справочник партійного работника, 1977, № 17, с. 191—194.

За роки десятої п'ятирічки в трудовому семестрі взяли участь майже 532,5 тис. вихованців вузів і технікумів республіки²⁷. Значно зросла кількість виїзних (за межі УРСР) студентських загонів. Так, за роки п'ятирічки в різних республіках СРСР їх працювало 98 978, а в братніх соціалістичних країнах — 5378²⁸.

Студенти з УРСР працювали на Далекому Сході, БАМі, Крайній Півночі, у Тюмені, Нечорноземній зоні РРФСР, Казахстані, Калмицькій і Тувинській АРСР та інших районах. Спільна праця в братніх республіках та країнах соціалістичної співдружності відкривала широкі можливості для спілкування молоді різних національностей, її ознайомлення з історією й культурними цінностями інших народів, для утвердження принципів соціалістичного інтернаціоналізму. Наприклад, студенти Тернопільського медичного інституту працювали у м. Сливені (НРБ). За 20 днів вони освоїли 124 тис. левів капіталовкладень²⁹. Активну діяльність по пропаганді радянського способу життя, ідей соціалістичного інтернаціоналізму проводила студентська агітбригада. За успіхи у праці і громадсько-політичній роботі будівельний загін з Тернополя було визнано переможцем у соцзмаганні. Велике виховне значення мали також відвідання Мавзолею Георгія Димитрова, братської могили воїнів у Сливені, різні екскурсії та вечори інтернаціональної дружби.

Заслуговує на особливу увагу поява і зростання чисельності студентських загонів безоплатної праці, що є переконливим свідченням високої політичної свідомості, громадянської зрілості й патріотизму молоді. Ці загони стали ефективною формою комуністичного, в тому числі й інтернаціоналістського, виховання юнаків і дівчат. У 1980 р. в республіці їх працювало 20 (578 чол.). До них входили представники 14 вищих і середніх спеціальних навчальних закладів³⁰. Так, студенти з групи Р-20 1-го курсу механіко-машинобудівного факультету із загону ім. Хо Ши Міна Київського політехнічного інституту на комсомольських зборах прийняли рішення у повному складі працювати в будівельному загоні, а зароблені кошти перерахувати у фонд допомоги В'єтнаму. Комітет комсомолу інституту, міськком ЛКСМУ, міський штаб СБЗ підтримали ініціативу студентів. За два трудових семестри в Тюменській області майбутні інженери перерахували у фонд допомоги В'єтнаму 43 тис. крб.³¹ Колективу було присвоєно звання загону комуністичної праці. Яскраво виражений інтернаціоналістський характер мала й громадсько-політична робота студентів — лекційна пропаганда, виступи агітбригади з програмою, присвяченою антиімперіалістичній боротьбі молоді світу.

Студентські загони з усіх радянських республік здійснювали шефство над містом Гагаріним. Щороку туди направлялися найкращі з них. Крім того, кожний боець СБЗ брав участь у Дні ударної праці у фонд спорудження об'єктів міста. Неодноразово бували в Гагаріні й загони з УРСР. Так, одеські студенти, проголосивши лозунг «На гагарінській землі — працювати по-гагарінському!», освоїли там 38 тис. крб. капіталовкладень, перевиконавши соцзобов'язання на 13 тис. крб.³² Традиційними у загонах будівельників стали відзначення днів союзних республік і міст-героїв, фестивалі мистецтв народів СРСР, робота політичних клубів тощо.

²⁷ Поточний архів Республіканського штабу студентських будівельних загонів ЦК ЛКСМ України. Про підсумки діяльності трудових колективів студентів і учнів Української РСР у десятиї п'ятиріччі.

²⁸ Дані Республіканського штабу СБЗ ЦК ЛКСМУ.

²⁹ Молодь України, 1977, 2 груд.

³⁰ Поточний архів Республіканського штабу СБЗ ЦК ЛКСМУ. Інформація про роботу студентських загонів безоплатної праці Української РСР у 1980 р.

³¹ Прапор юності, 1981, 9 лип.

³² Поточний архів Республіканського штабу СБЗ ЦК ЛКСМУ за 1980 р.

Характерною рисою студентського трудового руху в роки десятиї п'ятирічки стало підвищення рівня ідейно-виховної роботи у СБЗ, розширення їх соціальної функції. В Українському студентському будівельному загоні, наприклад, серйозна увага приділялася розвитку масової лекційної пропаганди, залученню молоді до участі у Всесоюзному поході по місцях революційної, бойової та трудової слави радянського народу, в експедиції «Моя Батьківщина — СРСР». Важливого міжнародного значення були сповнені такі політичні й трудові акції, як Дні ударної праці в фонд XI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів у Гавані, в фонд будівництва Палацу піонерів у Ханой, тижні солідарності з молоддю країн, що борються проти імперіалістичної агресії, колоніалізму, расизму, фашизму, а також тижні боротьби за мир. Так, усі учасники Українського студентського будівельного загону підтримали заклик бійців СБЗ «Юність» Київського автодорожного інституту провести влітку 1977 р. Тиждень дій проти нейтронної бомби, за заборону зброї масового знищення³³. Під час проведення Тижня солідарності з молоддю країн, що борються проти імперіалізму (1979 р.), у Тернопільському студентському загоні відбулися такі заходи: загальні збори під девізом «За мир, дружбу і солідарність», виступи агітбригади з програмою «Юність викриває імперіалізм», конкурс політичної пісні й плакату, численні тематичні лекції. Завершився Тиждень Днем ударної праці у фонд солідарності³⁴.

Отже, розвиток трудового студентського руху давав можливість комсомольським організаціям УРСР успішно розв'язувати завдання міжнародного і патріотичного виховання студентської молоді. Командир Ішимського зонального загону (Тюмень) студент Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, удостоєний по підсумках десятиї п'ятирічки ордена Дружби народів, відзначав: «Будзагін — це завжди синонім дружби. Чи не вона об'єднала так міцно наш колектив на внутрішньовузівському будівництві, де працюють хлопці, які приїхали до Дніпропетровська з Казахстану, Білорусії, Російської Федерації. А наші бійці залишають свої автографи на Тюменській, цілинній, далекосхідній землі»³⁵.

Важливу роль в міжнародному і патріотичному вихованні молоді у розглядуваний період продовжувало відігравати соціалістичне змагання. Його виховний вплив визначається причетністю молодих трудівників до розв'язання загальносоюзних народногосподарських завдань, а також розширенням можливостей міжнародного спілкування між ними. Змагання сприяє розвитку і зміцненню принципів міжнародності в основі нашого життя — сфері праці.

Партійні, профспілкові й комсомольські організації у своїй діяльності по розвитку трудового суперництва між виробничими колективами керувалися постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ «Про Всесоюзне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва й якості роботи, успішне виконання завдань десятиї п'ятирічки» (30 груд. 1976 р.)³⁶, а також листом ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ «Про розгортання соціалістичного змагання за виконання і перевиконання плану 1971 року й посилення боротьби за підвищення ефективності виробництва та якості роботи» (11 січня 1978 р.)³⁷. Велика увага приділялася, зокрема, масовому залученню молоді до всіх форм соцзмагання, узагальненню і пропаганді передового досвіду, підтримці й поширенню найкращих починів у молодіжних колективах.

³³ Молодь України, 1977, 11 серп.

³⁴ Поточний архів Республіканського штабу СБЗ ЦК ЛКСМУ за 1978 р.

³⁵ Прапор юності, 1981, 24 лип.

³⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1978, т. 12, с. 394—402.

³⁷ КПСС в резолюциях... М., 1981, т. 13, с. 12—25.

Особливо важливу роль в інтернаціональному вихованні молоді відігравало міжреспубліканське змагання. В ньому брали участь усі 25 областей республіки, 33 міста, 250 міських і сільських районів, 4500 підприємств та господарств УРСР³⁸.

Розширювалися зв'язки між молодіжними колективами. Успішно змагалися, наприклад, комсомольсько-молодіжна бригада докерів Одеського порту, очолювана В. Зимоглядом, та аналогічний колектив з Ленінграда на чолі з В. Вишнецовим. У ході трудового суперництва відбувався обмін передовим досвідом роботи. Так, у Ленінградському порту докери активно опановували суміжну професію механізатора. Цей почин підхопили одесити. В результаті бригада В. Зимогляда першою у Чорноморському пароплавстві завершила виробничу програму трьох років п'ятирічки³⁹.

Навесні 1977 р. молоді кубанські буряководи — члени комсомольсько-молодіжного загону, очолюваного В. Риженком, з колгоспу ім. Н. К. Крупської Усть-Лабінського району — викликали на змагання комсомольсько-молодіжний колектив на чолі з М. Вдовцовим з колгоспу «Передовик» Ямпільського району Вінницької області⁴⁰. Обмін делегаціями і досвідом не тільки сприяли успішному виконанню зобов'язань, а й зміцнювали дружбу молоді колгоспів братніх республік.

Девізом трудового суперництва між бригадою В. Єгіна з комсомольсько-молодіжної печі № 2 Криворізького заводу ім. В. І. Леніна і комсомольсько-молодіжної бригади А. Мустафаєва з 6-ї мартенівської печі Азербайджанського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна став заклик: «Нехай дружба сталеварів буде міцнішою від звареного ними металу!». Вже у перший рік п'ятирічки криворозжці записали на свій рахунок понад 1 тис. тонн металу і знизили брак до 0,38%⁴¹.

Комсомольські й профспілкові організації республіки приділяли велику увагу поширенню змагання за принципом «робітничої естафети». ЦК ЛКСМУ рекомендував розвивати його за прикладом колективу гідротурбінного цеху Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова і турбінного цеху Нурекської ГЕС, бригади слюсарів-збиральників названого підприємства і колективу монтажників новобудови. Уклавши з будівельниками гідроелектростанції договір про співробітництво, харків'яни здійснювали комсомольський контроль на всіх етапах виготовлення продукції для них, добиваючись високої якості роботи. В результаті цього 9 турбін було достроково виготовлено і відправлено Нурекській ГЕС⁴².

Молодь України активно включилася у змагання за принципом «робітничої естафети». Так, понад 500 комсомольських організацій республіки взяли під свій контроль виконання замовлень для Західного Сибіру⁴³.

Трудове співробітництво, народжене соцзмаганням, прилучало молодь Радянської України до життя братніх республік, сприяло перетворенню інтернаціоналізму в невід'ємну частину їх світогляду.

Важливим результатом роботи комсомолу і профспілок по розвитку соціалістичного змагання стало усвідомлення юнаками й дівчатами інтернаціонального змісту своєї праці. Це знайшло яскраве підтвердження в трудових досягненнях молоді УРСР. 5790 комсомольсько-молодіжних колективів, понад 114 тис. молодих трудівників до-

³⁸ Щербіцкий В. В. Интернациональное единство и дружба народов СССР — воплощение идей великого Октября. — Вопросы истории КПСС, 1977, № 11, с. 11.

³⁹ Молодь України, 1977, 1 груд.

⁴⁰ Там же, 4 листоп.

⁴¹ Комсомол України в десятиї п'ятиріччі, с. 98.

⁴² Молодь України, 1978, 27 квіт.

⁴³ Корнієнко А. І. Вчимося комунізму, булуємо комунізм. К., 1981, с. 37.

строково, до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, виконали завдання десятої п'ятирічки⁴⁴. Кожний третій комсомольсько-молодіжний колектив добився високого звання колективу комуністичної праці⁴⁵. Ці досягнення молоді є важливим критерієм ефективності діяльності комсомолу республіки по вихованню юнаків і дівчат у дусі патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Адже інтернаціоналізм радянських людей насамперед виявляється в праці, у спільній боротьбі представників різних націй і народностей за побудову нового суспільства.

⁴⁴ Комсомол України в десятій п'ятирічці, с. 247.

⁴⁵ Там же, с. 242.

І. М. СЮСЬКО (Ужгород)

ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЧССР НА ЕТАПІ БУДІВНИЦТВА РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Інтернаціоналізація досвіду будівництва нового суспільства стала важливим фактором зміцнення світової системи соціалізму. XXVI з'їзд КПРС закликав уважніше його вивчати і ширше використовувати¹.

На сучасному етапі перед країнами соціалістичної співдружності стоять важливі соціально-економічні завдання. Їх реалізація значною мірою залежить від забезпечення переходу народного господарства на інтенсивний шлях розвитку. На листопадовому (1982 р.) Пленумі Центрального Комітету партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов підкреслював, що саме досягнення в ньому впливають на розвиток світового революційного процесу². Взаємообмін досвідом будівництва соціалізму сприяє успішному виконанню п'ятирічних планів розвитку народного господарства держав соціалістичної співдружності, зростанню їх міжнародного авторитету.

Протягом останнього десятиріччя в Чехословацькій Соціалістичній Республіці досягнуто значних успіхів у піднесенні ефективності економіки. Однією з важливих передумов цього була послідовна політика Комуністичної партії Чехословаччини, спрямована на раціональне використання трудових ресурсів шляхом створення умов для дальшого зростання професійно-кваліфікаційного й культурно-освітнього рівня головної продуктивної сили суспільства—робітничого класу. Автор даної замітки розглядає діяльність КПЧ у цій галузі в 70-і роки.

Швидкі темпи науково-технічного прогресу в промисловості ЧССР сприяли скороченню частки живої праці, економії робочої сили. Лише в 1971—1975 рр. в країні було введено в виробництво 1 тис. нових верстатів і механізмів, 400 технологічних процесів³. Нове промислове устаткування потребувало в 4 рази менше робітників⁴.

Під впливом цього та інших об'єктивних факторів (розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, вичерпання вільних трудових ресурсів тощо) в розглядуваний період загальмувалися темпи зростання рядів робітничого класу країни. Однак і в умовах науков-

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 7.

² Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 15.

³ Див.: XV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 12—16 апреля 1976 г.— М., 1977, с. 216.

⁴ Д а н ь ш и н а В. Н. Экономическое развитие ЧССР.— М., 1977, с. 70.

технічної революції чисельність робітників продовжувала збільшуватися: у 1970 р. в Чехословаччині їх налічувалося 4 млн. 29 тис., у 1980 р.— понад 4 млн. 500 тис. Питома вага робітників серед усього населення країни зросла за той же час з 60,1% до 62,1%⁵.

В умовах переходу економіки країни на інтенсивний шлях розвитку відбувалися також і якісні зміни у середовищі робітничого класу, тісно пов'язані із зростанням його культурно-технічного рівня. В свою чергу підвищення останнього сприяло піднесенню трудової та суспільно-політичної активності робітників, зміцненню їх класової свідомості й марксистсько-ленінського світогляду. Це зумовлювало посилення провідної ролі робітничого класу в суспільстві.

Цілеспрямоване керівництво піднесенням культурно-технічного рівня трудящих здійснює Комуністична партія Чехословаччини. В документах і матеріалах XIV—XVI з'їздів КПЧ та пленумів її ЦК розроблено основні напрями зростання рівня їх освіти, виробничої кваліфікації й загальної культури.

Об'єктивною матеріальною передумовою зростання освітнього й професійного рівня робітничого класу ЧССР є науково-технічний прогрес. Він змінює характер і зміст праці. Відбувається процес формування робітника автоматизованого виробництва⁶. В 1980 р. 58,4% машин та механізмів були частково або повністю автоматизовані (у 1978 р.— 56,3%)⁷. Фондоозброєність праці в промисловості за 1970—1980 рр. зросла на 72%, енергоозброєність — на 32%⁸. Розвиток виробництва вимагає від трудящих уже не тільки практичних навичок, а й глибоких теоретичних знань.

На з'їздах Комуністичної партії Чехословаччини питанням науково-технічного прогресу приділялася величезна увага. На травневому (1974 р.) Пленумі ЦК КПЧ, зокрема, було конкретно проаналізовано проблеми його прискорення та зміцнення зв'язку науки з виробництвом.

Комуністична партія Чехословаччини велику увагу приділяла також створенню в країні єдиної системи навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників. Це завдання було поставлене вже на XIV з'їзді КПЧ (1971 р.). Необхідність його розв'язання викликала тим, що в період кризи 1968—1969 рр. було підірвано демократичні основи школи в ЧССР, зменшився контингент у ній дітей з робітничих і селянських сімей, практикувалася однобічна професіоналізація учнів, помітно ослаб виховний процес⁹.

Липневий (1973 р.) Пленум ЦК Компартії Чехословаччини, який розглянув питання про виховання молоді й підготовку її до життя та праці в соціалістичному суспільстві, ухвалив розробити проект довгострокового розвитку народної освіти в країні¹⁰. 4 червня 1976 р. Президія ЦК КПЧ схвалила цей проект. На його основі почалася перебудова навчально-виховного процесу в школах, розрахована на період 1976—1984 рр. Запроваджувалася обов'язкова загальна середня освіта молоді, а також удосконалювалися всі ланки системи виховання. За рішенням Пленуму ЦК Комуністичної партії Чехословаччини з 1973 р. спочатку експериментально, а згодом (з 1976 р.) в масовому порядку в ЧССР почала формуватися й розвиватися загальнодер-

⁵ Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1981.— Praha, 1981, s. 107.

⁶ Див.: Charvát F., Rehak J., Tuček M. Dělník v procesu měnící se techniky a technologie.— Sociologický časopis, 1977, N 6, s. 583—609.

⁷ Statistická ročenka CSSR, 1981, s. 243.

⁸ Статистический ежегодник стран — членов Совета Экономической Взаимопомощи, 1981.— М., 1981, с. 124, 122.

⁹ Див.: XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 25—29 мая 1971 г.— М., 1971, с. 76.

¹⁰ Zasedání ústředního výboru KSČ ve dnech 3. a 4. července 1973.— Praha, 1973. s. 82.

жавна система підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу.

Основою цього процесу є постійний приплив у ряди робітників освіченої молоді, значна частина якої має ґрунтовну професійну підготовку¹¹. Це було особливо характерним для 70-х років, коли на фабрики й заводи країни прийшла переважно молодь — випускники професійно-технічних училищ (ПТУ). В 1971—1980 рр. через систему фабрично-заводського навчання (ФЗН) для народного господарства Чехословаччини було підготовлено 1 млн. 106 тис. кваліфікованих робітників¹².

Ще на початку 70-х років ПТУ не давали своїм випускникам повної середньої загальної освіти. А без цього останні практично не могли здобути середньої спеціальної та вищої освіти. Крім того, ця обставина гальмувала підвищення їх професійної кваліфікації.

За прикладом інших соціалістичних країн, насамперед СРСР, після перебудови системи ФЗН основним типом навчальних закладів у ній стали середні професійно-технічні училища. В них випускники здобувають повну середню освіту. В 1980 р. у таких ПТУ навчалися вже понад 45 тис. чол. (12% усіх учнів системи ФЗН)¹³.

Система підготовки робітничих кадрів у Чехословаччині базується на розвитку основної школи (8—9 класів). Близько 60% її випускників щороку стають учнями профтехучилищ. Водночас здійснюється широка політехнізація середніх загальноосвітніх навчальних закладів гімназичного типу¹⁴.

Розвиток системи підготовки робітничих кадрів у ЧССР сприяв зменшенню чисельності молоді, яка у віці 15 років починає працювати на виробництві без відповідної освітньої і професійної підготовки. Так, якщо в 1970 р. на робочі місця прийшли понад 28 тис. випускників основної школи, то в 1980 р. — тільки близько 7 тис. чол. Їх частка серед загальної кількості юнаків і дівчат зазначеного віку зменшилася з 10,8% до 2,8%¹⁵. Лише незначна частина випускників основної школи йде на виробництво, більша ж — навчається у ПТУ, де здобуває середню освіту (в основному десятирічну) та професійну підготовку.

З 1976/77 учбового року в Чехословаччині розширено мережу середніх шкіл для працюючих, де робітники можуть здобувати середню загальну освіту, оскільки частина фабрично-заводських навчальних закладів її поки що не дає. Кількість їх учнів різко зросла з 4024 чол. у 1975/76 учбовому році до 34 754 чол. у 1980/81¹⁶. Існують також середні школи-інтернати для працюючих. Вони дають молодим представникам робітничого класу повну середню освіту і готують їх до вступу у вузи.

Завдяки вжитим заходам серед робітників зросла частка осіб, які здобувають середню спеціальну й вищу освіту без відриву від виробництва. В 1970/71 учбовому році їх кількість у середніх навчальних закладах становила 67 тис. чол., а в 1980/81 р. — 88 тис. чол., у вузах, відповідно, — 25 тис. чол. і 45 тис. чол.¹⁷ Стаціонарною формою навчання на першому курсі вузів у 1980/81 учбовому році було охоплено 8,9% осіб, які працювали безпосередньо на виробництві¹⁸.

¹¹ Развитие рабочего класса в социалистическом обществе: Интернациональные закономерности и национальные особенности. — М., 1982, с. 218.

¹² Див.: Statistická ročenka CSSR, 1973, s. 117; 1976, s. 111; 1979, s. 181; 1981, s. 191.

¹³ Statistická ročenka CSSR, 1981, s. 572.

¹⁴ Див. докладніше: Небесниж И. М. На путях развития новой чехословацкой школы. — М., 1978, с. 85—102.

¹⁵ Statistická ročenka CSSR, 1976, s. 123; 1981, s. 570.

¹⁶ Statistická ročenka CSSR, 1981, s. 561.

¹⁷ Статистический ежегодник стран — членов Совета Экономической Взаимопомощи, 1981, с. 425—428 (Підрахунки автора).

¹⁸ Císla pro každého, 1981. — Praha, 1981, s. 211.

Підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу сприяє перетворенню його в одне з основних джерел поповнення інтелігенції в умовах соціалістичного суспільства. На XVI з'їзді КПЧ, зокрема, вказувалося, що остання «...тісно зв'язана з робітничим класом і селянством, від них і бере переважно свій початок»¹⁹. У цьому виявляються притаманні соціалізму процеси зближення класів та соціальних груп.

Свідченням взаємозближення робітничого класу та інтелігенції ЧССР є формування і розвиток у розглядуваний період соціальної групи «робітників-інтелігентів». Це пов'язано з тим, що науково-технічна революція висунула перед суспільством підвищені вимоги: робітник, зокрема, нерідко повинен мати не тільки середню спеціальну, а іноді навіть вищу освіту, а також відповідну професійну підготовку. Вже у 1970 р. серед чехословацьких робітників налічувалося 0,2% осіб з вищою і 4,8% — з середньою спеціальною, а серед робітниць — 2,7% — з середньою спеціальною освітою²⁰. Однак кількість «робітників-інтелігентів» зростає поки що повільно.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства в ЧССР відбувається постійне підвищення освітнього рівня робітничого класу. Проте нині загальноосвітня підготовка (8—9 класів основної школи) переважає. Молодше покоління його має вищий рівень освіти і кваліфікації, ніж старше. На початку 70-х років понад 50% усіх робітників здобули дев'ятирічну основну освіту і пройшли обов'язкову професійну підготовку, в той час як серед молодих трудівників остання була в 70%²¹. У 1970 р. 62,5% молодих робітників віком від 20 до 29 років мали основну освіту з відповідною профпідготовкою, тобто належали до категорії «навчених робітників». У віці від 40 до 49 років останніх налічувалося 53,1%, а серед 50—59-річних — 47,2%²². До 1978 р. кількість «навчених робітників» серед 20—29-річних зросла на 73,9%²³. Група молодих робітників віком від 20 до 24 років мала в тому ж році найвищий освітній і професійний рівень серед усіх вікових груп робітничого класу ЧССР²⁴.

Значно нижчий рівень освіти і професійної підготовки спостерігається у робітниць. Тому некваліфіковану й допоміжну роботу виконують переважно робітники старшого віку та жінки. Поліпшити становище можна лише шляхом впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу (автоматизація, механізація) та піднесення культурно-технічного рівня робітниць.

Однак у цілому зростання культурно-освітнього рівня робітничого класу ЧССР у 1971—1980 рр. привело до позитивних змін у його внутрішній структурі. Вперше за останні 20 років скоротилася кількість некваліфікованих і допоміжних робітників не лише у відносних, а й в абсолютних цифрах. Так, якщо у 1971 р. вони становили 18,7%, то в 1979 р. — 13,9% серед усіх робітників²⁵. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу впливає на підвищення продуктивності праці, що в свою чергу забезпечує поступальний розвиток економіки країни. Валовий суспільний продукт і народний дохід зросли

¹⁹ XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 6—10 апреля 1981 г.— М., 1981, с. 42.

²⁰ Дув.: Charvát F., Linhart J., Večerník J. Sociálně třídní struktura Československa: Vývoj, data, srovnání.— Praha, 1978, s. 134.

²¹ Моргенштерн В. Общее и особенное в развитии рабочего класса в европейских социалистических странах.— Рабочий класс и современный мир, 1982, № 4, с. 41.

²² Развитие рабочего класса в социалистическом обществе, с. 511.

²³ Dubkř V. K charakteristice pracující mládeže v ČSSR.— Sociologický časopis, 1979, N 6, s. 577.

²⁴ Munk J. Vzdělání v procesu budování socialismu v ČSSR.— Sociologický časopis, 1982, N 2, s. 179—180.

²⁵ Tesařova D., Snižek J. Vývoj kvalifikace dělníků a provozních pracovníků

у Чехословаччині за десять років більше ніж на половину. У п'ятій і шостій п'ятирічках 90% приросту останнього було досягнуто за рахунок підвищення продуктивності праці. При збільшенні загальної кількості робітників і службовців у країні на 12% валова продукція промисловості зросла на 74%, сільського господарства — на 26%, продуктивність праці в промисловості — на 64%²⁶. В трьох провідних галузях економіки країни, де сконцентрована основна частина робітників, — у промисловості, будівництві, на транспорті та зв'язку, — в 1980 р. було вироблено 82,7% валового суспільного продукту, що дало 79,8% народного доходу²⁷.

Підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу сприяло зростанню його матеріального добробуту. В 70-і роки Комуністична партія й уряд Чехословаччини тримали курс в основному на збільшення грошових доходів трудящих, яке забезпечувалося шляхом підвищення оплати за кількість і якість праці. Її розміри залежать від кваліфікації й рівня освіти робітників та від виконуваної ними роботи²⁸.

Поліпшилися й побутові умови трудящих. ЧССР належить до країн, де розв'язано житлову проблему. Дедалі більше робітників беруть участь у культурному житті. Вони є активними творцями духовних цінностей.

Зростання освітнього й професійно-кваліфікаційного рівня робітничого класу Чехословаччини позитивно вплинуло на його трудову й суспільно-політичну активність. У 1980 р. 4 млн. 84 тис. робітників брали участь у соціалістичному змаганні²⁹. В роки п'ятої та шостої п'ятирічок на якісно новий етап піднявся рух колективів соціалістичної праці, широко розгорнулося створення комплексних раціоналізаторських бригад.

Протягом останнього десятиріччя зміцніло робітниче ядро КПЧ: більш як 60% прийнятих до її лав у 1971—1980 рр. були представниками робітничого класу. Зростає їх частка й у складі виборних органів народної влади, громадських організацій. «У боротьбі за перетворення в життя лінії партії, — вказувалося на XVI з'їзді Комуністичної партії Чехословаччини, — робітничий клас став більш зрілим, нагромадив новий досвід. Своєю свідомою працею і політичною активністю він на ділі доводить, що є справжнім господарем у своїй країні»³⁰.

Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу є складовою частиною діяльності КПЧ по зміцненню його провідної ролі в суспільстві. Завдяки копіткій роботі партії у 70-х роках було створено єдину загальнодержавну систему піднесення культурно-технічного рівня трудящих, яка дістала назву «навчально-виховна система». Досвід її організації й розвитку свідчить про те, що в умовах ЧССР оптимальним є поєднання зусиль суспільства як для підготовки робітничих кадрів з молоді, так і для підвищення освітнього, професійно-кваліфікаційного рівня робітників, що вже давно працюють у народному господарстві. Досвід соціалістичної Чехословаччини у справі переорієнтації системи професійної підготовки молоді в основному на стаціонарні форми заслуговує на увагу. Така форма навчання забезпечує глибокі знання загальних предметів та високий рівень спеціальної підготовки, досконале опанування професійних навичок.

²⁶ Статистический ежегодник стран — членов СЭВ, 1981, с. 34.

²⁷ Statistická ročenka CSSR, 1981, s. 141; Статистический ежегодник стран — членов СЭВ, 1981, с. 44—45.

²⁸ XV съезд Коммунистической партии Чехословакии, с. 210; XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии, с. 17.

²⁹ Hejnová M. Rozvoj iniciativy pracujících a socialistického soutěžení v roce 1980. — Statistika, 1981, N 8—9, s. 401.

³⁰ XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии..., с. 19.

ДО 60-річчя ОПУБЛІКУВАННЯ
СТАТТІ В. І. ЛЕНІНА
«ПРО КООПЕРАЦІЮ»

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок переходу від капіталізму до соціалізму. «Віднині,— говорив В. І. Ленін 25 жовтня (7 листопада)

1917 р.,— настає нова смуга в історії Росії, і дана, третя російська революція повинна в своєму кінцевому підсумку привести до перемоги соціалізму»¹.

З перемогою Жовтневої революції більшовицька партія стала правлячою партією першої в світі соціалістичної держави. Перед нею постали нові історичні завдання. Необхідно було виробити науково обгрунтований курс боротьби трудящих мас за зміцнення Радянської влади, дальший розвиток соціалістичної революції. Саме цьому і присвячені останні праці В. І. Леніна, в яких Володимир Ілліч всебічно обгрунтував і розвинув план побудови соціалізму в СРСР і вказав шляхи його здійснення.

В. І. Ленін з особливою силою підкреслював необхідність зміцнення союзу робітників і селян, у якому він бачив вирішальну умову успішного будівництва соціалізму, підвищення провідної ролі робітничого класу в цьому союзі.

Велика Жовтнева соціалістична революція експропріювала у капіталістів засоби виробництва і перетворила їх у державну власність. Соціалістична промисловість була надійною основою Радянської влади у боротьбі за зміцнення державного і суспільного ладу, оскільки з нею був пов'язаний робітничий клас. Але в країні залишався багаточисельний клас землеробів, який налічував 25 млн. дрібних селянських господарств, що базувалися на приватній власності на засоби виробництва (крім землі) і відсталій техніці. Одноосібне дрібнотоварне виробництво не могло бути міцною опорою Радянської влади, воно гальмувало дальший розвиток промисловості і продуктивних сил на селі.

В. І. Ленін вказував, що Радянська влада не може довго базуватися на об'єднаній соціалістичній промисловості і роздрібленому одноосібному селянському господарстві. Він вважав, що це протиріччя можна подолати на основі докорінної перебудови сільського господарства. Одним із шляхів її здійснення Володимир Ілліч вважав кооперацію. Проте окремі партійні і радянські працівники недооцінювали її, зневажливо відносилися до неї, не розуміли ролі кооперації в умовах диктатури пролетаріату. Враховуючи це, В. І. Ленін визнав за необхідне дати аналіз соціальної природи кооперації, її ролі і значення при капіталізмі і диктатурі пролетаріату. Це було зроблено у статті «Про кооперацію», яку Володимир Ілліч продиктував 4 і 6 січня 1923 р. 16 та 17 січня того ж року В. І. Ленін продиктував і статтю «Про нашу революцію (З приводу записок М. Суханова)», в якій всебічно обгрунтував можливість побудови соціалізму в СРСР.

У травні 1923 р. ці статті були передані Н. К. Крупською в Центральний Комітет. 24 травня Політбюро прийняло таке рішення: «Визнати за необхідне якнайшвидше надрукувати статті Володимира Ілліча, передані Надією Костянтинівною, з зазначеною на них датою»². 26—27 травня статтю «Про кооперацію» було опубліковано.

У своїй статті В. І. Ленін по суті продовжує викривати вищезгадані лженаукові твердження. Він підкреслив, що класова суть кооперації залежить від пануючого суспільного ладу і від характеру державної влади у країні. Якщо державна влада належить капіталістам і поміщикам, тоді кооперація підкоряється економічним законам капіталізму. Володимир Ілліч переконливо показав, що в умовах Радянської влади вона набуває соціалістичного характеру. «При нашому існуючому ладі,— писав він,— підприємства кооперативні відрізняються від підприємств приватнокапіталістичних, як підприємства колективні, але не відрізняються від підприємств соціалістичних,

¹ Ленін В. І. Доповідь про завдання влади Рад.— Повне збір. творів, т. 35, с. 2.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 568.

якщо вони засновані на землі, при засобах виробництва, що належать державі, тобто робітничому класові»³⁻⁴.

В. І. Ленін указав на велику роль кооперації у соціалістичному будівництві. «Справді,— писав він,— влада держави на всі великі засоби виробництва, влада держави в руках пролетаріату, союз цього пролетаріату з багатьма мільйонами дрібних і найдрібніших селян, забезпечення керівництва за цим пролетаріатом щодо селянства і т. д. — хіба це не все, що потрібне для того, щоб з кооперації, з самої тільки кооперації, яку ми раніш третирували, як торгашеську, і яку з певного боку маємо право третирувати тепер при непі так само, хіба це не все необхідне для побудови повного соціалістичного суспільства? Це ще не побудова соціалістичного суспільства, але це все необхідне і достатнє для цієї побудови»⁵.

В умовах диктатури пролетаріату кооперація є соціалістичною формою господарювання, простим, легким і доступним для селянина шляхом переходу до нових соціалістичних форм ведення сільського господарства. Кооперація,— вказував В. І. Ленін,— така форма об'єднання, яка дає можливість кожному дрібному селянині брати участь у побудові соціалізму⁶. По-перше, це зумовлено тим, що кооперація забезпечує необхідну для соціалізму ступінь поєднання особистого інтересу селянина із суспільними інтересами. По-друге, використання різних форм кооперації — від простіших (збутова, споживча, кредитна) до вищої (виробнича) — дає змогу поступово, на добровільних началах підводити селян до колективного ведення господарства.

В. І. Ленін підкреслював, що здійснення соціалістичних перетворень у сільському господарстві — не стихійний, а свідомо спрямовуючий і організований процес, він може бути забезпечений тільки під керівництвом Комуністичної партії. Для того, щоб селянство зрозуміло всі вигоди від колективізації,— вказував Володимир Ілліч,— потрібен цілий переворот, ціла історична епоха, яку можна в нашій країні пройти не за сотні років, а протягом одного-двох десятиріч⁷.

В. І. Ленін вказував на необхідність подання кооперації всебічної допомоги з боку пролетарської держави. «Кожний суспільний лад,— писав Володимир Ілліч,— виникає лише при фінансовій підтримці певного класу. Нема чого нагадувати про ті сотні й сотні мільйонів карбованців, яких коштувало народження «вільного» капіталізму. Тепер ми повинні усвідомити і перетворити в діло, що в нинішній час той суспільний лад, який ми повинні підтримувати більш ніж звичайно, є ладом кооперативним»⁸. Ця підтримка повинна виявлятися у прямому державному фінансуванні кооперативного будівництва і наданні кооперативним господарствам різного роду пільг і привілеїв (економічних, фінансових, банківських).

Першоосновою соціалістичних перетворень на селі В. І. Ленін вважав підведення під сільськогосподарське виробництво потужної техніки, застосування у масовому масштабі тракторів і машин, електроенергії. В той же час він підкреслював, що найважливішою умовою соціалістичної перебудови села є піднесення культурного рівня селянства. «...Культурна робота в селянстві,— писав Володимир Ілліч,— як економічна мета, переслідує якраз кооперування. При умові повного кооперування ми б уже стояли обома ногами на соціалістичному ґрунті. Але ця умова повного кооперування включає в себе таку культурність селянства (саме селянства, як величезної маси), що це повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»⁹.

Ленінські ідеї лягли в основу резолюцій XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) «Про кооперацію» і «Про роботу на селі». «Основна лінія партії в цьому питанні,— зазначалося на з'їзді,— намічена в останній статті Леніна «Про кооперацію». Ленін розгорнув у цій статті програму розвитку кооперування сільського населення, як основного способу руху до соціалізму в селянській країні... Нинішнє становище села з небуваючою очевидністю підкреслює правильність наміченого тов. Леніним шляху і вимагає зосередження основної партійної уваги насамперед на кооперуванні

³⁻⁴ Ленін В. І. Про кооперацію. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 356.

⁵ Там же, с. 352.

⁶ Див.: Там же.

⁷ Там же, с. 354.

⁸ Там же, с. 353.

⁹ Там же, с. 358.

дрібного виробника, яке повинно відіграти гігантську роль у справі будівництва соціалізму»¹⁰.

Найбільш широке втілення ленінські ідеї про соціалістичне перетворення на селі знайшли у документах XV з'їзду ВКП(б), який проголосив курс на колективізацію сільського господарства. «Тепер,— підкреслено у резолюції з'їзду «Про роботу на селі»,— завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективи повинно бути поставлене як основне завдання партії на селі»¹¹.

Втілюючи в життя ленінський кооперативний план, було успішно переведено мільйони одноосібних селянських господарств на шлях колгоспів, на шлях соціалізму. Були створені вирішальні умови для побудови соціалістичного народного господарства, для зміцнення Радянської влади на селі, союзу робітничого класу із селянством.

Комуністична партія і сьогодні керується ленінськими настановами про розвиток і поглиблення кооперування в сільському господарстві. Одним із важливих напрямів, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства, є дальше поглиблення його спеціалізації. «Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі широкого кооперування, переведення його на сучасну індустріальну основу,— говориться у постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції»,— це магістральний напрям дальшого розвитку соціалістичного сільського господарства, новий етап практичного здійснення ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму»¹².

Нинішній процес концентрації у сільському господарстві відбувається на новій основі — об'єднуються зусилля колгоспів і радгоспів з метою створення великих високотоварних підприємств індустріального типу, поглиблюється спеціалізація всіх господарств, розвиваються нові форми міжгалузевих зв'язків, відбуваються докорінні зміни в структурі і характері виробництва. Міжгосподарська кооперація сприяє підвищенню рівня усупільнення колгоспного виробництва, вдосконаленню суспільних відносин, зближенню двох форм соціалістичної власності, поступовій ліквідації істотних відмінностей між містом і селом.

XXVI з'їзд партії і травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслили, що і в умовах поглиблення спеціалізації, посилення кооперації й інтеграції, виникнення підприємств і агропромислових об'єднань роль колгоспів не знижується. І в сучасних умовах вони відповідають завданням дальшого розвитку продуктивних сил на селі, забезпечують активну участь в управлінні виробництвом широких селянських мас на основі колгоспної демократії.

Нинішні колгоспи — це високоомеханізовані господарства, здатні постійно нарощувати виробництво сільськогосподарської продукції. У Радянському Союзі на кінець 1981 р. налічувалося 25,9 тис. колгоспів, виробничі фонди яких становили 113,5 млрд. крб., а валова продукція — понад 40 млрд. крб. У 1981 р. у колгоспах СРСР налічувалося 1603 тис. тракторів, 308 тис. комбайнів, 534 тис. вантажних автомобілів¹³.

Колгоспи відіграють велику роль у реалізації Продовольчої програми СРСР, затвердженої травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС. Їх питома вага у загальних державних закупках становить: зерна — 46%, бавовни-сирцю — 66, цукрового буряку — 89, худоби і птиці — 49, картоплі — 61, овочів — 40, шерсті — 51%¹⁴.

Колгоспи — не тільки виробничо-господарська, а й суспільно-політична організація. З їх допомогою партія залучає селян до соціалістичного суспільного виробництва, постійно виховує їх у дусі комунізму, формує нову людину.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 3, с. 72, 73.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 4, с. 54.

¹² Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції. Постанова ЦК КПРС від 28 травня 1976 року.— К., 1976, с. 6.

¹³ Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник.— М., 1982, с. 285, 286.

¹⁴ Підраховано автором за даними: Народное хозяйство СССР. 1922—1982, с. 233.

Комуністична партія неухильно здійснює ленінські настанови щодо подання матеріальної і фінансової допомоги колгоспному виробництву. З року в рік зростають дострокові кредити колгоспів. Якщо у 1940 р. кредити на виробничі заходи колгоспів становили 87,3 млн. крб., то у 1981 р.— 5094,5 млн. крб.¹⁵ Щороку у проєктах державного бюджету для колгоспів, які недостатньо забезпечені основними фондами і не мають достатніх коштів для здійснення розширеного відтворення, будуть передбачені асигнування у сумі 3,3 млрд. крб.¹⁶ Керуючись рішеннями XXVI з'їзду партії, травневого і листопадового (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС, положеннями і висновками промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі у його доповіді «Шістдесят років СРСР», трудові колективи села самовіддано працюють над реалізацією Продовольчої програми СРСР — органічної складової частини економічної стратегії КПРС на восьмидесяті роки.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ)

¹⁵ Народное хозяйство СССР. 1922—1982, с. 571.

¹⁶ Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982, с. 85—86.

РОЛЬ М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО В історії видання журналу «Военный сборник» 1858 р. був «героїчним періодом»¹. (До 125-річчя виходу першого номера) Саме тоді редакцію цього нового петербурзького щомісячника очолював великий російський революційний демократ М. Г. Чернишевський, під впливом якого це відомче військове видання перетворилося на трибуну антиурядової, антикріпосницької пропаганди. Ставши на захист пригноблених народних мас, «Военный сборник» відіграв певну роль у згуртуванні демократичних сил напередодні революційної ситуації 1859—1861 рр.

Хоч ідея масового видання для російських офіцерів виникла у військових колах ще на початку 40-х років XIX ст.², її втілення в життя стало можливим лише після поразки царизму у Кримській війні, коли страх перед зростаючим революційним рухом примусив уряд вдатися до підготовки буржуазних реформ. Офіційні друковані видання «Военный журнал» та газета «Русский инвалид», які кілька десятиріч існували під егідою військового міністерства, були настільки консервативними, що не відповідали запитам навіть кріпосницького табору. За допомогою нового військово-літературного органу і кріпосники, і ліберали мали намір посилити вплив на армію з метою зміцнення її як опори самодержавства. Проте їх сподіванням не судилося здійснитися — «Военный сборник» став їх непримиренним ворогом.

Очолювані М. Г. Чернишевським революційні демократи пов'язували з цим виданням, хоч його й мав фінансувати уряд, свої далекосяжні задуми залучення передової частини російської армії до боротьби з самодержавно-кріпосницьким ладом. Ними бралось до уваги те, що внутрішні стосунки у царській армії були аналогічними суспільним відносинам у країні в цілому: сотні тисяч «нижчих чинів» страждали від жорстокої муштри та знущань офіцерів-кріпосників.

Викриваючи антинародну сутність загарбницьких воєн, М. Г. Чернишевський ще у 1857 р. на сторінках «Современника»³ порушив тему, яка пізніше в «Военном сборнике» стала однією з провідних: солдати і селяни. Необхідність активної протидії тому, щоб армія не була відірваною від народу, щоб вона не тільки не була використана проти революції, а й взяла у ній участь — насамперед це спонукало революційних демократів до участі у «Военном сборнике».

Питання про конкретного ініціатора запрошення М. Г. Чернишевського на посаду загального редактора військово-літературного журналу, як й ряд деяких інших

¹ Революционная ситуация в России в середине XIX века.— М., 1978, с. 78.

² Відділ рукописів Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, ф. 169, к. 21, спр. 15, арк. 5.

³ Див., наприклад: Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.— М., 1948, т. 4, с. 488, 609.

з історії «Военного сборника», залишається не досить з'ясованим⁴. Вірогідно, що ним був хтось з авторів «Современника»: деякі мемуарні дані⁵ вказують на довірену особу М. Г. Чернишевського по організації революційних сил в армії З. Сераковського, в майбутньому героя повстання 1863 р. У 1857 р. він був як офіцер прикомандирований до штабу Окремого гвардійського корпусу, при якому й створювалася редакція «Военного сборника». Показово, що співредакторами М. Г. Чернишевського стали молоді професори військової академії підполковник В. М. Аничков та капітан М. М. Обручев, обидва близькі до кола «Современника» і, зокрема, до З. Сераковського.

Вже «Оголошення про видання журналу «Военный сборник», яке з'явилося у лютому 1858 р., спрямовувалося на згуртування навколо нового видання прогресивно настроєних офіцерів. Запрошення їх до співробітництва супроводжувалося в ньому викладом демократичних засад журналу, серед яких було й зобов'язання редакції у разі потреби зберігати таємницю авторства. Таким чином, М. Г. Чернишевський, високо цінуючи власну «незалежність від генералів»⁶, піклувався, щоб на сторінках журналу кожен міг висловлюватися вільно й безбоязно.

У відповідь до редакції надійшло кілька сот статей, у яких піддавалося нищівній критиці становище в армії. Це дало підстави М. Г. Чернишевському для висновку: «Напрям «Военного сборника» більшість російських офіцерів зрозуміла саме так, як прагнула розуміти його редакція...»⁷.

У травні 1858 р. перший номер журналу побачив світ. Центральне місце на його сторінках одразу ж зайняли матеріали, в яких таврувалося зневажливе, панське ставлення офіцерів до рядових, викривалося обкрадання солдатів їхніми прямими начальниками та інтендантами, засуджувалися тілесні покарання та інші ганебні явища у армійському житті. Особливо виділялася стаття «Голос з армії», вже сама назва якої привертала увагу. У публікації зазначалося, що ставлення старших чинів до підлеглих таке ж саме, як і поміщиків до власних селян, що армійська дійсність набула потворних форм служіння не державі, а окремим особам⁸.

Всього ж у восьми номерах «Военного сборника», що вийшли в світ за редакцією М. Г. Чернишевського до кінця 1858 р., було опубліковано майже 100 оригінальних статей. Оскільки більшість з них не мала підписів, є можливість назвати лише небагатьох авторів журналу. Крім редакторів, це — О. Х. Погоський, С. М. Федоров, П. П. Пекарський, Є. П. Карнович, близькі до «Современника», а також М. Ф. Тусов, Д. О. Спичаков, С. П. Зиков, М. І. Драгомиров та інші, залучені до співробітництва вже безпосередньо «Военным сборником». Сам М. Г. Чернишевський залишив своє прізвище тільки на оголошенні про видання журналу на наступний 1859 р., де підтверджувалися висловлені раніше принципи роботи з авторами. Проте матеріалів, поданих ним без свого підпису, — чимало. Це насамперед численні редакційні примітки, в одній з яких йдеться, зокрема, про причини виникнення козацтва. Глибокий знавець вітчизняної історії, М. Г. Чернишевський зміг побачити, що і в Росії, й на Україні воно з'явилося насамперед внаслідок посилення феодално-кріпосницького гніту. «Найновіші дослідники російської історії, — зазначав він, — зійшлися на тому, що донські козаки, подібно до запорізьких, склалися переважно з мужніх людей, які інколи подавалися з батьківщини до безлюдних прикордонних земель добровільно, з любові до наїзницького життя, але найчастіше віддалялися туди, щоб уникнути переслідувань та утиску, якого зазнавали на батьківщині»⁹.

Популярність журналу була величезною. Серед тридцяти тисяч офіцерів російської армії розійшовся весь шеститисячний тираж видання, а замовлення на його передплату продовжували надходити. Паралельно з цим редакціями «Современника»

⁴ Див.: Макеев Н. Н. Чернышевский — редактор «Военного сборника». — М., 1950, с. 55.

⁵ Шаганов В. Н. Н. Г. Чернышевский на каторге и ссылке. — СПб., 1907, с. 7.

⁶ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. — М., 1949, т. 14, с. 367.

⁷ Чернышевский Н. Г. Там же. — М., 1950, т. 5, с. 445.

⁸ «Голос з армії» надіслав до «Военного сборника» поручник Смоленського піхотного полку М. Ф. Тусов, зазначивши, що він висловлює колективну думку молодих офіцерів своєї частини. Одним з однодумців автора міг бути його 19-річний однополчанин — підпоручник Костянтин Крупський (Н. К. Крупська вказувала, що її батько «був шестидесятиником-революціонером»).

⁹ Военный сборник, 1858, № 2, с. 468.

І «Военного сборника» для солдатів був започаткований журнал «Солдатская беседа».

Проте антикріпосницька спрямованість журналу, що викривав антинародну суть царської армії, викликала «справжній гвалт у середовищі начальницьких осіб і старих служак»¹⁰. У грудні, після виходу сьомого номера, «Военный сборник» був скутий подвійною цензурою — до звичайної підключилася ще й спеціальна, військова. Перед редакцією почали ставитися вимоги розкрити імена авторів найгостріших виступів, що могло негативно вплинути на розгортання революційної діяльності в армії. Зважаючи на таку небезпеку, М. Г. Чернишевський і його товариші вирішили демонстративно припинити видання на восьмому номері і вийшли з «Военного сборника».

Буржуазна історіографія створила легенду про гуманність і доброзичливість Олександра II щодо «Военного сборника»¹¹. Однак архівні матеріали, особливо виявлені останнім часом, переконують у протилежному: у підтримці ним усіх дій цензури. Більше того, з'ясувалося, що, наказуючи перевести журнал безпосередньо у відання військового міністерства, розлючений самодержець не утримався від оголошення колишнім редакторам суворої догани¹².

Участь М. Г. Чернишевського в «Военном сборнике» хоч і не була тривалою, однак відіграла значну роль у революційному вихованні війська. Вплив надрукованих у журналі матеріалів позначився на діяльності багатьох опозиційних гуртків, що виникли наприкінці 50-х — початку 60-х рр. XIX ст. у російській армії, а тому числі найбільших з них на чолі з З. Сераковським, Я. Домбровським і А. Потебнею.

«Ми бачили,— зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс,— що у зв'язку із скасуванням кріпацтва спалахнула війна між ліберальною і революційною партіями в Росії. Навколо Чернишевського, глави революційної партії, згуртувалася ціла фаланга публіцистів, численна група з офіцерів і студентської молоді»¹³. Справі об'єднання офіцерів на революційно-демократичній платформі активно сприяв й «Военный сборник» у свій «героїчний період» 1858 р.

П. Г. УСЕНКО (Київ)

¹⁰ Литературное наследство.— М., 1936, т. 25—26, с. 235.

¹¹ Русская старина, 1908, № 5, с. 289.

¹² Русская литература, 1978, № 1, с. 146.

¹³ Маркс К., Енгельс Ф. Альянс соціалістичної демократії і міжнародне товариство робітників: Доповідь і документи, опубліковані за постановою Гагського конгресу Інтернаціоналу.— Твори, т. 18, с. 416.

АГРАРНА ПОЛІТИКА КПРС В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Перед історико-партійною наукою стоїть завдання — узагальнювати історичний досвід КПРС у розв'язанні найважливіших проблем соціалістичного і комуністичного будівництва. Мета даного огляду — проаналізувати стан літератури за останні 15 років, присвяченої висвітленню аграрної політики партії.

Ознайомлення з публікаціями свідчить, що багатогранна діяльність КПРС і місцевих партійних організацій по дальшому розвитку сільського господарства, яка розгорнулася на основі рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, привернула увагу багатьох дослідників. Цьому сприяли постанови ЦК КПРС з питань розвитку суспільних наук і вищої школи¹, а також широка публікація документів та матеріалів партії та уряду².

Статті й виступи керівників партії та уряду, постанови і рішення з'їздів, пленумів ЦК і, зокрема, Продовольча програма СРСР — науково-теоретична база для комплексного, всебічного дослідження основних напрямів розвитку нашого суспільства, в тому числі і в галузі сільського господарства. Посиленню вивчення процесів, що відбувалися на селі, сприяло опублікування матеріалів Всесоюзної науково-теоретичної конференції з актуальних проблем аграрної політики КПРС на сучасному етапі, яка проходила 24—26 березня 1975 р. у Москві³⁻⁴.

Величезним перетворенням у сільському господарстві присвячено збірник статей, виданий з нагоди 10-річчя березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС⁵. Його автори — члени Політбюро ЦК КПРС, перші секретарі ЦК Компартій союзних республік і партійних комітетів багатьох областей, міністри, вчені, керівники сільськогосподарських підприємств — на багатому фактичному матеріалі проаналізували розвиток матеріально-технічної бази сільського господарства, зміни у сфері сільськогосподарського виробництва і розподілу, а також в галузі політичного і культурного життя радянського села. Заслужовують на увагу колективні та індивідуальні монографії, підготовлені на загальносоюзному матеріалі⁶.

Досить плодотворним останнє п'ятнадцятиріччя було і для істориків партії нашої республіки. Їх спільними зусиллями підготовлено і видано документи Комуністичної партії України⁷, створено фундаментальні праці з історії республіканської й обласних партійних організацій, історії міст і сіл Української РСР, в яких знайшло відображення партійне керівництво аграрним сектором економіки⁸.

¹ Див.: Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві: Постанова ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. — КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1981, т. 9, с. 325.

² Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965—1974 гг.). М., 1975; Ленинская аграрная политика КПСС: Сборник важнейших документов (март 1965 г. — июль 1978). М., 1978 и др.

³⁻⁴ Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе. В 2-х томах. — М., 1975.

⁵ Курсом мартовского Пленума. — М., 1975.

⁶ Аграрная политика КПСС в условиях развитого социализма. — М., 1976; Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. — М., 1965; его же. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. В 2-х томах. — М., 1975; Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР: Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты. — Саратов, 1967; его же. Новый этап в развитии колхозного строя. — М., 1977; Тюрина А. П. Руководство КПСС социальными процессами в современной деревне. — М., 1978 и др.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х томах. — К., 1976—1977.

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977; История городов и сел Украинской ССР. В 26 томах. — К., 1976—1981.

Безумовним досягненням історико-партійної науки в республіці стала поява історіографічних публікацій⁹. В них розкривається стан наукової розробки основних проблем історичної науки, звертається увага дослідників на недоліки та прогалини, що мали місце при вивченні тих чи інших питань. У 70-і роки було видано ряд історіографічних оглядів, присвячених аналізу публікацій істориків-аграрників¹⁰. Високої оцінки заслуговує монографія Я. С. Калакура¹¹, в одному з розділів якої підбито підсумок роботи істориків партії в галузі дослідження діяльності КПРС на селі. Цінність цієї книги в тому, що в ній не тільки проаналізовано доробок істориків радянського села за 1960—1975 рр., а й вказано, які проблеми потребують поглибленого вивчення.

В останні роки почали з'являтися історіографічні огляди публікацій, що висвітлюють окремі напрями роботи партії на селі¹². Однак слід відзначити, що ступінь розробки історіографії аграрної політики КПРС на сучасному етапі все ще помітно відстає від рівня історико-партійної науки в цілому.

Які ж проблеми, пов'язані з розвитком радянського села, розглядалися істориками партії нашої республіки? Насамперед посилення партійного керівництва сільськогосподарським виробництвом. Першою узагальнюючою працею з цього питання була монографія Л. Ю. Беренштейна¹³. В ній на основі багатого фактичного матеріалу показано розстановку комуністів на селі, висвітлено форми і методи боротьби партійних організацій за підвищення авангардної ролі членів партії в масах. Автор розповів про діяльність комуністів — людей, від яких, як наголошувалося на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, вирішальною мірою залежить морально-психологічний клімат у колективах, рівень організованості і дисципліни, трудова віддача, і, отже, кінцеві результати¹⁴.

Зміцненню партійних організацій колгоспів і радгоспів в умовах розвинутого соціалізму присвячені праці В. Ф. Шевченка¹⁵. В них розкрито багатий арсенал організаційних і масово-політичних засобів роботи партії в масах, показано роль первинних партійних організацій колгоспів і радгоспів у реалізації аграрної політики КПРС, висвітлено заходи по зміцненню і підвищенню їх боєздатності. Цим же питанням присвячено чимало статей у наукових збірниках та журналах¹⁶.

Проблеми партійного керівництва торкаються тою чи іншою мірою майже всі автори узагальнюючих праць з питань аграрної політики партії та її реалізації. І це закономірно. Адже сьогодні на селі, як відзначалося на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, зайнято шість мільйонів комуністів — третина складу партії. Вони показують приклади самовідданої праці, ініціативи, волі й наполегливості. Майже всі

⁹ Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.— К., 1967; його ж. Дослідження історії Української РСР періоду розвинутого соціалізму (1959—1975 рр.).— УІЖ, 1975, № 5.

¹⁰ Шульга І. В. Історіографія деяких питань діяльності Компартії України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні колгоспного ладу (1951—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 42, 1970; Петренко В. С. Історія селянства Української РСР 1951—1970 рр. в радянській історіографії.— УІЖ, 1971, № 3.

¹¹ Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань комуністичного будівництва.— К., 1976.

¹² Калакура Я. С. Радянська історіографія боротьби Компартії України за інтенсифікацію сільського господарства (1959—1975 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 81, 1976; Котигоренко В. А. К історіографії вопроса о повышении роли КПСС в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства в десятой пятилетке.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 120, 1982.

¹³ Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села.— К., 1968.

¹⁴ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації.— К., 1982, с. 21.

¹⁵ Шевченко В. Ф. Зміцнення партійних організацій колгоспів і радгоспів в умовах будівництва комунізму (на матеріалах партійних організацій УРСР (1961—1971)).— К., 1976; його ж. Авангард трудівників села.— К., 1980.

¹⁶ Остапенко Ф. П., Фещенко М. Т. Організаційне зміцнення первинних партійних організацій на селі (1966—1970 рр.).— УІЖ, 1971, № 7; Сорока П. С. Удосконалення структури сільських партійних організацій між XXIII і XXIV з'їздами партії.— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 75, 1975; Салабай В. Ф. Руководство КПСС — решающее условие успешной реализации аграрной политики партии.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 94, 1978; Коренчук Е. М., Юрий Е. И. Опыт работы партийных организаций Украины по повышению авангардной роли коммунистов в колхозном производстве.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 97, 1979 та ін.

дослідники відзначають високий авторитет сільських комуністів, наводять факти, що свідчать про їх активність та ініціативу.

В публікаціях аналізуються найрізноманітніші форми і методи організаційної роботи комуністів на селі. У спеціальних статтях О. С. Шуляка, Д. І. Бабича, П. О. Сороки, В. В. Киричука та інших показано піклування партійних організацій про зміцнення господарств керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства¹⁷. На жаль, досі немає узагальнюючих праць з цієї проблеми. Водночас, як зазначалося на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, вона залишається надзвичайно актуальною.

Останнім часом історико-партійна наука збагатилася дослідженнями практики роботи сільських райкомів партії в нових історичних умовах. Слід виділити монографію В. І. Белоусова¹⁸, в якій показано організаторську роботу сільських райкомів партії і висвітлено їх місце в організаційній структурі КПРС. Автор розглядає практику наукового, творчого підходу райкомів партії до розв'язання завдань аграрної політики, концентрує увагу на стилі роботи апарату, керівництва низовими партійними організаціями. Монографія написана на основі різноманітних джерел і є, по суті, першим комплексним дослідженням з цієї проблеми.

З'явилася також чимало праць, автори яких на значному документальному матеріалі показують ленінський характер сучасної аграрної політики, обґрунтовують керівну роль КПРС в економічному, політичному і культурному розвитку села. В цьому плані заслуговують на увагу статті Л. Ю. Беренштейна та інших авторів¹⁹.

У багатьох публікаціях узагальнюється досвід роботи партійних організацій по забезпеченню сільського господарства технікою. Однією з найбільш цікавих є монографія Є. А. Бондарева²⁰. Вона виділяється не тільки багатим фактичним матеріалом, а й послідовністю, з якою автор показує зусилля партії, спрямовані на забезпечення сільського господарства енергетичними потужностями, електрифікацію і механізацію виробничих процесів, ефективне використання на селі машин та обладнання, а також на виробничу і культурно-технічну підготовку сільських трудівників — основної продуктивної сили сільського господарства.

Становить інтерес також монографія П. С. Костика, присвячена тій же темі²¹. Незважаючи на те, що хронологічні рамки цього дослідження досить широкі і базується воно тільки на досвіді партійних організацій західних областей України, автору вдалося розкрити характерні особливості багатогранної роботи партії у справі технічного переозброєння сільського господарства на сучасному етапі.

Багатим фактичним матеріалом і багатоплановістю висвітлення питань розвитку

¹⁷ Бабич Д. І. Вдосконалення системи підготовки спеціалістів для сільського господарства (1959—1965 рр.).— УІЖ, 1976, № 2; Киричук В. В. Підготовка кадрів сільських спеціалістів на Україні в період між XXII і XXIV з'їздами КПРС (На матеріалах західних областей УРСР).— УІЖ, 1974, № 4; Сорока П. А. Партійне керівництво з укріпленням сільського господарства кваліфікованими кадрами (1966—1977 гг.).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1977; Шуляк О. С. Діяльність партійних організацій України по зміцненню керівних колгоспних кадрів.— УІЖ, 1981, № 6; его же. О повышении роли руководящих колхозных кадров среднего звена в условиях развитого социализма (Из опыта парторганизаций Украины).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 111, 1981 та інші.

¹⁸ Белоусов В. И. Сельские райкомы партии — боевые проводники политики КПСС на селе.— К., 1981.

¹⁹ Беренштейн Л. Ю. Творческий розвиток XXIV з'їздом КПРС ленінської аграрної політики.— УІЖ, 1972, № 5; Беренштейн Л. Ю., Яковлев П. Д. Розвиток комуністичною партією ленінської аграрної політики на сучасному етапі.— УІЖ, № 7, 1974; Беренштейн Л. Е., Бубнов К. Ю. Развитие ленинской аграрной политики в документах КПСС.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978; Беренштейн Л. Е., Литвенко М. Г. Комплексный характер современной аграрной политики.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 106, 1980; Беренштейн Л. Ю. XXVI з'їзд КПРС про розвиток агропромислового комплексу.— УІЖ, 1981, № 8; Беренштейн Л. Е., Киячук Л. А. XXVI съезд КПСС: ленинская стратегия и тактика развития сельского хозяйства.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 120, 1982 та ін.

²⁰ Бондарев Е. А. Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства республики.— Харьков, 1980.

²¹ Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939—1975 рр.).— Львів, 1980.

сільського господарства виділяється монографія П. П. Панченка²². Автор аналізує зміни у матеріально-технічній базі сільського господарства, торкається питань управління й організації праці в колгоспах і радгоспах, показує соціальні зрушення на селі. Однак монографія написана в плані громадянської історії.

Позитивним явищем в історико-партійних дослідженнях останніх років є те, що більшість авторів, розглядаючи діяльність партійних організацій по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства, приділяють значну увагу впливу науково-технічного прогресу на форми і методи організації праці, на ефективність сільсько-господарського виробництва, соціальні зміни на селі. Наприклад, у монографії І. Г. Туликова на матеріалі партійних організацій республіки розкрито зусилля партії як по зміцненню сільського господарства технікою, так і по найефективнішому її використанню²³. Важливо те, що автор розглядає економічну і соціальну ефективність індустріальних форм організації виробництва, зокрема дальшої спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції, створення комплексних механізованих загонів тощо, показує соціально-економічні результати сучасної аграрної політики. У монографії містяться аргументовані висновки і узагальнення, а також чимало цікавих рекомендацій і пропозицій. Деякі з них, до речі, знайшли відображення у Продовольчій програмі СРСР. Це пропозиція щодо ширшого впровадження в усіх галузях агропромислового комплексу бригадного і колективного підряду з акордно-преміальною системою оплати праці, зміни форм заготівлі сільськогосподарської продукції. Так, з метою найповнішого використання останньої Продовольчою програмою передбачається завершити у дванадцятій п'ятирічці перехід до приймання худоби, птиці, молока, картоплі, овочів, плодів і ягід безпосередньо в колгоспах і радгоспах²⁴.

Боротьбі партійних організацій за механізацію виробничих процесів на селі, за технічне переозброєння сільського господарства на базі науково-технічної революції присвячено колективну монографію²⁵ та статті²⁶. Серед публікацій останніх років варто відзначити статті М. В. Леонової, С. А. Кердиваре, Н. М. Руженського, М. Ф. Дмитроченка, С. С. Мохненка. Їх наукова цінність полягає в тому, що зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства автори розглядають з точки зору перспектив впровадження нових форм організації виробництва, переходу на інтенсивний шлях його розвитку. На жаль, фундаментальних праць, у яких всебічно висвітлювався б досвід партії по переведенню сільського господарства на інтенсивний шлях розвитку, в республіці поки що не підготовлено.

В сучасних умовах роль й значення науки й передової практики у розвитку сільського господарства невинно зростають. В багатьох публікаціях з цієї тематики показано піклування партійних організацій про розширення мережі науково-дослідних установ, зміцнення їх зв'язків з колгоспами і радгоспами, поширення руху раціоналізаторів і винахідників на селі²⁷. Проте досі відсутні спеціальні дослідження партій-

²² П. П. Панченко. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959—1980 гг.— К., 1980.

²³ Туликов И. Г. Партийные организации Украины в борьбе за повышение эффективности колхозного производства (1965—1975 гг.).— Харьков, 1976.

²⁴ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації, с. 20.

²⁵ КПРС і розвиток науково-технічної революції на селі.— К., 1978.

²⁶ Дмитроченко М. Ф., Мохненко С. С. Некоторые вопросы руководства партийных организаций Украины интенсификацией сельскохозяйственного производства (1961—1975 гг.).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 106, 1980; Леонова М. В., Кердиваре С. А. Руководство коммунистической партии укреплением материально-технической базы сельского хозяйства.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978; Малышко В. М., Сирота Н. И. Деятельность Компартии Украины по созданию и укреплению материально-технической базы сельского хозяйства.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 87, 1977; Плисюк В. П. Діяльність Компартії України по розвитку продуктивних сил сільського господарства.— УІЖ, 1974, № 5; його ж. Діяльність КПРС по розвитку спеціалізації та концентрації виробництва в умовах розвинутого соціалізму.— УІЖ, 1979, № 7; Полищук З. Ф., Матвиенко Н. В. XXV съезд КПСС об интенсификации сельского хозяйства.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 86, 1977.

²⁷ Дмитроченко М. Ф. Внедрение в сельскохозяйственное производство достижений науки, рационализаторов и изобретателей (1965—1970).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 108, 1980; Стеля Б. И., Морной Г. П. О работе парт-

ного керівництва сільськогосподарською наукою та зміцнення її зв'язків з виробництвом на селі.

Переважає більшість дослідників зв'язують процес впровадження науки в сільськогосподарське виробництво з пропагандою передового досвіду. Єдиною поки що ґрунтовною працею з цієї проблеми є монографія В. В. Горак²⁸. Вона охоплює період лише до XXIII з'їзду КПРС. Сучасний етап розвитку сільськогосподарського виробництва, пов'язаний з реалізацією Продовольчої програми, висуває вимогу дальшого вивчення і узагальнення досвіду пропаганди досягнень науки і передової практики. В публікаціях, що з'явилися в останні роки в наукових журналах і збірниках, автори не обмежуються розглядом практики організації такої пропаганди, а й аналізують переваги тих чи інших її форм²⁹. Дослідники Є. М. Волос, Є. І. Юрій, наприклад, пропонують запровадження прогресивних прийомів праці пов'язувати з матеріальною заінтересованістю в цьому господарстві окремих передовиків. Ця пропозиція реалізована на практиці, вона закріплена в Продовольчій програмі СРСР.

Чимало праць присвячено діяльності партійних організацій по підвищенню виробничої і політичної активності трудівників села. Це пояснюється тим, що прийняття нового Статуту колгоспу і нової Конституції СРСР активізували розробку проблем зміцнення народовладдя, демократизації колгоспного життя.

З точки зору широти висвітлення цієї теми і аргументації висновків заслуговує на увагу монографія Е. Т. Соломка³⁰. В ній вперше на матеріалах партійних організацій республіки узагальнено досвід розвитку громадсько-політичної активності мас на селі. Автор ставить її в залежність від рівня життя, а також від діяльності сільських парторганізацій. На основі багатого фактичного матеріалу він робить переконливі висновки. Крім того, в монографії представлено широкий арсенал засобів, форм і методів політичного впливу на маси з боку партійних організацій, виробничих колективів, державних і громадських організацій і показано його результати — масове соціалістичне змагання, активна робота трудівників у місцевих Радах, постійно діючих комісіях, групах народного контролю, органах громадського самоуправління.

Зростанню соціальної активності колгоспного селянства в умовах зрілого соціалізму присвятили свою монографію також О. І. Гринів і В. М. Ніконенко³¹. Багатий фактаж, що міститься у ній, є важливим джерелом для дослідження діяльності партії у цьому напрямі. Певний інтерес становлять монографії П. П. Панченка та С. П. Наконечного³². Якщо у праці першого з них розглядаються питання участі широких мас в управлінні громадським і виробничим життям на селі, то другого — в русі за комуністичне ставлення до праці.

Щодо статей, опублікованих на тему соціальної активності трудівників села, то їх можна згрупувати навколо трьох проблем. Перша — це проблема партійного ке-

організацій України по внедрению достижений науки и техники в сельское хозяйство в условиях развития социализма.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 106; Богданов Г. А., Бабич И. Ф. Внедрение достижений научно-технического прогресса — важное условие успешного осуществления современной политики.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 120, 1982; Бабич З. М. Партийное руководство внедрением достижений науки и техники в сельскохозяйственное производство в период между XXV и XXVI съездами КПСС.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 120, 1982.

²⁸ Горак В. В. Досвід мас — на службу комунізму. Організаторська робота партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України між XX і XXIII з'їздами КПРС.— К., 1966.

²⁹ Волос Є. М., Юрій Є. І. Діяльність партійних організацій України щодо поширення та впровадження передового досвіду серед сільських механізаторів (1953—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вып. 50, 1972; Замелан В. А. Партийное руководство научно-производственной пропагандой среди тружеников сельского хозяйства (1965—1976 гг.).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978; Пікушій І. П. Діяльність партійних організацій України по поширенню передового досвіду в сільському господарстві.— ВІЖ, 1980, № 10.

³⁰ Соломка Е. Т. Аграрна політика КПРС в дії: Діяльність Комуністичної партії України по розвитку соціально-політичної активності трудівників села.— К., 1980.

³¹ Гринів О. І., Ніконенко В. М. Колгоспне селянство: зростання соціальної активності.— К., 1978.

³² Панченко П. П. Научные основы развития общественно-политической жизни села.— К., 1979; Наконечний С. Т. Розвиток комуністичної праці на селі.— Львів, 1970.

рівництва соціалістичним змаганням на селі, в тому числі і рухом за комуністичне ставлення до праці³³. Слід відзначити, що ґрунтовної праці, яка б узагальнювала досвід партійного керівництва змаганням, зокрема за економію і бережливість, високу культуру ведення землеробства, істориками партії ще не створено. Відсутні також аргументовані висновки і рекомендації щодо ефективності тих чи інших форм матеріального заохочення учасників змагання.

Друга проблема — партійне керівництво Радами і громадськими організаціями на селі. Останнім часом опубліковано кілька статей, що стосуються першої з названих тем³⁴. Однак у цьому напрямі історикам партії є ще над чим працювати. Діяльність комуністів в Радах потребує глибшого вивчення і узагальнення. Щодо другої теми, хоч її торкаються чимало дослідників, досвід партійного керівництва комсомолом, профспілками та іншими громадськими організаціями на селі вивчено поки що слабо. Цим питанням присвячено лише окремі статті³⁵.

Третя проблема — партійне керівництво розвитком колгоспної демократії. Вона висвітлена ще недостатньо³⁶. Між тим, необхідність її розробки зумовлена завданнями, поставленими травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Позитивної оцінки заслуговує стан досліджень проблеми комуністичного виховання трудівників села. Керуючись постановами ЦК КПРС з ідеологічних питань, науковці почали поглиблено вивчати багатющий досвід партійних організацій у цій сфері. В результаті з'явився ряд статей і спеціальних монографій, в яких узагальнюється нагромаджений досвід. Серед них можна відзначити монографію В. П. Хижняка³⁷. Досліджуючи багатогранний процес формування духовного обличчя сільського трудівника, автор розкриває, насамперед, роль політичної освіти та масової пропаганди. У книзі не тільки розглядаються форми та методи масової роботи, а й показано її ефективність. При цьому увага звертається на емоційний заряд тих чи інших засобів пропаганди, висвітлюються виховні можливості соціалістичного змагання, трудового навчання у школі тощо.

Ідейно-виховній роботі на етапі розвинутого соціалізму присвячено чимало монографій³⁸. Фактичний матеріал, наведений в них, розкриває практику роботи й партій-

³³ Горбенко Л. Л. Партійне керівництво розвитком соціалістичного змагання сільських трудівників.— УІЖ, 1982, № 1; Горишня Л. Л., Целуйко В. А. Июльский (1978 г.) Пленум ЦК КПСС о совершенствовании форм и методов партийного руководства социалистическим соревнованием на селе.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 106, 1980; Короед Е. С. Развитие движения за коммунистическое отношение к труду в сельском хозяйстве.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978; Плисюк В. П. Партийное руководство социалистическим соревнованием тружеников села (1966—1977 р.).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978.

³⁴ Бортничук Н. Т., Соломко Э. Т. Партийное руководство деятельностью Советов депутатов трудящихся села.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 97, 1980; Соломко Е. Т., Шкварец В. П. Втілення лєнінських ідей народовладдя в новій Радянській Конституції.— УІЖ, 1978, № 9; Шкварец В. П., Соломко Е. Т. Розвиток соціально-політичної активності селянства в умовах розвинутого соціалізму.— УІЖ, 1977, № 6.

³⁵ Боднар Т. І. Дальше зміцнення профспілкових організацій колгоспів і радгоспів України у восьмий л'ятиріччі.— УІЖ, 1977, № 4; Штефан В. Л. Деятельность партийных организаций по повышению общественно-политической активности членов профсоюзов (на материалах колхозов и совхозов).— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978.

³⁶ Семчик В. І. Розвиток колгоспної демократії і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.— Комуніст України, 1981, № 6; Шкварец В. П., Яремчук Я. І. Партийное руководство развитием колхозной демократии на современном этапе.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978; Шкварец В. П., Киянчук Л. А. Дальнейшее совершенствование демократических принципов управления колхозным производством.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 106, 1980.

³⁷ Хижняк В. П. Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій України на селі в 1959—1970 рр. К., 1973.

³⁸ Канавенко С. А. Ідеологічна робота на Україні (1954—1965 рр.). К., 1970; Стеля Б. І. Виховання людини нової — справа партійна. К., 1970; Василенко В. К. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму (на матеріалах партійних організацій України). К., 1981; Ідейно-воспитательная работа на селе в современных условиях: Из опыта парторганизаций Украины. К., 1980 та інші.

них організацій на селі. Особливо це стосується монографії В. К. Василенко, в якій висвітлюється досвід діяльності парторганізацій по підвищенню наукового рівня пропаганди й агітації, зміцненню їх зв'язків з життям, обґрунтовується необхідність комплексного підходу до ідейно-політичної роботи.

Цій проблемі присвячено також ряд статей³⁹. Багатогранна діяльність партійних організацій по комуністичному вихованню сільських трудівників тією чи іншою мірою відображена майже в усіх монографіях про аграрну політику партії. Щоправда, ідеологічна робота партійних організацій висвітлюється в них, як правило, під кутом зору тих проблем, які досліджує автор. Так, І. Г. Тупиков у названій вище монографії розглядає масово-політичну роботу як засіб боротьби за підвищення ефективності виробництва. В. Ф. Шевченко розкриває роль масово-політичної роботи в ідеологічному забезпеченні соціалістичного змагання на селі.

В багатьох наукових працях висвітлюється діяльність партії по розвитку культури сільських трудівників, підвищенню їх культурно-освітнього і виробничо-технічного рівня⁴⁰.

Позитивним явищем в історико-партійних дослідженнях останніх років слід вважати увагу ряду авторів до соціальних зрушень на селі. Вперше в українській історичній літературі вони аналізувалися в праці В. С. Петренка⁴¹, яка наближається до історико-партійних досліджень як документальною основою, так і постановкою деяких питань. Однак у цій монографії соціальні зрушення на селі розглядалися лише як тенденція, що намітилася на шляху дальшого розвитку радянського села.

Не обходять соціальних змін на селі П. П. Панченко та І. Г. Тупиков. Причому останній з них показує соціальні перетворення в колгоспному селі як результат цілеспрямованих дій партії і об'єктивних закономірностей розвитку села в умовах науково-технічного прогресу. Ця проблема розглядається й у деяких колективних і індивідуальних монографіях⁴². У переважній більшості статей висвітлюються лише окремі елементи соціальної політики партії⁴³. Це цілком зрозуміло — адже охопити весь

³⁹ Галюк В. Г. Деякі питання партійного керівництва масово-політичною роботою серед колгоспного селянства.— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 83, 1976; Коренчук Е. М., Юрий Е. И. Воспитание коммунистического отношения к труду у колхозного крестьянства.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 115, 1981; Крачковский Б. П., Трофимович В. В. О работе парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию рабочих совхозов.— Там же; Морозов Н. М. О работе комсомольских организаций Украины по идейно-политическому воспитанию сельской молодежи.— Там же; Остафійчук В. Ф., Цілуйко В. П. Діяльність сільських партійних організацій України по посиленню інтернаціонального виховання трудящих на основі рішень XXIV з'їзду КПРС.— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 85, 1976.

⁴⁰ Иващенко Е. И., Тарасов Г. П. Партийное руководство повышением культурно-технического уровня тружеников села (на материалах Украины).— Научные труды по истории КПСС. Вип. 106, 1980; Павлов А. И. О работе партийных организаций Украины по улучшению профессионально-технической подготовки сельского населения в годы девятой пятилетки.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 106, 1980; Пикущий И. П. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению культурно-технического уровня тружеников села (1966—1971 гг.).— Научные труды по истории КПСС. Вип. 106, 1980; Плисюк В. Ф., Черняк Я. И. Деятельность Коммунистической партии по повышению профессионального и производственно-технического уровня тружеников села.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 87, 1977 и др.

⁴¹ Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951—1969 рр.).— К., 1970.

⁴² Аграрна політика партії КПРС на сучасному етапі.— К., 1973; Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе. В 2-х томах.— М., 1975; Радянське село: рубежі, перспективи.— Львів, 1977; Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму: Діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин на селі 1960—1978 рр.— Львів, 1980.

⁴³ Козловская О. М., Нечитайло В. В. Подъем материального благосостояния колхозного крестьянства в годы восьмой пятилетки.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 87, 1977; Пашенко В. Г. Партийное руководство развитием сельских профессионально-технических училищ.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 94, 1978; Чернявський М. Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення.— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 80, 1976, та ін.

діапазон життя і діяльності трудівників села на сучасному етапі у статті нелегко. Проте в окремих з них простежуються основні тенденції соціального розвитку села⁴⁴.

В загальному обсязі історико-партійної літератури значну частку займають дослідження ролі робітничого класу в соціально-економічному, політичному і культурному розвитку радянського села. Треба відзначити, що питання відносин між робітничим класом і селянством, ролі промислових робітників у соціалістичному будівництві на селі завжди привертала увагу радянських істориків. Певний внесок у вивчення розглядуваної проблеми вніс, зокрема, Б. П. Ковалевський⁴⁵.

В його праці висвітлено роль робітничого класу в союзі, що склався між робітниками і селянами, показано конкретну допомогу міських робітників колгоспному селу в створенні і зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства, в організації виробництва. Монографія І. В. Шульги виділяється узагальнюючими висновками щодо різноманітної допомоги робітничого класу колгоспному селу⁴⁶. Причому автор веде мову не тільки про допомогу в галузі виробництва, а й у сфері культури, побуту, ідеології. В книзі міститься багатий фактичний матеріал. Проте він не виходить за рамки восьмої п'ятирічки, і тому в монографії не знайшли відображення нові форми зв'язків робітничого класу з колгоспним селянством.

Недолік названих праць компенсують численні статті, присвячені аналізу практичної допомоги робітничого класу селу в нових історичних умовах. Серед них виділяються публікації М. М. Квадри, О. П. Григоренка, М. І. Поночовного, А. І. Кушніра та інших авторів⁴⁷. У них розглядаються різноманітні аспекти взаємовідносин між двома дружніми класами, зокрема узагальнюються досвід міських і сільських партійних організацій по забезпеченню потреб трудівників села в техніці, по підготовці кваліфікованих кадрів тощо. На жаль, серед матеріалів, опублікованих з цієї тематики, відсутні статті, в яких йшла б мова про вклад трудівників села у розвиток міст і промислових центрів. Слід також відзначити, що деякі автори обмежуються аналізом впливу робітничого класу на виробничу діяльність колгоспників, залишаючи поза увагою висвітлення його величезної допомоги трудівникам села у сфері освіти, побуту, духовного життя.

Недостатня ще увага в історико-партійних дослідженнях аграрної політики КПРС приділяється викриттю буржуазних фальсифікацій діяльності партії на селі в умовах розвинутого соціалізму. За останні десять років у наукових журналах і збірниках республіки з'явилися на цю тему лише дві статті⁴⁸. Актуальність цих розробок зумовлена

⁴⁴ Красиловец Н. П., Яковлев П. Д. Осуществление социальной политики партии в советской деревне.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978; Плисюк В. П. Социальный розвиток села в умовах розвинутого соціалізму.— УІЖ, 1977, № 1.

⁴⁵ Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства. (1959—1970 гг.).— К., 1972.

⁴⁶ Шульга І. В. Робітничий клас—колгоспному селянству (Комуністична партія—організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951—1965). К., 1971.

⁴⁷ Квадрира М. М. Згуртовані єдиною метою.— Львів, 1977; Квадрира М. М., Шкварець В. П. Із історії шефської допомоги міст України в інтенсифікації колгоспного виробництва.— Наукові праці з історії КПРС. Вып. 81, 1976; Квадрира М. М. Провідна роль робітничого класу у здійсненні електрифікації колгоспного господарства УРСР.— УІЖ, 1981, № 9; Григоренко О. П. Шефська допомога робітничого класу працівникам сільського господарства УРСР в роки дев'ятої п'ятирічки.— УІЖ, 1977; його ж. З досвіду шефства робітничого класу УРСР над селом.— УІЖ, 1978, № 9; Жуков Т. І., Алексеев Ю. Н. Коммунистическая партия—организатор шефской помощи рабочего класса колхозному крестьянству.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 94, 1978; Кушнир А. И., Поночевный М. И. Партийное руководство процессом усиления роли аграрного отряда рабочего класса в общественно-политической жизни советского села.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 106, 1980; Никифоров М. П. Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству у здійсненні меліорації земель (1966—1970 рр.).— УІЖ, 1980, № 1; Кузев В. А., Павлов В. І. Партійне керівництво культурно-шефською роботою на селі в сучасних умовах.— УІЖ, 1982, № 2 та ін.

⁴⁸ Тупиков И. Г., Семко О. М. Разоблачение буржуазных фальсификаций ленинской аграрной политики КПСС на современном этапе.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 106, 1980; Исакова Н. П. Несостоятельность буржуазных фальсификаций индустриального развития сельского хозяйства в СССР.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 120, 1982.

рішеннями XXVI з'їзду партії і травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, а також постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Потрібні нові публікації, в яких викривалися б фальсифікації нашими ідейними противниками Продовольчої програми СРСР та її здійснення. Варто було б час від часу видавати тематичні міжвідомчі наукові збірники з цієї проблеми. До речі, практика видання спеціальних випусків наукових праць з історії КПРС заслуговує схвалення. Питанням аграрної політики за останні сім років було присвячено п'ять з них⁴⁹.

Короткий історіографічний огляд наукового доробку істориків партії республіки з питань аграрної політики КПРС свідчить, що в історико-партійних дослідженнях останніх років відображено найважливіші віхи боротьби партії за дальший розвиток радянського села. Однак не всі сторони діяльності партійних організацій в цьому відношенні однаково висвітлені. Так, ще не створено фундаментальних праць, в яких узагальнювався б досвід партійного керівництва формуванням безкласової структури суспільства, переведення сільськогосподарського виробництва на інтенсивний шлях розвитку.

Потребує глибшого дослідження досвід роботи парторганізацій по комуністичному вихованню трудівників села та боротьби з ворожою ідеологією. Практика вимагає вивчення й оцінки таких нових явищ, як партійне керівництво аграрно-промисловими об'єднаннями, соціально-культурними і навчально-виховними комплексами на селі і т. п. Потрібне узагальнення досвіду роботи партійних організацій з кадрами на селі.

Мета історико-партійних публікацій — аналіз багатого фактичного матеріалу, ґрунтовні висновки і практичні рекомендації. Є всі підстави сподіватися, що рішення травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС сприятимуть активізації досліджень аграрної політики партії.

В. П. ПЛИСЮК (Львів)

⁴⁹ Наукові праці з історії КПРС. Вип. 81, 1976; Научные труды по истории КПСС. Вип. 87, 1977; Научные труды по истории КПСС. Вип. 94, 1978; Научные труды по истории КПСС. Вип. 106, 1980; Научные труды по истории КПСС. Вип. 120, 1982.

АРХИВ МАРКСА І ЕНГЕЛЬСА.

Т. XVI.—М.: Политиздат, 1982.—406 с.

Важливою віхою у вивченні творчої спадщини основоположників наукового комунізму став вихід у світ XVI т. «Архива Маркса і Енгельса», підготовленого Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС. Ця книга є органічним продовженням тих трьох раніше виданих томів цього видання, які повністю присвячені публікації рукописних матеріалів К. Маркса про Росію¹.

Протягом багатьох років К. Маркс і Ф. Енгельс виявляли значний інтерес до історії Росії, її політичного і економічного розвитку. Особливо він посилювався в зв'язку з реформою 1861 р. Вони прагнули вивчити економічне становище і класові відносини в країні, що знаходилася, на їх думку, напередодні грандіозної соціальної революції. «...Маркс і Енгельс, — відмічав В. І. Ленін, — були сповнені найвищою вірою в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення»².

Після виходу у світ першого тому «Капіталу» К. Маркс продовжував вести велику роботу по завершенню цього геніального твору. Він збирає і аналізує численні матеріали про розвиток сільського господарства багатьох країн світу, зокрема Росії, де своєрідно перепліталися відріткова, натуральна і капіталістична ренти. Для того, щоб добре знати аграрне питання, відзначав К. Маркс, неможливо «...обійтися без вивчення за першоджерелами відносин земельної власності в Росії»³. Він мав намір зібрати такий матеріал для другого і особливо третього томів «Капіталу» і переважно на його основі розробити, зокрема, розділ про земельну ренту. При цьому, як писав Ф. Енгельс, «...Росія мала відігравати таку саму роль, яку відігравала Англія в книзі I при дослідженні промислової найманої праці»⁴.

Безпосереднім поштовхом, що спонукав К. Маркса взятися за дослідження росій-

ських суспільних відносин і класових суперечностей в країні по першоджерелах, а отже і за вивчення російської мови, була книга Н. Флеровського «Становище робітничого класу в Росії». «Це — перша праця, — писав він у листі до Ф. Енгельса, — яка говорить правду про економічне становище Росії»⁵.

Ще більшою мірою К. Маркс був зацікавлений в якнайшвидшому ознайомленні, як він підкреслював, з прекрасними книгами М. Г. Чернишевського. З виключним інтересом вивчав вождь міжнародного пролетаріату його працю «Листи без адреси», в якій уже через рік після здійснення реформи 1861 р. давалася глибока і розгорнута критика її класової суті.

Пізнання російської дійсності К. Марксом, розпочате вивченням праць названих авторів, було розширене за рахунок досліджень В. П. Воронцова, М. Ф. Данієльсона, О. М. Енгельгардта, М. І. Зібера, К. Д. Кавеліна, М. І. Костомарова, О. І. Чупрова та інших. Уважно прочитав він й праці М. П. Драгоманова, в яких висвітлювалися питання історії України. Особливу увагу приділяв К. Маркс російським статистичним матеріалам.

Значну частину першоджерел, що характеризували основні політико-економічні проблеми та основні аспекти соціального розвитку Росії, К. Маркс вивчав дуже ґрунтовно. Читаючи те або інше видання, він не тільки відмічав місця, які його зацікавили, коментував їх на полях, а й вів докладні записи, навіть тоді, коли книга чи журнал належали йому особисто. В результаті, з кінця 1869 р. і до останніх місяців 1882 р. на основі праць 35 російських авторів та упорядників К. Маркс зробив 65 рукописів (близько 150 друкованих аркушів). Вони включали не тільки матеріали для розробки теорії земельної ренти, як це намічалось ним раніше. К. Маркс нагромадив, відібрав і узагальнив значний конкретно-історичний матеріал про розвиток виробництва та суспільні відносини, про народні повстання та інші вияви класової боротьби, про духовне життя й культуру народів Росії.

І хоча вождь міжнародного пролетаріату не встиг втілити в життя свої наміри щодо введення в рукописи II і III томів «Капіталу» даних про Росію, а Ф. Енгельс — надрукувати його підготовчі матеріали, все ж багаторічна праця К. Маркса не була марною. На базі цих рукописів ґрунтуються висновки і положення, широко відомі завдяки опублікованим працям і листам основоположників наукового комунізму про Росію. Що ж до самих російських матеріалів К. Маркса, опублі-

¹ Див.: Архив Маркса и Энгельса. Т. XI.—Л.: Госполитиздат, 1948; Архив Маркса и Энгельса. Т. XII.—Л.: Госполитиздат, 1952; Архив Маркса и Энгельса.—Т. XIII, М.: Госполитиздат, 1955.

² Ленін В. І. Передмова до російського перекладу книги «Листи Й. Ф. Беккера, Й. Діцгена, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін. до Ф. А. Зорге та ін.» — Повне збр. творів, т. 15, с. 236.

³ Маркс К. Людвігу Кугельману, 27 червня 1870 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 542.

⁴ Енгельс Ф. Передмова до III т. «Капіталу».—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. I, с. 10.

⁵ Маркс К. Ф. Енгельсу, 10 лютого 1870 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 340.

кованих в XI, XII, XIII і XVI томах «Архива...», то вони розглядаються марксистами-ленінцями як ідейне багатство, що не тільки проливає світло на історичне минуле, а й допомагає правильному розумінню ряду сучасних проблем.

Більшу частину XVI т. «Архива Маркса і Енгельса» становить друга половина «Конспекту «Праць податної комісії» (початок опублікований в XIII т. «Архива...»). Зазначимо, що ця комісія була створена в період безпосередньої підготовки реформи 1861 р. при міністерстві фінансів для «перегляду системи податків і зборів». Проіснувавши до початку 80-х років, комісія випустила 70 томів і випусків своїх «Праць»⁶. У них дався історико-економічний опис 46 губерній Росії, наводилася докладна характеристика оподаткування земельної власності, володіння угіддями, рухомим і нерухомим майном, занять ремеслами, а також містився значний матеріал про сільськогосподарське виробництво і положення селян. Зрозуміло, що таке джерело було особливо цінним і корисним для теоретичних досліджень Маркса. У листі до П. Л. Лаврова від 11 лютого 1875 р. він писав, що матеріали «Праць податної комісії» — «...речі, абсолютно необхідні для того розділу другого тому, в якому я досліджую земельну власність і т. д. в Росії»⁷. 10 найбільш цінних за змістом книг цього видання були одержані К. Марксом в середині грудня 1875 р. від російського економіста, перекладача «Капіталу» М. Ф. Даніельсона. Негайно взявшись за їх вивчення, він до 10 лютого 1876 р. заповнив своїми записами з великою кількістю таблиць і щільними рядами цифр чотири великих зошити (40 друк. арк.). Виписки переплітаються у рукописах з власними зауваженнями і коментарями К. Маркса, яскравими узагальненнями і чіткими висновками, зробленими на основі ретельного вивчення великої кількості фактичного матеріалу.

Другу частину XVI т. «Архива...» становить конспект К. Маркса, який він зробив при вивченні «Военно-статистичного збірника» (Вып. IV: Россия. СПб, 1871). Добре знав це видання й Ф. Енгельс, який називав його «одним із головних джерел» для «...правильного розуміння внутрішніх економічних умов...»⁸ Росії того часу. А В. І. Ленін кілька разів посилався на збірник у своїх творах «З приводу так званого питання про ринки», «Розвиток капіталізму в Росії».

Із об'ємного тому «Военно-статистичного збірника» (1187 с.), який вміщував зведення статистичних даних на кінець 60-х років XIX ст. по всіх галузях господарства країни, К. Маркс законспектував розділи «Державний устрій імперії»,

«Територія і народонаселення», «Землеволодіння» і «Сільське господарство». Фактичний матеріал, що знаходився в них, насамперед підтверджував теоретичні положення К. Маркса про земельну ренту, її форми, умови та механізм утворення, і разом з тим давав численні відомості про якість землі і її прибутковість у різних російських місцевостях (окремих губерніях і навіть окремих повітах), дані про залежність прибутковості земель від їх родючості і місцезнаходження, що є умовою створення диференціальної ренти. Саме на прикладі Росії, зазначав Маркс, можна «дуже добре пояснити» диференціальну вартість землі (с. 87—88).

Рукописи, вміщені в новому томі «Архива...» свідчать, що К. Маркс старанно фіксував усе, що свідчило про перехід Росії від докапіталістичних форм земельної ренти до капіталістичної її форми. В зв'язку з цим він не шкодував сил на те, щоб глибоко пізнати російську дійсність, суть змін, які сталися там після реформи 1861 р., уважно вивчаючи основні положення закону про звільнення селян, і особливо те, як визначалися розміри земельних наділів, умови їх викупу, повинності селян.

Аналізуючи хід і підсумки (до 1870 р.) викупних операцій в різних районах країни, Маркс дійшов важливого висновку, що поміщики у союзі з урядом примусили селян викупити у них землю значно вище її дійсної вартості (с. 249). А викупні платежі він розцінює як оформлений законом грабунок селян, як данину кріпосникам за скасування кріпацтва.

Ці висновки Маркса збігаються з класичною оцінкою суті викупу, яку дещо пізніше дав В. І. Ленін: «Викуп є данина, накладувана на суспільний розвиток, данна власникам кріпосницьких латифундій. Викуп є бюрократично, поліцейськи забезпечена реалізація кріпосницьких прийомів експлуатації у вигляді буржуазного «загального еквівалента»⁹.

Матеріали «Военно-історичного збірника» дали змогу Марксу помітити й той факт, що у пореформеній Росії продовжувало існувати велике поміщицьке землеволодіння поряд із земельною нуждою селян (с. 234, 235 та ін.).

Це стало перешкодою на шляху прогресивного розвитку Росії, прирікало мільйони сільських жителів на бідність і напівголодне існування. Вивчаючи російські земельні відносини, К. Маркс досягав основних демократичної революції в Росії, її національні особливості, роль і значення селянського руху в майбутній визвольній боротьбі.

По матеріалах збірника він склав для себе загальне зведення даних, які характеризують своєрідність розвитку сільського господарства в основних регіонах країни і які стосуються розподілу земель, системи землеробства, впрошування і спожив-

⁶ Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. — СПб., 1866—1877, тт. I—XXIII.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 99.

⁸ Енгельс Ф. Зало Ферберу, 22 жовтня 1885 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 298.

⁹ Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років. — Повне збір. творів, т. 16, с. 205.

вання хлібів тощо. У конспектах К. Маркса відмічені факти, які свідчать, що після реформи 1861 р. ця галузь господарства Росії стала на капіталістичний шлях розвитку, що, зокрема, підтверджував й процес експропріації дрібних виробників-селян. В конспекті «Праць податної комісії» Марксом відзначені повідомлення про розорення селян, про те, що вони покидають свої наділи і йдуть в міста (наприклад, Харків) для постійного проживання, а не тільки на заробітки (с. 24).

Автор «Капіталу», який дав класичний аналіз експропріації англійських дрібних власників, спрямувавши свої зусилля на вивчення шляхів, форм і тих конкретних умов, за яких відбувалася експропріація селян в Росії, зміг зробити висновок, сформульований в першому начерку відповіді на лист В. І. Засулич. «Щоб експропріювати землеробів, — писав К. Маркс, — немає потреби вигнати їх з їх земель, як це було в Англії та в інших країнах... Спробуйте більше певної міри відбирати у селян продукт їх сільськогосподарської праці — і, незважаючи на вашу жандармерію і вашу армію, вам не вдасться прикувати їх до їх полів!»¹⁰. У листі ж до редакції «Отечественных записок» він відмітив: «Якщо Росія йтиме далі тим шляхом, яким вона йшла з 1861 р., то вона... зазнає всіх фатальних злигоднів капіталістичного ладу»¹¹. Правильність висновків геніального теоретика була під-

тверджена всім дальшим ходом розвитку Росії.

Конспектуючи «Военно-статистичний збірник», Маркс також детально розглянув державний устрій російської імперії, її адміністративний поділ, рух населення (народжуваність, смертність, одруження), національний склад. Особливо докладно він фіксував і аналізував матеріал про численні секти, які цікавили його насамперед тому, що вони являли собою своєрідну форму протесту проти насаджуваних царизмом порядків. К. Маркс звернув увагу й на розподіл населення Росії по станах і по місцю проживання. Зокрема, він виділив ряд губерній України, відмітив їх площу і кількість населення (с. 328).

Безумовно, опубліковані в XVI т. «Архива...» конспекти К. Маркса становлять великий науковий інтерес як для економістів, так і для істориків. Вони містять важливі зауваження і висновки про економічний і політичний розвиток пореформеної Росії, про зародження в країні капіталістичних відносин, про тяжке, як ні в одній країні Європи, становище народних мас, а також про глибокі передумови для могутнього революційного руху.

К. Маркс був першим, хто проаналізував російський історичний процес з послідовно матеріалістичних методологічних позицій. Тому публікація рукописної спадщини, яка доповнює друковані праці і листи К. Маркса і Ф. Енгельса про Росію, послужить справі дальшого озброєння суспільствознавців теорією та методологією наукового дослідження складних процесів економічного та суспільно-політичного розвитку.

С. Н. АНТОНЮК (Київ)

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 394.

¹¹ Там же, с. 117.

ЛЕНИНСКИЙ ПЛАН ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛИЗМА И ЕГО ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ НА УКРАИНЕ.

Коломийченко И. И.
(руководитель) и др.

К.: Политиздат Украины, 1982.—335 с.

Вивчення ленінської ідейно-теоретичної спадщини і узагальнення досвіду Комуністичної партії по соціалістичному і комуністичному будівництву в СРСР є одним із першочергових завдань радянських істориків. Новизна і наукова значимість рецензованої праці полягає насамперед у тому, що в ній вперше зроблена спроба показати комплексно всі найважливіші проблеми ленінського плану побудови соціалізму і його втілення на Україні.

У монографії розглядається багатогранна організаційна та ідеологічна діяльність партійної організації республіки в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Це здійснення індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції, підвищення матеріального і

культурного рівня життя трудящих, розв'язання національного питання, становлення і зміцнення дружби і співробітництва народів радянських республік у ході будівництва соціалізму.

На значному фактичному і документальному матеріалі в книзі розкрито процес побудови основ соціалізму в республіці, його закономірності і особливості. Україна, як і центральна частина Російської Федерації, відзначають автори, на відміну від інших республік і регіонів, мала порівняно вищий промисловий потенціал, що, з одного боку, полегшувало здійснювати завдання індустріалізації, а з другого, — підвищувало відповідальність комуністів республіки за подання братерської допомоги іншим радянським республікам у подоланні економічної відсталості, успадкованої від царизму.

В книзі простежено хід соціалістичних перетворень на селі, показано діяльність перших комун, козів, колгоспів, розкрито нелегкий шлях створення соціалістичних відносин у сільському господарстві. Адже процес колективізації на Україні відбу-

вався за складних умов. Тут був значний прошарок куркульства, в багатьох районах переважала хутірська та відрубна система землекористування, реакційні сили капіталістичного світу всіляко намагалися перешкодити становленню нового соціалістичного ладу. Ці об'єктивні умови вимагали напруженої роботи.

В монографії на значному фактичному матеріалі висвітлено діяльність партійної організації республіки по зміцненню низових ланок партії в місті і на селі. Ряд сторінок книги присвячено ролі комуністів у відбудові народного господарства, дальшого його розвитку в роки перших п'ятирічок. В ній розповідається про зміцнення боездатності партійних організацій, єдності їх лав, показано підтримку громадських організацій, безпартійних трудящих у боротьбі партії проти тих, хто намагався збити її з ленінського курсу побудови соціалізму в нашій країні. В цьому яскраво проявлялась єдність партії і народу, яка завжди була і є тією силою, як зазначав товариш Ю. В. Андропов, що дозволяє нам розв'язувати найскладніші завдання¹.

Чільне місце у дослідженні відведено здійсненню соціалістичної індустріалізації. Основну увагу сконцентровано на таких вузлових проблемах, як особливості, структура і темпи розвитку промисловості; нагромадження коштів для індустріалізації, боротьба за техніко-економічну незалежність, розвиток масового соціалістичного змагання та інші. Враховуючи наявність на Україні паливно-енергетичної, сировинної бази і порівняно розвинутого машинобудування, ряд сторінок книги присвячені діяльності парторганізацій по створенню в республіці вугільно-металургійної, енергетичної, машинобудівної і хімічної галузей промисловості. З поля зору авторів не випав і такий важливий аспект економічної політики партії, як планомірне і послідовне створення єдиного народногосподарського комплексу країни: індустріалізація здійснювалась в інтересах кожної республіки і в цілому всієї країни. На кінець другої п'ятирічки обсяг промислового виробництва України порівняно з 1923 р. збільшився у сім раз, республіка дала промислової продукції стільки, скільки вся дореволюційна Росія.

У рецензованій праці показано, як республіканська партійна організація, наполегливо долаючи труднощі та помилки, удосконалювала форми і методи організаційської та агітаційно-пропагандистської роботи на селі, вела боротьбу за перемогу колгоспного ладу. При висвітленні питань колективізації в книзі приділено значну увагу діяльності партійних осередків, райкомів, окружкомів партії, ЦК КП(б)У у здійсненні цього відповідального історичного завдання. Цей процес на Україні супроводжувався посиленням класової боротьби.

На кожному історичному відрізку часу в центрі уваги Комуністичної партії завжди стояла людина, задоволення її матеріальних і духовних потреб. У книзі розкриваються основні напрями діяльності партії по підвищенню матеріального добробуту трудящих, зростанню їх культурного рівня. Наведені в монографії матеріали переконливо спростовують твердження наших ідейних противників про те, що будівництво соціалізму в СРСР здійснювалося за рахунок зниження життєвого рівня народу, про «неувагу» партії в ті роки до галузей господарства, які забезпечували потреби споживання населення. Весь зміст книги повністю спростовує вигадки буржуазних фальсифікаторів. В ній на значному документальному матеріалі розповідається про ліквідацію в СРСР постійного супутника капіталізму — безробіття, про зростання матеріального добробуту, поліпшення житлово-побутових умов і медичного обслуговування трудящих, успіхи в ліквідації неписьменності населення, запровадження загальної обов'язкової початкової освіти в сільській і семирічної освіти в міській місцевості, успіхи радянської науки, розвиток національної за формою і інтернаціональної за змістом соціалістичної культури народів СРСР.

Привертає увагу розділ, присвячений розвитку і зміцненню дружби, взаємодопомоги народів СРСР у боротьбі за соціалізм. Вперше в історичній літературі в книзі висвітлюється інтернаціональне співробітництво радянських республік у розв'язанні в єдиному комплексі всіх основних напрямків боротьби за соціалізм: здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції. Переконливий матеріал з питань ленінської національної політики, зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу показує, що кожна радянська республіка вносила свій вклад у загальне піднесення економіки і культури Радянського Союзу, побудову основ соціалізму. Наведені в книзі факти свідчать, що національно-державне будівництво, індустріалізація і колективізація, розвиток науки і культури могли здійснитися в такий короткий історичний строк тільки за умов послідовного і неухильного додержання ленінської національної політики.

На значному документальному матеріалі показано як створення матеріально-технічної бази соціалізму привело до корінних змін у соціально-класовій структурі радянського суспільства. Назавжди були знищені експлуататорські класи і експлуатація людини людиною, докорінно змінилося соціальне обличчя робітників, селян, інтелігенції. Соціалізм ліквідував протилежність між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, знищив вікову нерівність жінки в суспільстві і сім'ї, привів до зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства, розв'язання національного питання. Виникли соціалістичні нації, відносини між якими будуть на принципах пролетарського інтернаціона-

¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 12 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 7.

лізму, єдності і дружби народів, неухильному розквіті і зближенні. Ці процеси привели до соціально-економічної, ідейно-політичної і духовної єдності народів Країни Рад, які спільно будували соціалізм, до розширення соціалістичної демократії, до залучення до суспільно-політичного життя мільйонів трудящих.

Побудова соціалізму в СРСР, підкреслюється в книзі, — результат втілення в життя геніального ленінського плану, величезної організуючої і спрямовуючої діяльності Комуністичної партії, керівна роль якої в радянському суспільстві неухильно зростає, результат самовідданої праці всіх трудящих, які одноставно підтримували політику партії на всіх етапах розвитку радянської багатонаціональної соціалістичної держави.

На жаль, не все в рецензованій праці вдалось висвітлити в повній мірі. Необхідно було б більш детально показати суспільно-політичне життя трудящих республіки, міжнародне становище і міжнародні зв'язки СРСР, Української РСР, зростання авторитету нашої країни в сві-

ті, посилення її впливу на хід історичного розвитку. Варто було б назвати більше прізвищ організаторів соціалістичного виробництва, новаторів, керівників великих промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, партійних комітетів і партійних організацій, які на практиці здійснювали генеральну лінію партії, внесли і вносять свій вклад у примноження багатств і зміцнення могутності нашої Батьківщини.

В цілому рецензована праця справляє позитивне враження, вона збагачує історіографію боротьби ленінської партії за створення матеріально-технічної бази соціалізму, її історичного досвіду в розробленні і втіленні в життя соціально-економічної політики, основаної на ленінському плані побудови соціалізму в СРСР і спрямованої на забезпечення його повної перемоги. Це дослідження подасть допомогу викладачам, усім ідеологічним працівникам у пропаганді ідей марксизму-ленізму, політики КПРС.

М. І. КРАВЧУК (Київ),

М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ (Київ)

Сенявский С. Л.
**СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА
СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА
В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО
СОЦИАЛИЗМА (1961—1980 гг.).**
М.: Мысль, 1982.—351 с.

XXVI з'їзд КПРС поставив завдання глибоко вивчати закономірності розвитку зрілого соціалістичного суспільства, зокрема, його соціальну структуру. В зв'язку з цим тема рецензованої книги є цілком актуальною. У ній вперше комплексно висвітлюється соціальна структура радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму.

У вступі переконливо розкрито мету дослідження, коротко охарактеризовано літературу з даної проблеми. Значну увагу автор приділив історіографії робітничого класу — основного компонента соціальної структури нашого суспільства. На жаль, поза увагою С. Л. Сенявського залишився аналіз літератури про колгоспне селянство та інтелігенцію. Очевидно, автор вважав, що це буде зайвим, оскільки у його попередній монографії¹ дане питання висвітлено досить широко.

На нашу думку, слід було б хоч коротко охарактеризувати останні видання із згаданої проблематики. Прогалиною праці є й відсутність серйозного огляду джерел, які С. Л. Сенявський чомусь називає «джерелознавчою базою» (с. 11), хоч мова йде не про джерелознавство. Автор

провів велику корисну роботу, порівнюючи і класифікуючи численні дані, взяті з різних статистичних збірників, у яких часто мінялася система подання відомостей. Однак можна тільки пошкодувати, що у вступі не розкрито методики аналізу вказаних матеріалів. Щоправда, далі по тексті окремі відповідні зауваження з цього приводу робляться (с. 30, 83 та ін.).

Структура монографії за проблемами чітка й послідовна. Загальна характеристика соціальних відносин у досліджуваній період тісно пов'язується з розглядом основних рис розвинутого соціалізму. Автор правильно підкреслює, що в сучасних умовах соціально-економічна політика КПРС спрямована на формування безкласового, соціально-однорідного комуністичного суспільства. С. Л. Сенявський не обходить і труднощів у цій складній справі. Він підкреслює, що нині ще не знімається ряд соціально-економічних та моральних проблем, що характеризують соціалізм, як першу, нижчу фазу комунізму.

На основі проведеного дослідження автор робить висновок про те, що процес зближення класів і соціальних верств та формування комуністичної соціальної однорідності в нашій країні відбуваються у таких напрямках: зближення робітничого класу й колгоспного селянства; зближення їх обох з інтелігенцією й службовцями; інтеграційних процесів всередині робітничого класу; стирання істотних відмінностей між містом та селом; між розумовою і фізичною працею.

Будучи основною виробничою і соціально-політичною силою, робітничий клас істотно впливає на процес зближення класів і соціальних груп у нашій країні.

¹ Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1938—1970.— М., 1973, 447 с.

У монографії висвітлюється участь робітників в органах влади, в управлінні виробництвом, в усіх сферах життя радянського суспільства. Висвітлюється кількісне зростання робітничого класу й якісні зміни у ньому в умовах розвинутого соціалізму. В процесі піднесення його культурно-технічного рівня відбувається зближення в оплаті праці робітників з інженерно-технічними працівниками.

У книзі розглядається також вплив науково-технічної революції на сільськогосподарське виробництво, зміни в соціальному складі та психології колгоспного селянства.

На основі великого фактичного матеріалу автор робить правильний висновок про те, що в період розвинутого соціалізму на основі індустріалізації сільськогосподарського виробництва, вдосконалення виробничих відносин, підвищення рівня усупільнення колгоспного виробництва селянство дедалі зближується з робітничим класом й інтелігенцією. Проте, на нашу думку, С. Л. Сенявський неправомірно відокремлює трудівників історично традиційних промислів села від решти колгоспного селянства. На с. 153 він пише, що «члени риболовецьких і промислових колгоспів... взагалі не мають ніякого відношення до селянства». Зазначимо, що «рибна нива» з давніх-давен була заняттям селянина. На нашу думку, не слід різко відособлювати власне сільськогосподарську працю. Адже колгоспники-селяни займаються й бджільництвом, і гончарством та іншими видами трудової діяльності, яка відрізняється від суто сільськогосподарської.

Штучним також є виділення проміжної соціальної категорії «робітників-селян» (с. 155). У автора виходить, що тракторист чи комбайнер — це просто селянин, а слюсар, який налагоджує молокопровід, це вже селянин-робітник. Але обидва вони однаковою мірою працюють у сучасному механізованому сільському господарстві, відносяться до однієї категорії працівників переважно фізичної праці на виробництві, основаному на кооперативно-колгоспній формі власності. Це ніскільки не суперечить правильному висновку автора, що їх праця зближується з працею робітника.

Водночас С. Л. Сенявський переконливо показує зростання чисельності й розширення сфери діяльності у сільському господарстві міжколгоспних і колгоспно-державних підприємств та організацій, підкреслюючи, що це свідчить про зближення двох форм соціалістичної власності.

На с. 164—167 автор наводить багато цифрових даних по сільському господарству без достатнього їх зв'язку з питаннями соціальної структури села.

У рецензованій праці характеризуються зміни, які відбулися в структурі радянської інтелігенції, до якої автор відносить спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою, професійно зайнятих розумовою працею, а також допоміжного і обслуговуючого персоналу. В зв'язку з розгортанням науково-технічної революції

помітно зростає питома вага інтелігенції в радянському суспільстві. Автор розкриває співвідношення між спеціалістами з вищою й середньою спеціальною освітою, характеризує різні зағони інтелігенції: технічну, колгоспну, наукову, творчу. Він підкреслює, що за своїм службовим (а не за соціальним) станом більшість інтелігенції є службовцями.

Автор правильно наголошує, що обслуговуючий і допоміжний персонал, звичайно, виділяється в окрему соціальну групу, але він неоднорідний за своїм складом: одні з його представників стоять ближче до працівників розумової, інші — до працівників фізичної праці. Однак, якщо при характеристиці інтелігенції автор правильно акцентує свою увагу на її соціальній ознаці, то при розгляді допоміжного та обслуговуючого персоналу — чомусь на службовій. При цьому достатньо не враховується характер праці відповідного працівника. У зв'язку з цим водіїв вантажного транспорту він відносить до робітників, а легкового — до службовців (с. 125).

В цілому ж у праці переконливо розкрито основні закономірності й специфічні особливості кількісних та якісних змін у середовищі робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції й службовців нашої країни. Це свідчить про те, що в умовах розвинутого соціалізму зближення класів та соціальних верств має яскраво виражений характер і здійснюється на основі всебічного розвитку.

На великому фактичному матеріалі у монографії розкривається проблема стипання істотних відмінностей між містом та селом, між працівниками розумової й фізичної праці. Висвітлюючи ці питання, С. Л. Сенявський широко використав, крім різних статистичних матеріалів, дослідження інших авторів, присвячені розвитку соціальної структури радянського суспільства, періодичну пресу.

Магістральний шлях зближення між працівниками розумової та фізичної праці пролягає через інтелектуалізацію останньої, зближення характеру трудової діяльності робітників і технічної інтелігенції. На селі зближення колгоспного селянства із сільськогосподарською інтелігенцією відбувається також на основі індустріалізації й інтелектуалізації його праці.

Узагальнення в рецензованій монографії історичного досвіду соціального розвитку нашої країни у 60-х — 70-х роках має велике значення. Автор вніс істотний вклад у дослідження складної та багатопланової проблеми соціальної структури радянського суспільства в умовах зрілого соціалізму. У ході висвітлення досліджуваної проблеми С. Л. Сенявський зробив ряд важливих теоретичних узагальнень і наукових висновків.

В цілому рецензована праця заслуговує позитивної оцінки. Вона є цінним вкладом у розробку концепції розвинутого соціалізму.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

Коляк Т. Н.

**ВЛАС ЯКОВЛЕВИЧ ЧУБАРЬ.
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.**

Київ: Издательство политической литературы Украины, 1981.—270 с.

Про бійця ленінської гвардії, людину незвичайної долі — Власа Яковича Чубаря розповідає у своїй книзі кандидат історичних наук Т. М. Коляк. Ця розповідь — результат глибокого вивчення не тільки життєвого подвигу відомого діяча Комуністичної партії і Радянської держави, активного борця за владу Рад, організатора соціалістичного будівництва в нашій країні, а й дослідження історії народу, вірним сином якого він був.

Нова книга Т. М. Коляка, як і попередні*, є глибоко документальною. При цьому слід зауважити, що забезпечити документальним матеріалом усі розділи було дуже важко. Справа в тому, що В. Я. Чубар одинадцять років (1923—1934 рр.) був головою Ради Народних Комісарів України, а поточні архіви за цей період загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Безперечно, пошук дослідника не був обмежений фондами РНК УРСР. Автор широко використав праці В. І. Леніна, документи й матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, спогади соратників В. Я. Чубаря, його статті та промови. І особливо плідно скористався він матеріалами періодичної преси 20-х — першої половини 30-х років.

Глибоке вивчення й широке використання архівних та інших джерел визначило структуру рецензованої книги. Вона дає можливість простежити історичні періоди в поступі нашої Батьківщини, тісно пов'язані з життям та самовідданою працею В. Я. Чубаря.

Главу «Початок шляху» присвячено дожовтневому періоду. Прогресивні погляди сина селянина-бідняка з с. Федорівки (тепер — с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області) формувалися під впливом революційних подій початку ХХ ст. За розповсюдження підпільної літератури тринадцятирічного юнака було заарештовано. Під час допиту він тримався мужньо, жандарми змушені були його відпустити. 1907 рік привів Власа Чубаря в ряди пролетарської партії. «В 1907 році, — писав він в автобіографії, — після того, як частина товаришів повернулася із заслання, вступив до партії, прикрившись до більшовиків» (с. 13). І треба сказати, що саме цей крок — «прикрив до більшовиків» у період столипінської реакції — визначив його життєвий шлях.

Реакція не зломил борців за свободу народу. Навпаки, вони загартувалися в класових битвах з царизмом. Автор книги підкреслює, що Влас Чубар мужнів саме

на роботі в більшовицьких організаціях тих заводів, де він працював (Краматорська, Маріуполь, Москві), а з початком імперіалістичної війни повністю підтримував ленінську позицію з питань війни і миру.

Нова сторінка в біографії революціонера почалася в Петрограді, куди його відрядили власті як кваліфікованого робітника. На Гарматному заводі він продовжував активну революційну діяльність. Особливий інтерес викличе у читачів рецензованої книги історично короткий, але значимий період у житті народів Росії, коли пролетаріат, очоливши революційні маси, під керівництвом ленінської партії здійснив буржуазно-демократичну й соціалістичну революції. В. Я. Чубар був одним з найактивніших їх учасників. І згодом, відповідаючи на запитання анкети делегата VI конференції КП(б)У «Яку роботу виконував у 1917 році?», він скромно, але досить чітко засвідчив: «Брав участь в усій боротьбі петроградського пролетаріату» (с. 29).

Про цю боротьбу, про буремний сімнадцятий рік написано надзвичайно багато. Однак Т. М. Коляк, використавши нові архівні документи, виявлені ним публікації В. Я. Чубаря в пресі, зробив свій внесок у розкриття як змісту, так й історичного значення подій, у яких Влас Якович брав безпосередню участь.

Цікаво написані сторінки про приїзд В. І. Леніна до Росії після перемоги Лютневої революції. У квітні Влас Якович разом з тисячами інших пітерських робітників і солдатів зустрів Володимира Ілліча на Фінляндському вокзалі, слухав його промову, в якій вождь закликав маси до боротьби за перемогу соціалістичної революції. Згодом В. Я. Чубарю доводилося зустрічатися з Володимиром Іллічем безпосередньо в ході тієї великої роботи, яку проводила партія. В книзі розповідається про діяльність В. Я. Чубаря у складі керівництва Центральної ради фабзавкомів Петрограда, а в Жовтневі дні — на посаді комісара Військово-революційного комітету в Головному артилерійському управлінні, яке контролювало всі заводи країни, що випускали зброю та боеприпаси. За дорученням партії він брав активну участь у створенні вищого господарського органу Республіки Рад — ВРНГ і був обраний членом її президії.

У главі «Під керівництвом В. І. Леніна» висвітлюється московський період діяльності В. Я. Чубаря, який з головою поринув у практичну роботу. Він керував одночасно відділами транспорту, фінансово-економічним, підвідділом господарської політики ВРНГ, був головою правління державного об'єднання машинобудівних заводів. Автор докладно аналізує архівні матеріали, статті Власа Яковича, його виступи й доповіді, завдяки чому переконливо розкриває процес формування й становлення В. Я. Чубаря як відомого партійного й державного діяча.

Особливо запам'ятовується в цій главі розділ, де йдеться про відновлення роботи заводів Уралу. Метал і вугілля цього промислового району були необхідні молодій

* Див.: Коляк Т. М. Комуніст Влас Чубар. — К., 1963; Коляк Т. М. Влас Якович Чубар. — К., 1967; Коляк Т. М. Життя в боротьбі: Сторінки біографії В. Я. Чубаря. — Дніпропетровськ, 1971.

робітничо-селянській державі для досягнення перемоги на фронтах громадянської війни. Очолити цю справу партія доручила перевіреним кадровим працівникам, із значним досвідом господарського керівництва, організаторськими здібностями, технічними знаннями. Вони ввійшли до складу повноважної комісії під головуванням В. Я. Чубаря. Влас Якович з честю виправдав довіря, виявлене йому В. І. Леніним, Центральним Комітетом більшовицької партії. Про це свідчать наведені автором книги численні матеріали роботи комісії. Враховуючи своєрідність моменту, В. Я. Чубар виступив у газеті «Уральский рабочий» із статтями, в яких послідовно відстоював принципи демократичного централізму в керівництві соціалістичною економікою, палко закликав робітників і селян Уралу до роботи по відновленню зруйнованих заводів і транспорту, заготові палива й т. д. «Усвідомлення обов'язку перед державою, яка знаходиться в руках робітників і селян, — писав Влас Якович в одній з них, — дасть можливість впевнено просуватися вперед до перемоги над імперіалістами, до перемоги над старим ладом, до досягнення кінцевої мети соціалізму» (с. 97).

І не тільки на Уралі, підкреслює автор, а скрізь, де В. Я. Чубар працював у той складний період, він віддавав усі свої сили, енергію, знання налагодженню соціалістичного господарства. Спілкування з В. І. Леніним допомагало йому послідовно проводити політику партії і Радянської влади. Справжньою школою ленінського стилю роботи були для Власа Яковича засідання Ради Народних Комісарів, а згодом і Ради Праці та Оборони, які проходили під керівництвом Володимира Ілліча. «Після розмови з своїм Іллічем, — писав В. Я. Чубар у 1924 р., — відчувався приплив енергії, ріст віри в справу, й тягар становища ніби легшав, хоч він завжди підкреслював «архіважку» обстановку, яку треба подолати» (с. 70).

Як відомо, восени 1919 р., перейшовши в наступ по всьому фронту, Червона Армія завдала нищівних ударів денікінським військам. Почалося визволення України. В грудні того ж року був створений Всеукраїнський військово-революційний комітет (Всеукрревком). Головою спеціального Організаційного бюро по відбудові промисловості України був призначений В. Я. Чубар. Згодом Політбюро ЦК РКП(б), враховуючи великий досвід господарської діяльності і зразкове виконання всіх відповідальних партійних доручень, ввело В. Я. Чубаря до складу Всеукрревкому.

У главі «На відбудові промисловості України» автор розповідає про труднощі, які доводилося переборювати Радянській владі по відродженню Донбасу та інших промислових центрів республіки. Характеризуючи діяльність В. Я. Чубаря на посту Голови Раднаркому України (на цей пост він був призначений у липні 1923 р.), Т. М. Коляк використав багато цікавих документів. Вони наочно підтверджують,

що в особі більшовика-ленінця Чубаря робітничий клас і трудяще селянство, Комуністична партія України знайшли вольового, розумного керівника державного будівництва (с. 140). Докладно висвітлив автор одинадцятирічну діяльність В. Я. Чубаря як глави уряду республіки, підкресливши, що партійні й державні справи, участь і виступи на всесоюзних форумах не відривали, а ще більше зближували Власа Яковича з народом. Він був не просто почесним гостем студентських з'їздів і профспілкових конференцій, піонерських зльотів і відомчих нарад, а й активним їх учасником, знаходив час, щоб побувати на заводах і в селах республіки, у військових частинах та навчальних закладах.

Нині мало хто знає про те, що В. Я. Чубар ще за життя В. І. Леніна був його заступником в уряді Союзу РСР. Влас Якович брав участь у розробці нових правових норм у відносинах між національними республіками, між центральними й місцевими органами Радянської влади. Після тяжкої для радянського народу і трудящих усього світу втрати — смерті Володимира Ілліча — один з вірних його учнів В. Я. Чубар віддав багато сил пропаганді серед трудящих України безсмертного вчення Леніна, втіленню в життя його ідей і заповітів. В цілому ж публіцистична спадщина Чубаря налічує близько п'ятисот праць і є багатим дослідницьким джерелом для істориків партії, оскільки охоплює весь комплекс проблем, які доводилося розв'язувати Комуністичній партії в процесі побудови соціалістичного суспільства.

У новій книзі Т. М. Коляка показано заслуги Чубаря у створенні фундаменту соціалістичної економіки, здійсненні соціалістичної індустріалізації на Україні. Плідною була діяльність В. Я. Чубаря, підкреслює автор, і в галузі соціалістичної перебудови українського села. Слід також відзначити, що в рецензованій книзі, на наш погляд, вперше глибоко висвітлено участь Власа Яковича у здійсненні на Україні культурної революції, ліквідації неписьменності робітничого класу й трудящего селянства (с. 209—215). Автор показав В. Я. Чубаря як керівника ленінського типу, який завжди глибоко вникав у суть справи, поєднував у собі партійну принципиовість і високу вимогливість з комуністичним демократизмом і соціалістичним гуманізмом.

Остання, шоста глава книги присвячена діяльності В. Я. Чубаря на державних постах союзного масштабу — заступника Голови Раднаркому та Ради Праці і Оборони Союзу РСР. І хочеться приєднатися до захоплення, висловленого автором книги: «Яким талантом, багатством душевних сил треба було володіти, щоб проводити таку колосальну партійну і державну роботу!» (с. 243). Звичайно, Т. М. Коляк не ставив перед собою завдання проаналізувати всю практичну діяльність В. Я. Чубаря. Та це й неможливо — охопити все в одній саме такого роду праці. Заслуга автора полягає насамперед у тому, що він

чітко накреслив основні напрями дослідження багатогранної діяльності В. Я. Чубаря і глибоко розробив окремі проблеми, звернув увагу на його велику публіцистичну спадщину і перспективи її вивчення, що не залишиться, сподіваємося, не поміченим науковою громадськістю, особливо молоддю.

Безсумнівно, книга Т. М. Коляка, адресована масовому читачеві, займе належ-

не місце в бібліотеках тих, хто вивчає історію партії Леніна, прагне глибоко ознайомитися з досвідом і успіхами будівництва соціалізму в нашій країні. Вона допомагає усвідомити велич соціалістичних перетворень на Радянській землі, героїку боротьби за торжество ідеалів комунізму.

П. В. СТЕЦЕНКО (Київ),

Л. О. СУЯРКО (Київ)

**Дещинский Л. Е.
БОЛЬШЕВИКИ ВО ГЛАВЕ
РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ
В АРМИИ И НА ФЛОТЕ:**

*Деятельность большевиков партии по
завоеванию солдатских и матросских масс
юго-западного, румынского фронтов
и Черноморского флота в период
подготовки и проведения
Великой Октябрьской социалистической
революции.*

Львов: Вища школа.
Изд-во при Львов. ун-те, 1982. — 254 с.

Глибоке вивчення й узагальнення історії Великого Жовтня було і є одним з найважливіших завдань вітчизняного суспільствознавства. Останніми роками з друку вийшло чимало праць, присвячених цій проблемі. Серед них увагу дослідників і пропагандистів приверне й монографія Л. Е. Дещинського, присвячена діяльності більшовиків по завоюванню солдатських і матросських мас Південно-Західного, Румунського фронтів та Чорноморського флоту на бік пролетарської революції.

У книзі на широкому фактичному матеріалі показано соціально-економічне та політичне становище в місцевих прифронтових і військових партійних організаціях після повалення самодержавства. Автор наводить цікаві дані про кількість військових гарнізонів та чисельність військово-службовців у прифронтових і найближчих тиллових губерніях дислокації армій Південно-Західного, Румунського фронтів, партійних осередків і груп у військах названих фронтів, розширення їх зв'язків з ЦК РСДРП(б) і партійними організаціями Петрограда, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава та інших пролетарських центрів.

Значне місце в книзі приділено висвітленню діяльності більшовиків по роз'ясненню серед солдатів і матросів Квітневих тез В. І. Леніна і рішень VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). Важливу роль у цій справі, підкреслює автор, відіграли пропагандисти, агітатори, робітничі делегації, направлені у діючу армію і на флот Центральним Комітетом РСДРП(б) та його Військовою організацією. В праці наголошується, що їх до-

помогли особливо потребували Південно-Західний, Румунський фронти і Чорноморський флот, де більшовицькі організації були нечисленними або входили до об'єднаних соціал-демократичних організацій.

У книзі розкрито роль центральної і місцевої партійної преси в боротьбі за більшовизацію солдатських і матросських мас, на цікавому документальному матеріалі показано зростання серед солдатів і матросів антивоєнних настроїв, поширення руху братання на фронті під впливом більшовицької агітації, зміцнення інтернаціоналістської свідомості одягнутих в солдатські шинелі та матроські бушлати робітників і селян.

Одним з найголовніших напрямів діяльності більшовицьких організацій армії і флоту після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції була боротьба за завоювання Рад солдатських і матросських депутатів. Автор справедливо вказує, що перші Ради солдатських депутатів виникли у прифронтових районах України і Молдавії. Розкриваючи діяльність більшовиків по завоюванню солдатських і матросських мас в умовах двовладдя, автор книги значну увагу приділив питанням їх боротьби проти намагань українських, польських, татарських, молдавських та інших буржуазних націоналістів спрямувати національно-визвольний рух у буржуазно-націоналістичне русло, показав велику допомогу, що її подавали військовим і флотським більшовицьким організаціям у розв'язанні цього завдання ЦК РСДРП(б) та його Військова організація.

Липневі події 1917 р. у Петрограді докорінно змінили політичне становище в країні. Дальший мирний розвиток революції став неможливим. Партія більшовиків взяла курс на підготовку збройного повстання проти буржуазного Тимчасового уряду. В книзі наведено цікавий фактичний матеріал про розвиток політичних подій на Південно-Західному, Румунському фронтах та Чорноморському флоті в цей період, показано боротьбу армійських і флотських більшовицьких організацій проти наступу контрреволюції, за втілення рішень VI з'їзду РСДРП(б) про підготовку збройного повстання, ідейне й організаційне зміцнення військових партійних

організацій, їх зв'язки з Центральним Комітетом РСДРП(б) і місцевими обласними партійними об'єднаннями Південно-Західного краю та Донецько-Криворізького басейну.

У рецензованій праці на широкому історичному матеріалі висвітлено діяльність більшовиків по організації боротьби революційних солдатів і матросів проти корніловщини. Автор підкреслив, що важливу роль у забезпеченні розгрому корніловської контрреволюції відіграли армійські і флотські більшовицькі організації. Розгром корніловського заколоту викликав нову хвилю революційного піднесення в країні. На яскравому документальному матеріалі, значна частина якого вперше вводиться до наукового обігу, в монографії показано процес більшовизації Рад, солдатських та суднових комітетів на Південно-Західному і Румунському фронтах, Чорноморському флоті та в прилеглих до них прифронтових містах і портах.

Процес більшовизації Рад завершився там здебільшого вже після перемоги Жовтневого збройного повстання і II Всеросійського з'їзду Рад.

Значну увагу в книзі приділено дослідженню впливу наростання революційного руху в армії і на флоті на розвиток класової боротьби на селі в прилеглих до фронтів тиллових районах. За підрахунками автора, у серпні — жовтні 1917 р. у Волинській, Подільській та Бессарабській губерніях відбулося 459 селянських виступів, з них 248 захоплень поміщицьких земель і 82 розгроми маєтків. При цьому більш як у 65% антипоміщицьких виступів брали участь революційні солдати Південно-Західного і Румунського фронтів (с. 149). Аграрний рух, що розгорнувся під лозунгами більшовицької партії, і підтримка його в прифронтових губерніях революційними солдатами і матросами підірвали опору дрібнобуржуазних партій, особливо есерів, на селі, стали важливим фактором у створенні широкого фронту революційних сил, забезпеченні їх переваги над силами контрреволюції в період вирішальних боїв з капіталізмом.

Розкриваючи діяльність армійських і флотських більшовицьких організацій у період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, автор наводить важливі дані про зростання їх лав. Так, на початок листопада 1917 р. на Південно-Західному фронті налічувало-

ся 118, на Румунському — 82 військових більшовицьких організацій (с. 158—159). Ці дані свідчать про зростання впливу і авторитет більшовиків у масах в період безпосередньої боротьби за встановлення диктатури пролетаріату. На фактичному матеріалі автор показав діяльність більшовиків по організації революційних сил армії і флоту на боротьбу за встановлення Радянської влади, участь революційних військ під керівництвом більшовиків у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної і монархічної контрреволюції.

В цілому змістовна праця Л. Є. Дещинського не позбавлена й окремих недоліків. Так, у ній не завжди послідовно витримується передбачений темою монографії історико-партійний аспект дослідження, недостатньо розкрито організаторську і політичну роботу більшовиків у масах у досліджуваний період (розділ I, § 3; розділ II, § 2, 3; розділ III). Мало уваги в книзі приділено питанням ідейного згуртування партійних організацій армії і флоту на основі Квітневих тез В. І. Леніна і рішень VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).

З поля зору автора випали питання участі більшовицьких організацій у масових кампаніях по виборах до органів місцевого самоврядування, Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів (на с. 171 наведено лише деякі узагальнюючі дані про результати виборів до Установчих зборів, але без спроби їх аналізу). В праці відсутня критика буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій діяльності партії більшовиків по завоюванню солдатських і матроських мас. Читачеві цікаво було б знайти на сторінках книги дані про участь більшовиків-солдатів і матросів у створенні, зміцненні та навчанні військовій справі загонів Червоної гвардії. Загальному рівню монографії сприяло б також посилення висновків до окремих розділів і праці в цілому, чіткіша редакція ряду формулювань (с. 9, 61, 218 та ін.).

Незважаючи на вказані недоліки, книга, безумовно, становить інтерес для спеціалістів, які досліджують історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, для викладачів, пропагандистів, студентів, всіх, хто вивчає історію Комуністичної партії Радянського Союзу та історію СРСР.

В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

**РЕФЕРИРОВАНИЕ
В ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУКАХ.
ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА.**

*Редкол.: член-кор. АН СССР
В. А. Виноградов (председатель) и др.*

Москва: Наука, 1982.—160 с.

Пропонований увазі науковців збірник статей — перший з неперіодичної серії видань, у яких узагальнюватиметься специфіка реферування в галузі суспільних наук, — відбір матеріалу, його аналіз, обробка, видання і використання. Рецензовану книгу підготували співробітники створеного в 1969 р. Інституту наукової інформації з суспільних наук (ІНІСН) АН СРСР, що є центральним органом нагромадження, обробки та поширення інформації.

У збірнику розглядаються теоретичні й методичні проблеми реферування і складання науково-аналітичних оглядів з урахуванням специфіки суспільних наук, формуються методологічні критерії науково-інформаційної обробки гуманітарних знань, обґрунтовуються принципи відбору, ступені логічного згортання текстів, аналізуються мова, стиль і структура реферативних документів.

Збірник відкривається статтю директора ІНІСН АН СРСР члена-кореспондента АН СРСР В. О. Виноградова «Особенности информации в галузі суспільних наук». У ній на основі нагромадженого названого установою досвіду висвітлюється роль наукової інформації в розвитку всіх галузей суспільствознавства. Підвищення ефективності науки в сучасних умовах, підкреслює автор, неможливе без своєчасного використання інформації про нові досягнення, ідеї і теорії. Вчені мають бути високо компетентними не лише в своїй спеціальній галузі, а й постійно обізнаними з успіхами суміжних наук, зокрема й за рубежом. Саме розгортання науково-інформаційної роботи і є шляхом найбільш ефективного задоволення вимог суспільствознавців. Адже з гуманітарної тематики в країнах світу щорічно з'являється понад мільйон книг, брошур, журнальних статей. В інтересах наукового пізнання необхідно вести суворий кваліфікований відбір справді цінного з величезної кількості друкованих праць. Завдання органів наукової інформації в сфері суспільних наук і полягають у відборі й вибіркового поширенні даних про нові й найбільш цінні дослідження суспільствознавців, насамперед учених-марксистів, а також в ознайомленні із станом розвитку прогресивної і буржуазної суспільної думки, в необхідності давати матеріали для наукової критики буржуазних концепцій, реформізму й ревізіонізму. В статті наголошується, що складність і відповідальність інформаційної діяльності в галузі суспільних наук зумовлені, зокрема, тим, що саме ці науки є ареною гострої ідеологічної боротьби.

Науковий підхід до реферування в галузі суспільствознавства полягає насампе-

ред у прагненні відбити не тільки основні положення і висновки оригіналу, а й світоглядний елемент, ідейно-політичну орієнтацію автора, логіку дослідження і систему основних аргументів, на яких базуються висновки.

Спиняючись на виданнях інституту, автор докладно аналізує основні форми реферативних видань, що виходять у двох серіях, — реферативний журнал (РЖ) і реферативний збірник (РЗ). Підготовлена інформація поширюється за допомогою розгалуженої системи науково-інформаційних видань. За змістом вони в свою чергу поділяються на поточні, періодичні, ретроспективні й проблемно-тематичні; за типами — на реферативні, науково-аналітичні й бібліографічні. Реферативні видання з суспільних наук відіграють найважливішу роль у науково-інформаційному забезпеченні досліджень з головних проблем радянського суспільствознавства.

Завідуючий відділом Інституту наукової інформації з суспільних наук кандидат історичних наук І. М. Кравченко у статті «Теоретичні і методичні проблеми реферування (історичні науки)» розглядає загальні принципи відбору, аналізу й реферативної обробки досліджень, конкретизуючи їх стосовно історичних наук. Автор відзначає, що в сучасних умовах змінюється ставлення суспільних наук до виробничої діяльності. Матеріали історичної науки, зокрема, безпосередньо пов'язуються з формуванням комуністичної переконаності й моралі, боротьбою проти буржуазної і ревізіоністської ідеології, з вихованням людини нового суспільства. В статті визначено основні аспекти загальних інформаційних завдань. У галузі історичних наук вони полягають у тому, щоб озброїти суспільствознавців інформацією про розвиток науково-теоретичної думки в СРСР і за рубежом шляхом реферування нових видань, які відбивають основні напрями розвитку історичної науки. Кінцевий результат праці референта, пише автор статті, прямо пропорційний його науковій компетентності та кваліфікації. Оскільки згортання інформації при реферуванні неминуче супроводжується певними її втратами, особливого значення набуває правильна оцінка змісту первинного матеріалу, щоб ці втрати мінімально торкалися важливих, суттєвих елементів. Для реферування насамперед відбирають важкодоступну літературу. Виданнями потік далеко не адекватний науково-інформаційній цінності книг, що друкуються. Важливо відібрати для реферування ті праці, які відбивали б науково-концептуальний зміст основних публікацій з проблеми.

Розглядаючи специфіку реферативного жанру, автор підкреслює, що в умовах «інформаційного вибуху», особливо відчутного в історичних науках, ініціатива пошуку починає, по суті, переходити від дослідника до науково-інформаційної служби. Оптимальність реферату забезпечується, на думку І. М. Кравченка, дотриманням таких принципів, як адекватність, інформативність, стислість викладу, досто-

вірність. У статті йдеться також про проблеми в галузі реферування, які ще потребують розробки як у теоретичному, так і в практичному плані.

Заслугує на увагу стаття А. Б. Каплана «Ретроспективний науково-аналітичний огляд», у якій зроблено спробу на основі вже нагромадженого досвіду проаналізувати цей складний вид інформаційного видання. Автор підкреслює необхідність створення бібліографічних реферативних та аналітичних наукових оглядів. Ретроспективний науково-аналітичний критичний огляд провідних зарубіжних соціально-політичних, філософських та історичних журналів за 10—15 років, наприклад, дає можливість з великою наочністю розкрити маневри представників буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології за певний період. Ним можна проілюструвати той факт, що в сучасних ревізіоністів і буржуазних ідеологів є достатньо попередників — фальсифікаторів того чи іншого питання, і показати типовість їх аргументів. Водночас, підсумовується в статті, науково-аналітичний огляд, зроблений у хронологічній послідовності, дає можливість більш переконливо показати псевдонауковість доказів ідеологічних противників марксизму і марність їх нападок на істинно наукові дослідження суспільного розвитку.

У статті І. А. Бесєдіна на основі аналізу досвіду реферування в РЖ розглядаються питання про підвищення інформативності та ефективності рефератів з філософської та соціологічної літератури, а також про оптимальні коефіцієнти згортання наукової інформації.

Бібліографічні дані, які мають важливе самостійне науково-інформаційне значення, займають особливе місце на сторінках інформативних видань. І. Я. Госін та М. М. Смирнова у статті «Проблеми подання бібліографічних даних у реферативних виданнях» показують роль і призначення бібліографії в системі інформації, розкривають оптимальну методику складання бібліографічних описів і посилань.

Рецензований збірник цінний насамперед тим, що в ньому практично вперше порушуються питання теорії й методики реферування з суспільних наук. Водночас він приверне увагу широкого кола інформаційних працівників і референтів, які прагнуть удосконалити традиційні форми науково-інформаційного обслуговування. Спеціалісти, що займаються проблемами згортання змістовної інформації, автоматизованого аналізу тексту, знайдуть у ньому ряд корисних порад.

Зауважимо, що в статтях збірника трапляються певні розбіжності в окремих формулюваннях, які відбивають різні погляди їх авторів на одне й те ж питання. Немає серед них єдиної думки і у визначенні деяких понять, зокрема такого поняття, як «реферат». Однак усе це, на нашу думку, не знижує наукового значення цього видання, а свідчить про те, що процес становлення та удосконалення інформаційного забезпечення в галузі суспільних наук триває. І творчий пошук у цій справі вже дає відчутні результати.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО (Київ),
Л. П. МАРКІТАН (Київ)

КИЇВСЬКА РУСЬ: КУЛЬТУРА, ТРАДИЦІЇ.

К.: Наук. думка, 1982.—152 с.

До святкування 1500-літнього ювілею міста Києва науковці Інституту суспільних наук АН УРСР видали збірник статей (відповідальний редактор Я. Д. Ісаєвич), в якому досліджено пам'ятки та явища культури Київської Русі, показано їх вплив на дальший духовний розвиток східнослов'янських народів. У його підготовці активну участь взяли історики, археологи, філософи, літературознавці й мистецтвознавці.

Збірник добре підготовлено й відредатовано. Структура його чітка і послідовна. Пріємно відзначити, що загальний ідейно-теоретичний рівень видання відповідає сучасним вимогам.

Серед групи статей археологічної тематики привертає увагу широтою постановки проблеми праця В. В. Ауліха «Населення південно-західного пограниччя Київської Русі», в якій автор робить спробу змалювати синтетичну картину передісторії території, на якій згодом сформувалася

Галицька земля. На основі останніх досягнень радянських археологів В. В. Ауліх окреслює регіони розселення союзів племен склавинів, дулібів, хорватів, тиверців та інших, прагне уточнити етапи їх суспільно-економічного розвитку. Проте ця змістовна праця вимагає, як нам здається, певних уточнень. На наш погляд, автор даремно розглядає Галицьку землю як існуюче мало не з середини першого тисячоліття н. е. територіальне утворення (недарма його праця має підзаголовок: «З історії Галицької землі V—X ст.»). Насправді вона як державно-територіальна спільність склалася в XII ст. на основі Перемишльської й Теревовської волостей Ростиславичів. Так само не варто було В. В. Ауліхові відроджувати неісторичний термін «племінні князіння». Як відомо, на чолі окремих племен і племінних об'єднань стояли не князі, а ватажки, вожді тощо. Головне ж — племінні території не були ще одержавленими, тобто князівствами.

Великий науковий і суто пізнавальний інтерес викликає стаття М. Ф. Рожка «Карпатські фортеці». Вчений-археолог не обмежується чіткою реконструкцією гір-

ської фортеці Тустань, а локалізує й інші оборонні замки, уточнює карпатські рубежі Русі, що й досі є дискусійними в науці. Підсумком майже 20-річних власних досліджень Звенигорода на р. Білці є ґрунтовна стаття В. С. Шелом'янцева-Терського. Це місто було своєрідним попередником Галича у консолідації центральної частини майбутнього Галицького князівства. Комплекс цінних речових джерел, серед яких виділяються руїни архітектурного ансамблю з палацовою церквою, вислі печатки від князівських грамот, дає яскравий матеріал для історичних відтворень. В. С. Шелом'янець-Терський вдало інтерпретує археологічні знахідки, дає синтетичну характеристику розвитку міського господарства, зокрема ремесел, пропонує власну (хоча й не безсумнівну) схему етапів розвитку Звенигорода — стольного града невеликого удільного князівства 30-х — першої половини 40-х років XII ст.

Закінчуючи розгляд праць археологічної тематики, хочеться згадати ще статтю В. М. Петегірича «Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі». У ній, насамперед, публікуються знайдені в Галицько-Волинській Русі писала (знаряддя письма), що раніше розглядалися вченими як шпильки, інструменти для розлініювання пергаменту тощо. Останнім часом писала інтенсивно вивчаються російськими вченими (А. О. Медінцевою, наприклад), і для нас є важливим висновок В. М. Петегірича, за яким «писала, знайдені у містах Галицько-Волинської землі, вкладаються у загально-руську типологічну схему» (с. 40). Розглянувши написи на кістяних виробках, шиферних пряслах, хрестиках тощо, дослідник обґрунтовано твердить, що значне поширення грамотності серед міського населення західноруських земель у той час є незаперечним фактом.

Приваблює високою культурою виконання, стрункою побудовою викладу, широтою загальнонаукової ерудиції стаття О. П. Цибенко «До питання про візантійські впливи у культурі Київської Русі», в якій простежується відбиття візантійського «неокласицизму» XI—XII ст. у давньоруському образотворчому мистецтві при тому, що автором виявлена оригінальна давньоруська основа згаданих творів (героїко-епічне тлумачення образів античної міфології).

Дещо дивує своєю прямолінійністю і недостатнім проникненням в історичну дійсність кінця XII ст. стаття Б. І. Яценка «Князь Ігор у «Слові о полку Ігоревім». У ній автор наполягає на буквальної реалістичності зображуваного цією славетною пам'яткою давньоруської літератури. Не зрозумілим є і твердження Б. І. Яценка,

нібито ідея єдності Руської землі «остаточно визначилась наприкінці XII ст.» Як же нам тоді бути з «Повістю временних літ» початку того століття, буквально про- низаною цією ідеєю?

Серед джерелознавчих праць схвальної оцінки заслуговує праця Ю. А. Мицика «Історія Київської Русі у висвітленні українського хроніста XVII ст. Феодосія Сафоновича», у якій автор чітко й аргументовано показав розуміння історії Києва і Давньоруської держави видатним істориком XVII ст., яким, поза сумнівом, був Сафонович. Високим науковим рівнем, ґрунтовністю викладу, точністю в деталях відзначається розвідка Я. Д. Ісаєвича «Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва». Вчений вводить до наукового обігу подорожні нотатки гданського купця Мартіна Груневега, який побував у Києві 1584 р. Вичерпно прокоментовані Я. Д. Ісаєвичем, нотатки Груневега додають багато важливого до наших знань про Київ кінця XVI ст., зокрема, про стан збереженості й архітектурні особливості його славетних монументальних споруд (Софійського, Михайлівського соборів, Золотих воріт та ін.).

З серйозною історіографічною працею «Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII — першій половині XIX ст.» виступає у збірнику О. А. Купчинський. Стаття має виразно дослідницький характер, автор добре володіє методикою історіографії, залучає не лише публікації, а й не видані джерела, використовує багато архівних документів. На жаль, головне, на нашу думку, питання автентичності згаданих грамот залишилося на другому плані. Лише на с. 144 автор мимохідь зазначає: якщо грамоти Лева Даниловича є підробкою, то вони близькі за часом до вказаних у тих документах дат. Тим часом грамоти Лева Даниловича і ще ряд із згаданих у статті О. А. Купчинського документів вже давно викликають підозру з погляду їх справжності. У наш час, здається, немає кваліфікованих джерелознавців, які б з довірою ставилися до цих грамот. Очевидно, авторіві статті слід було б визначити власну позицію у даному питанні.

Не всі праці в рецензованому збірнику написані на однаковому науковому рівні. Потрапили до нього й статті, хоча й ретельно виконані, але в основному фактологічні, в яких описовість переважає над дослідженням. Зазначені недоліки, безумовно, не знижують загальної позитивної оцінки рецензованого збірника. Його з цікавістю і користю для себе прочитають численні любителі нашого далекого минулого.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Якушевский А. С.

ПРАВДЕ ВОПРЕКИ:

ПРОТИВ ФАЛЬСИФИКАЦИИ ИСТОРИИ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.

К.: Политиздат Украины, 1981.—147 с.

В умовах, коли дедалі ширшого розмаху набуває боротьба Союзу РСР і всього прогресивного людства за мир і безпеку на планеті, коли зростають агресивні тенденції імперіалізму і загроза нової війни, питання викриття буржуазних фальсифікаторів історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. набувають особливої актуальності.

Рецензована книга радянського воєнно-го історика А. С. Якушевського якраз і присвячена аналізу нових праць буржуазних авторів з різних питань Великої Вітчизняної війни.

За останні роки в США, Англії, ФРН та інших капіталістичних країнах збільшилась кількість публікацій на цю тему. Однак, як слушно зазначає автор, це не свідчить про суттєві зміни в основних антирадянських концепціях буржуазної історіографії Великої Вітчизняної війни в цілому. Звертаючись до подій того часу, більшість західних авторів дотримуються застарілих поглядів та міфів, подаючи їх у дещо підфарбованому чи реставрованому вигляді, а то й зовсім без змін.

Навіть у тих випадках, коли окремі сучасні буржуазні історики силкуються висунути деякі «нові версії», як це робить американський публіцист В. Керр у книзі «Секрет Сталінграда», вони нехтують відомими фактами й свідомо, навмисно перекручують правду про джерела перемоги радянського народу та його Збройних Сил над гітлерівськими загарбниками (с. 11—12).

У рецензованій книзі підкреслюється, що основний наголос ідеологи буржуазії роблять не на пошуках нових фактів, а на вишукуванні нових форм і методів фальсифікації історії. Частіше, ніж раніше, вони практикують у своїх дослідженнях посилення на радянські джерела, які при цьому підбираються тенденційно або вириваються з контексту. Характерним для буржуазної історіографії є й те, що її представники з метою аргументації застарілих теорій та концепцій дедалі частіше звертаються до різноманітних форм так званої «некомпетентної інформації», вдаються до тенденційного підбору фотоілюстративного матеріалу.

Значне місце у дослідженні А. С. Якушевського відведено критичному розгляду основних напрямів реакційної буржуазної історіографії Великої Вітчизняної війни, зокрема, такому з них, як трактування зовнішньої політики Радянського Союзу у воєнні роки. На конкретних прикладах у книзі переконливо показується марність силкування західних істориків реабілітувати імперіалізм як паля діругої світової війни, замаскувати підступні цілі політики капіталістичних держав, її антирадянську спрямованість.

На основі критичного аналізу ряду праць англо-американських та західнонімецьких істориків автор цілком слушно зазначає, що міф про «радянський експансіонізм» у передвоєнні роки, незважаючи на його абсолютну безпідставність і абсурдність, все ще займає чільне місце у писаннях буржуазних авторів. Його живучість пов'язана насамперед з практичними потребами реакційних кіл великих імперіалістичних країн, які силкуються будь-що дискредитувати миролюбну політику держав соціалістичної співдружності, підірвати завоювання соціалізму.

Розглядаючи дослідження західних авторів, які намагалися «висвітлити» внесок різних держав антигітлерівської коаліції в перемогу над силами фашизму й мілітаризму, А. С. Якушевський викриває будь-які спроби ідеологів імперіалізму принизити роль Радянського Союзу в забезпеченні перемоги над фашизмом. Применшуючи внесок нашої країни у розгром гітлерівської Німеччини, буржуазна пропаганда розраховує підняти престиж капіталізму і підірвати авторитет СРСР, приховати від своїх народів правду про соціалізм і його велику життєву силу.

Західна історіографія з проблем другої світової війни всіляко пропагує заслуги США і Англії у боротьбі з фашизмом. У більшості її праць на роль «головного архітектора перемоги» висуваються Сполучені Штати Америки, а їх вступ у війну подається як вирішальна подія. Для підтвердження цього положення буржуазні дослідники покликаються на воєнно-промисловий потенціал Америки, який нібито забезпечив перемогу антигітлерівської коаліції.

У книзі простежується хід виконання поставок Радянському Союзу озброєння та різних матеріалів з Сполучених Штатів по програмі ленд-лізу, говориться про незначну їх питому вагу у порівнянні з вітчизняним воєнним виробництвом, наводяться реалістичні оцінки ленд-лізу відомими американськими й британськими діячами часів війни. Автор підкреслює також, що значне зростання воєнного виробництва США стало можливим насамперед за умов, коли Червона Армія героїчно боролася проти гітлерівських орд у перший період Великої Вітчизняної війни.

Значну увагу приділено в рецензованій праці критичному розгляду буржуазних концепцій ролі СРСР у розгромі фашистської Німеччини. Однією з характерних прикмет сучасної воєнно-історичної літератури Заходу є відхід переважної більшості авторів від відвертого заперечення важливості внеску Союзу РСР у загальну перемогу антигітлерівської коаліції. При цьому вони вдаються до штучного применшення вкладу Радянського Союзу в розгром фашизму.

На основі аналізу праць представників буржуазної історіографії автор виділяє такі основні прийоми, які використовують західні історики для фальсифікації ролі нашої країни у перемозі над гітлерівською Німеччиною. По-перше, це замовчування багатьох важливих подій і битв на

радянсько-німецькому фронті та ігнорування бойових дій Червоної Армії на заключному етапі війни; по-друге, — намагання за допомогою концепції «вирішальних битв» поставити події та битви на радянсько-німецькому фронті, зокрема Сталінградську битву, на один щабель з другорядними кампаніями англо-американських військ; по-третє, — пропаганда «випадкових факторів» поразки гітлерівської Німеччини. Важливе місце в арсеналі антикомунізму займає й теорія «глобального характеру» війни з боку США та Англії. Її суть зводиться до того, що роль Радянського Союзу нібито обмежується збройною боротьбою тільки на одному сухопутному театрі воєнних дій, у той час як його західні союзники боролися на кількох сухопутних театрах бойових дій, вели широкомасштабну морську й повітряну війну проти фашистської Німеччини.

Такому тенденційному тлумаченню А. С. Якушевський протиставляє науково обгрунтований, документальний виклад подій і робить цілком слушний висновок, що радянський народ виніс на своїх плечах основний тягар війни, зробив найбільший вклад у перемогу, без якого розгром фашизму був би неможливим (с. 62).

Реакційна спрямованість буржуазної історіографії США, Англії, ФРН та інших капіталістичних країн виявляється й при висвітленні визвольної місії Червоної Армії. Автор аргументовано спростовує наклепницькі вигадки ідеологів імперіалізму, пройняті намаганням приписати Радянському Союзу загарбницькі цілі, очорнити гуманізм радянських воїнів-визволителів.

Що ж до буржуазних концепцій визвольної місії Червоної Армії, то вони виступають знаряддям маскування гегемо-

ністських устремлінь імперіалізму, виправдовування гонки озброєнь, матеріальної підготовки нової війни проти СРСР та інших країн соціалізму.

Аналіз буржуазної воєнно-історичної літератури 70-х років, здійснений А. С. Якушевським, допомагає розкрити деякі нові тенденції буржуазної історіографії Великої Вітчизняної війни, зміну її тактики, зокрема посилення зв'язку з сучасною політикою та ідеологією імперіалізму. Книга сприяє утвердженню історичної правди про вирішальну роль Радянського Союзу у розгромі фашизму, у визволенні багатьох народів Європи і Азії від коричневої чуми.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, слід відзначити, що вона не позбавлена певних недоліків. Очевидно, через невеликий обсяг публікації не всі проблеми теми висвітлені у ній однаково повно. Дослідження А. С. Якушевського виграло б, якби в ньому були викриті й буржуазні концепції щодо ролі КППС у роки Великої Вітчизняної війни, зокрема про характер партійного керівництва економікою країни, проведення партією ідейно-виховної роботи у діючій армії та серед населення тимчасово загарбаних територій СРСР. На наш погляд, доцільно було б дати показник імен та перелік використаних джерел.

Написана на актуальну тему рецензована праця, безумовно, буде корисною не лише науковцям, а й широким колам читачів як в СРСР, так і за його межами. Цьому сприятиме й те, що книга містить повний переклад з російської мови на англійську.

В. В. ВОЛИНЕЦЬ (Київ),
Л. В. КОНДРАТЕНКО (Київ)

УРОЧИСТІ ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 100-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. А. СЕРГЄЄВА (АРТЕМА)

18 березня 1983 р. з нагоди 100-річного ювілею з дня народження Артема (Ф. А. Сергєєва) — професіонального революціонера, партійного, державного і громадського діяча в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулися урочисті збори. В них взяли участь ветерани партії, наукові співробітники Інституту, викладачі Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, працівники Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, представники Київського виробничого об'єднання ім. Артема. У зборах взяв участь завідувачий сектором суспільних наук відділу науки та учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас.

Вступним словом збори відкрив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Широке відзначення сторіччя з дня народження Артема, підкреслив він, набуває особливого значення напередодні 80-річного ювілею II з'їзду партії, до легендарної когорти революційних бійців якої належав і Артем. Він прожив лише 38 років, але на довгі роки лишився натхненним прикладом для радянських людей у справі беззавітного служіння справі соціалізму.

З доповіддю про життєвий шлях Артема—активного учасника Великої Жовтневої соціалістичної революції, одного з організаторів боротьби за встановлення Радянської влади і соціалістичних перетворень на Україні виступила зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук Л. П. Нагорна. Про Артема, сказала вона, з повагою відзивався В. І. Ленін, писали О. Д. Стасова, К. Є. Ворошилов, В. Я. Чубар. Вісімнадцятирічним юнаком Артем включився в революційний рух і незабаром став членом РСДРП. У лютому 1902 р. за активну участь у політичній демонстрації студентів у Москві був заарештований. Вийшовши з тюрми, Федір Андрійович змушений був емігрувати, жити за кордоном. Повернувшись на Батьківщину, він створював соціал-демократичні гуртки на фабриках і заводах, вів пропаганду марксизму серед робітників.

На початку 1905 р. партія направила Артема в Харків. Двадцятидвохрічний Артем став загальноновизнаним керівником робітничого руху на Харківщині та в Донецькому басейні, він непохитно проводив у життя ленінську стратегію і тактику ре-

волюційної боротьби, виступав одним з її талановитих організаторів. У квітні 1906 р. посланець харківських більшовиків Артем відстоював ленінську лінію на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП. Відтоді і до кінця життя Федір Андрійович обирався делегатом усіх з'їздів партії, і, за винятком п'ятого (у зв'язку з арештом), брав активну участь в їх роботі.

Після подій 1905 р. Артем став гідним наступником Я. М. Свердлову по партійній роботі на Уралі. Тут він організував більшовницькі осередки. Його діяльність перервав черговий арешт і заслання до Східного Сибіру. Відважний революціонер через два місяці утік із далекого заслання. Після поновлення по містах Південно-Східної Азії, він у 1911 р. потрапив до Австралії, де провів шість років, брав активну участь в організації класової боротьби австралійських трудящих. Після Лютневої революції 1917 р. Артем повернувся на Батьківщину і відразу включився в активну роботу, якій віддавав усі сили, знання та досвід. Більшовики Харкова обрали його делегатом VI з'їзду РСДРП(б). На ньому і на всіх наступних з'їздах Артем (Ф. А. Сергєєв) обирався до складу Центрального Комітету партії.

Федір Андрійович брав активну участь у підготовці і здійсненні Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Під час громадянської війни Артем був одним з найавторитетніших керівників боротьби трудящих України проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. У першому уряді Радянської України був народним секретарем у справах промисловості і торгівлі. Виявляючи високу політичну зрілість, послідовний інтернаціоналізм, тверезий підхід до реальностей життя, він неухильно проводив ленінську лінію в питанні про мир, виступав активним організатором відсічі німецьким окупантам, був членом Тимчасового робітничо-селянського уряду республіки. Весною і влітку 1919 р. Артем працював головою Донецького губвиконкому, був одним з організаторів відсічі денікінським військам. Наприкінці того ж року партія направила його до Башкирії. Цей складний період діяльності Федора Андрійовича ще не знайшов належного висвітлення в літературі і чекає на дальше дослідження з врахуванням ленінських документів.

У листопаді 1920 р. за рекомендацією В. І. Леніна Артема було обрано секретарем Московського комітету РКП(б). В лютому 1921 р. його обрали головою ЦК спілки гірників. Активно працював Федір

Андрійович у ВЦРПС і в Міжнародній раді профспілок.

На закінчення Л. П. Нагорна підкреслила, що біографія Артема (Ф. А. Сергєєва) є невід'ємною частиною історії нашої партії, завжди буде живим джерелом творчості для істориків, письменників, публіцистів, усіх, кому дороге героїчне минуле нашої Батьківщини.

Спогадами про Артема поділився ветеран партії з 1917 р. Ф. З. Минайленко. Він розповів про участь Артема у революційних подіях 1917 р. у Харкові, створенні Червоної гвардії в ході підготовки пролетаріату до збройного повстання. Виконуючи це завдання партії, Артем виїжджав на харківські заводи, проводив там організаторську та роз'яснювальну роботу серед робітників по їх мобілізації до червоногвардійських загонів.

Член КПРС з 1918 р. В. П. Цибба поділився спогадами про діяльність Артема на посаді голови Донецького губвиконкому в 1919 р., про зустріч з ним після закінчення громадянської війни, коли Артем керував ЦК спілки гірників. Ветеран партії підкреслив велику увагу Федора Андрійовича до відбудови вугільного басейну. Там в повній мірі проявилися його організаторські здібності, діловий стиль роботи, вміння працювати з людьми. Принциповість та послідовність, товариське,

поважливе ставлення до людей здобули Артему повагу та любов серед широких кіл трудящих Донбасу.

У виступі заступника секретаря парткому виробничого об'єднання ім. Артема А. І. Лисенка відзначалося, що понад 60-річна історія підприємства нерозривно пов'язана з ім'ям відомого діяча революційного руху, соратника В. І. Леніна. За цей період об'єднання, яке носить сьогоднішнє звання «Зразкове підприємство м. Києва», вписало чимало славних сторінок в героїчний літопис робітничого класу країни. На ньому народилось чимало починів, спрямованих на дотримання виконання планів та соціалістичних зобов'язань. Зараз в об'єднанні триває ударна вахта «Мир — праці», перші три етапи якої присвячені 100-річчю з дня народження Артема. Вищою трудовою відзнакою робітників, інженерно-технічних працівників та службовців об'єднання, підкреслив А. І. Лисенко, — є звання «Почесний артемовець», яке з гордістю носять кращі представники підприємства.

На зборах виступив син Федора Андрійовича — Артем Федорович Сергєєв, генерал-майор у відставці. Учасники зборів направили вітальну телеграму на адресу дружини Артема — Єлизавети Львівни.

В. С. ДОРОШЕНКО (Київ)

ПЕРШЕ ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В УРСР»

Рішенням Президії Академії наук УРСР від 13 грудня 1982 р. при Інституті історії АН УРСР було створено Наукову раду з питань історичного краєзнавства. До її складу, крім науковців Інституту історії АН УРСР, входять краєзнавці з багатьох вузів республіки, керівники Міністерства освіти УРСР та Міністерства культури УРСР. 2 березня 1983 р. відбулося перше засідання Ради.

Засідання відкрив голова Ради, акад. АН УРСР П. Т. Тронько. Відзначивши необхідність підвищення рівня ідеологічної і політико-виховної роботи на сучасному етапі у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, він наголосив, що свою діяльність Рада спрямовуватиме на більш ретельне вивчення краєзнавчої тематики та розробку тем досліджень. Особливу увагу вона приділятиме підготовці краєзнавчих наукових кадрів, залученню громадськості до дослідної роботи тощо.

Заст. міністра освіти УРСР В. М. Курило у своєму виступі розповів про стан організації краєзнавчої роботи у вузах і школах, рекомендував подавати діюву допомогу Республіканській туристській базі у розробці матеріалів, що дасть змогу поліпшити якість підготовки краєзнавчої літератури, зокрема, путівників. Чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко у

своєму виступі спинився на питаннях місця історичного краєзнавства серед інших галузей історичної науки, запропонував використовувати нові методи наукових досліджень в умовах НТР. Д-р істор. наук, проф. Київського держуніверситету В. І. Стрельський відзначив важливість створення наукового центру, висунув пропозиції щодо видання краєзнавчої методичної літератури, бібліографії тощо, запропонував, щоб Рада разом з Міністерством освіти УРСР і Міністерством культури УРСР розробили рекомендації по організації музеїв на громадських засадах.

У промовах викладачів вузів доц. Полтавського педінституту В. Н. Жук і доц. Кременчуцького філіалу Харківського політехнічного інституту Л. І. Євселевського відзначалися позитивні наслідки залучення студентів до краєзнавчих пошуків, внесено пропозицію оновити видання нарисів з історії краю.

Присутні заслухали також виступ секретаря Черкаського міськкому Компартії України А. Ю. Чабана про діяльність комісії по встановленню дати заснування та походження назви м. Черкаси.

На засіданні були обговорені і затверджені теми наукових досліджень з питань історичного краєзнавства.

Т. І. БУРДОНОСОВА (Київ)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Н. Е. Любич

Коректор В. С. Гладка

Здано до набору 05.04.83. Підписано до друку 12.05.83. БФ 51558. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,26. Тираж 2510 пр. Зам. 0-184.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 5 (256), май, 1983. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Виходить ежемесячно. (На українском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев-1, Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030, Киев-30, Леніна, 19.